

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Παναγιώτης Λαθύρης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

για την απόκτηση Διπλώματος Μεταπτυχιακών Σπουδών
στην ειδίκευση: Πολιτική Φιλοσοφία

Ατομικισμός και μαζοκοινωνία: Από τον Αλέξις ντε
Τοκβίλ στον 20ο αιώνα

Επιβλέπουσα: Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου, καθηγήτρια, τμήμα
φιλοσοφίας

Μέλη τριμελούς επιτροπής:

Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου, καθηγήτρια, τμήμα φιλοσοφίας

Γεράσιμος Κακολύρης, αναπληρωτής καθηγητής, τμήμα φιλοσοφίας

Σπύρος Τέγος, λέκτορας, τμήμα φιλοσοφικών και κοινωνικών σπουδών

ΑΘΗΝΑ, 2022

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΑΖΟΚΟΙΝΩΝΙΑ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΛΕΞΙΣ ΝΤΕ ΤΟΚΒΙΑ
ΣΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

ΛΑΘΥΡΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

120068

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ: ΒΑΝΑ ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ-ΚΥΡΙΑΝΙΔΟΥ

ΑΘΗΝΑ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2022

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλοσοφίας,

Λαθύρης Παναγιώτης, © [2023]- Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος

*Αφιερωμένο στην μνήμη του πολυαγαπημένου μου πατέρα
Κωνσταντίνου Λαθύρη.*

Ευχαριστίες

Στο πλαίσιο της εκπόνησης αυτής της διπλωματικής εργασίας υπήρχαν πολλά άτομα που με στήριξαν υλικά και ψυχολογικά. Η οχτάμηνη διαδικασία της έρευνας, της ανάλυσης και της ερμηνείας των βιβλιογραφικών δεδομένων και της δόμησης της εργασίας ήταν μια δύσκολη διαδικασία και αισθάνομαι τυχερός που αυτή η απαιτητική διανοητική δουλειά στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος πραγματοποιήθηκε σε ένα άκρως κατάλληλο και ήρεμο περιβάλλον, απαραίτητο για μια σοβαρή ακαδημαϊκή διπλωματική εργασία.

Στο σημείο αυτό των ευχαριστιών θα ήθελα να ευχαριστήσω τη μητέρα μου Σωτηρία και την αδερφή μου Αλίκη για την κατανόηση και τη στήριξη όχι μόνο για την οχτάμηνη διαδικασία εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας αλλά και για τη γενικότερη στήριξη τους στην απόφαση μου να παρακολουθήσω το μεταπτυχιακό πρόγραμμα φιλοσοφίας με κατεύθυνση την πολιτική φιλοσοφία.

Επιπρόσθετα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου, σε αυτά τα τρία ακαδημαϊκά εξάμηνα, οι οποίοι κατάφεραν με τον καλύτερο και πιο κατανοητό τρόπο να με φέρουν σε ουσιαστικότερη επαφή με στοχαστές και ιδέες που επέκτειναν το πεδίο κατανόησης μου γύρω από το κοινωνικό και πολιτικό γίνεσθαι και παράλληλα με έκαναν να αγαπήσω ακόμα περισσότερο το αντικείμενο της πολιτικής φιλοσοφίας, όχι μόνο ως τυπική ακαδημαϊκή δραστηριότητα και ως κλασικό πανεπιστημιακό κλάδο, αλλά ως μια ευρύτερη πνευματική διαδικασία η οποία δεν περιορίζεται εντός των στενών ορίων των πανεπιστημιακών αιθουσών ή των παραθύρων τηλεκπαίδευσης στο διαδίκτυο.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερος την καθηγήτρια και πρόεδρο του τμήματος Βάνα Νικολαΐδου-Κυριανίδου για την προθυμία της να αναλάβει την εποπτεία αυτής της διπλωματικής εργασίας. Η εξαιρετική συνεργασία που είχαμε αυτούς τους μήνες, η ακαδημαϊκή της εμπειρία, η άριστη γνώση του αντικειμένου της πολιτικής φιλοσοφίας και η γενικότερη ευρυμάθεια της, ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για να μπορέσω να διεκπεραιώσω τη συγκεκριμένη διπλωματική εργασία και να μπορέσω να κατανοήσω στο έπακρον το θέμα που ανέλυσα σε αυτό το δοκίμιο.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	1
Μεθοδολογικές προσεγγίσεις	6
Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ και ο πολιτικός του στοχασμός: Δημοκρατία, ισότητα, δεσποτισμός και κοινωνικό πρόβλημα μέσα από την οπτική του Γάλλου στοχαστή	10
Η Αμερικάνικη δημοκρατική πολιτεία ως πολιτικό εργαστήριο.....	10
Ο ατομικισμός μέσα από το πρίσμα της τοκβιλιανής σκέψης.....	17
Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ μπροστά στο φαινόμενο της φτώχειας και του σοσιαλισμού	24
Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ ως αναλυτής του Παλαιού καθεστώτος και της επανάστασης.....	32
Αλέξις ντε Τοκβίλ: Επιρροές και αντιθέσεις.....	36
▪ Η φιλοσοφική και μεθοδολογική επιρροή του Μοντεσκιέ.....	36
▪ Μπερκ και Τοκβίλ μπροστά στα ριζοσπαστικά πολιτικά γεγονότα	39
▪ Ο Τζον Στιούαρτ Μιλ ως ανανεωτής του πολιτικού φιλελευθερισμού	42
Συμπεράσματα πρώτου μέρους	46
Οι πτυχές της τοκβιλιανής σκέψης τον 20^ο και τον 21^ο αιώνα: Ο ατομικισμός και η μαζική κοινωνία σήμερα	51
Μαζική κοινωνία: η επικράτηση των μαζών ως φιλοσοφικοπολιτική αντίληψη μεταφερόμενη στον 20 ^ο αιώνα	51
Νεο-ατομικισμός και μετανεωτερικότητα.....	54
Μια νέα ερμηνεία του φιλελευθερισμού στο πλαίσιο της μαζικής κοινωνίας	59
Βία και πολιτισμική επανάσταση: Κονδύλης και Λιποβετσκί απέναντι στα γεγονότα της δεκαετίας του 60' και του 70'	63
Ο Τσαρλς Ταίηλορ και το πρόταγμα της αυθεντικότητας.....	67
Συμπεράσματα δεύτερου μέρους.....	72
Επίλογος.....	75
Βιβλιογραφία.....	79

Εισαγωγή

Ο νεότερος πολιτικός και κοινωνικός στοχασμός έρχεται αντιμέτωπος με περίπλοκα ζητήματα ως απόρροια του εξελιγμένου τεχνολογικού και βιομηχανικού περιβάλλοντος της Δύσης τους τελευταίους αιώνες. Μια σειρά από στοχαστές εντοπίζουν στην εποχή μας φαινόμενα που αποτελούν καινοτομία σε σχέση με τις προηγούμενες κοινωνικές συνθήκες. Στην παρούσα εργασία αναλύονται δύο από αυτά τα φαινόμενα, ο ατομικισμός και η ανάδυση της μαζικής κοινωνίας. Ο ατομικισμός και η ανάδυση της μαζικής κοινωνίας ως φαινόμενα της νεωτερικής περιόδου που έχουν διαμορφώσει μια νέα αντίληψη για το υποκείμενο και συνακόλουθα έχουν φέρει στο προσκήνιο νέες κοινωνικές τάσεις και νόρμες, έχουν απασχολήσει πολλούς πολιτικούς διανοητές τους τελευταίους δυο αιώνες. Πρόκειται για μια κοινωνική διαδικασία που επηρεάζει όλο και περισσότερο τα ανθρώπινα υποκείμενα στην νεωτερική περίοδο. Ο ατομικισμός και η μαζική κοινωνία δημιουργούν μια σειρά από κοινωνικές συνήθειες και έξεις, που διαμορφώνουν αυτό που ο Πιερ Μπουρντιέ (Pierre Bourdieu) θα ονόμαζε *habitus*.

Στην παρούσα εργασία αναλύεται ο βασικός προβληματισμός γύρω από αυτά τα φαινόμενα, οι αιτίες και οι επιπτώσεις τους μέσα στο περίπλοκο σύστημα κοινωνικής και πολιτικής διάδρασης όπου εντοπίζονται. Παρατηρείται ότι στο επίπεδο του πολιτικού στοχασμού και της κοινωνικής θεωρίας, ή μάλλον καλύτερα στο στάδιο μιας πρώιμης κοινωνιολογικής μελέτης, ο βασικός θεωρητικός που ασχολείται και με τα δυο φαινόμενα είναι ο Αλέξης ντε Τοκβίλ (Alexis de Tocqueville). Στο πρώτο μέρος της εργασίας παρατίθεται η πολιτική φιλοσοφία και η κοινωνιολογική έρευνα του Τοκβίλ, ο οποίος στο περιβόητο έργο για τη *Δημοκρατία στην Αμερική* έθεσε τις βάσεις για την ανάπτυξη της πολιτικής επιστήμης και της κοινωνιολογίας. Το συγκεκριμένο δίτομο έργο αποτελεί μια μελέτη που ενσωματώνει αυτά τα δυο επιστημονικά πεδία¹. Στην μελέτη αυτή καθίσταται σαφές ότι ο ατομικισμός σχετίζεται άμεσα με τη δημοκρατική συνθήκη.

Τα βασικά ζητήματα που απασχόλησαν τον Γάλλο διανοητή αποδεικνύουν μια φιλοσοφική τάση προσκολλησέως στα πολιτικά ζητήματα. Αρχικά, ο Τοκβίλ προβληματίζεται για την επικράτηση του ιδεώδους της ισότητας έναντι της παραδοσιακής αριστοκρατικής τάξης. Στο έργο του διαβλέπει ότι η ισότητα σε συνδυασμό με τη λαϊκή κυριαρχία, οι οποίες συνθέτουν τη δημοκρατία, δημιουργούν ένα αμφίβολο μέλλον για τη δημοκρατική πολιτεία². Κατά δεύτερον, ο Τοκβίλ ασχολείται με την ιδεολογική και θεωρητική προετοιμασία της Γαλλικής επανάστασης και το επαναστατικό πνεύμα. Τέλος, αναλύοντας την Αμερικάνικη δημοκρατία, εξετάζει τον ρόλο της θρησκείας σε μια δημοκρατική πολιτεία³. Βασικός στόχος του

¹ Eamonn Butler, *101 φιλελεύθεροι στοχαστές: Οι ζωές και οι ιδέες των κορυφαίων υπερασπιστών της ελευθερίας*, μτφρ. Μυρτώ Βλιτσάκη, Φιλελεύθερος, Αθήνα 2020, σ. 96.

² Γιώργος Μανιάτης, «Αλέξης ντε Τοκβίλ: Πολιτικός στοχαστής και φιλόσοφος της ιστορίας», εισαγωγή στο Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Στοχαστής, Αθήνα 2008, σσ. 18-19.

³ Στο ίδιο, σ. 19.

είναι ο συνταριασμός της ατομικής ελευθερίας, της προστασίας της ατομικότητας, και της δημοκρατικής πολιτείας, η οποία φέρνει στο κοινωνικό προσκήνιο ένα άσβεστο πάθος για την ισότητα.

Επιπρόσθετα, στο έργο του Γάλλου φιλοσόφου διακρίνονται τρεις επιπλέον βασικές κοινωνιολογικές προβληματικές. Πρώτον, παρατηρείται η άμβλυνση όλων εκείνων των στοιχείων που διαμορφώνουν και διακρίνουν τις κοινωνικές τάξεις καθώς και η διερεύνηση της μεσαιάς τάξης⁴, φαινόμενο που τοποθετείται ως ένα χαρακτηριστικό της δημοκρατίας. Παράλληλα, αναλύεται η γραφειοκρατική δομή, η κοινή γνώμη και η πολιτική δύναμη. Σημειώνεται ότι, σε αντίθεση με τους κλασικούς πολιτικούς στοχαστές που ασχολήθηκαν με την τυραννία και τον δεσποτισμό, όπως ο Αριστοτέλης και ο Μακιαβέλλι (Machiavelli), ο Τοκβίλ είναι ο πρώτος στοχαστής⁵ που κατανόησε ότι η σύγχρονη τυραννία και τα δεσποτικά καθεστάτα δεν προσπαθούν να ρυθμίσουν τη συμπεριφορά των πολιτών μόνο μέσω των νόμων, της αστυνόμευσης και του δικαστικού συστήματος αλλά, επιπρόσθετα, επιχειρούν να ασκήσουν ένα είδος εξουσίας ακόμα και στις σκέψεις και στις επιθυμίες⁶ των υποκειμένων. Τέλος, εντοπίζεται ο έντονος προβληματισμός αναφορικά με την ανάδυση της εκβιομηχάνισης και της εισχώρησης της στον χώρο της εργασίας, καθώς και τις συνέπειες αυτής της εξέλιξης στο επίπεδο του ανθρώπινου πολιτισμού⁷ και το υλικό και πνευματικό επίπεδο των ανθρώπων, ζητήματα που θα μας απασχολήσουν στην παρουσίαση των θεωρήσεων του Τοκβίλ σχετικά με το «κοινωνικό πρόβλημα» και το ζήτημα της φτώχειας.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας αναπτύσσονται θεματικές, που αφορούν άμεσα ή έμμεσα τα ζητήματα του ατομικισμού και της μαζικής κοινωνίας. Οι σκέψεις και οι παρατηρήσεις του Τοκβίλ σχετικά με την αμερικάνικη δημοκρατία, αποκαλύπτουν τις ιδέες του για τον «αντιφατικό» χαρακτήρα της δημοκρατίας. Χαρακτηριστικά, ο Τοκβίλ παρατηρεί ότι η δημοκρατία γεννάει η ίδια τις συνθήκες που μπορούν να την υπονομεύσουν. Στο πρώτο μέρος διακρίνεται επίσης η αντίληψή του για τον ατομικισμό -άρρηκτα συνδεδεμένος με την δημοκρατική συνθήκη- και οι προβληματισμοί του απέναντι στην μαζική κοινωνία που προέρχονται από την αριστοκρατική του καταγωγή. Έπειτα, παρουσιάζεται μια διεξοδική ανάλυση για την τοκβιλιανή αντίληψη περί ατομικισμού και τον τρόπο που αυτός υπονομεύει την ελευθερία, η οποία διατελεί σε άμεση σύνδεση με την πολιτική διαδικασία και τον δημόσιο βίο.

Επιπρόσθετα, στο ίδιο μέρος της εργασίας γίνεται μια παρουσίαση των σκέψεων και των παρατηρήσεων του Τοκβίλ πάνω στο «κοινωνικό πρόβλημα», στην φτώχεια και την εξαθλίωση και στις πιθανές λύσεις του «κοινωνικού προβλήματος», που, ωστόσο, δεν θα οξύνουν το φαινόμενο μήτε θα απειλήσουν την ελευθερία. Ταυτόχρονα, αναλύεται η αντίληψη του Τοκβίλ για το αναπτυσσόμενο σοσιαλιστικό φαινόμενο της εποχής του και παρουσιάζεται η ιστορική του μελέτη για το Παλαιό Καθεστώς. Οι συγκεκριμένες θέσεις του Τοκβίλ παρουσιάζουν έντονο ενδιαφέρον, καθώς επιχειρεί να αναδείξει τις συνθήκες που οδήγησαν τη Γαλλία στην αντίθετη

⁴ Νίνα Παζαρζή, *Κοινωνιολογία: Η μελέτη και κατανόηση των ανθρώπινων κοινωνιών*, Da Vinci, Αθήνα 2014, σ. 96.

⁵ Ο Roger Boesche θα ισχυριστεί ότι αυτή η ιδέα υπάρχει ενδεχομένως και στον Zan-Zak Ρουσσώ.

⁶ Roger Boesche, *Theories of tyranny: From Plato to Arendt*. Pennsylvania State University Press, University Park 1996, σ. 234.

⁷ Νίνα Παζαρζή, *Κοινωνιολογία: Η μελέτη και κατανόηση των ανθρώπινων κοινωνιών*, ό.π., σ. 96

κατεύθυνση από εκείνη της Αμερικής και σχολιάζει το γεγονός ότι στην κοινωνία του Παλαιού Καθεστώτος είχαν ήδη γεννηθεί οι συνθήκες για την προβληματική κοινωνική δόμηση που χαρακτηρίζει την μετεπανασταστική γαλλική κοινωνία.

Στο τέλος του πρώτου μέρους της εργασίας γίνεται μια παρουσίαση των φιλοσοφικών και μεθοδολογικών επιρροών που άσκησε και δέχτηκε ο Τοκβίλ. Καταρχάς, όπως παρατηρεί ο Ραϋμόν Αρόν (Raymond Aron) ο Τοκβίλ υιοθετεί την κοινωνιολογική μέθοδο του Μοντεσκιέ. Επιπρόσθετα, ο Έντμουντ Μπερκ (Edmund Burke) είναι ένας πολιτικός στοχαστής με τον οποίο ο Τοκβίλ έρχεται αντιμέτωπος. Τέλος, άξιος αναφοράς είναι ο πολιτικός στοχασμός του Τζον Στιούαρτ Μίλλ (John Stuart Mill) που συνδέεται με εκείνον του Αλέξις ντε Τοκβίλ.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, διακρίνεται το τοκβιλιανό στοιχείο σε μια σειρά από έργα και κοινωνικοπολιτικές μελέτες που καταπιάνονται με το ζήτημα του ατομικισμού και της «εξέγερσης των μαζών» στην ύστερη νεωτερική και μετανεωτερική σύνθηκη. Κατά βάση παρατίθεται μια ευρεία φιλοσοφική και κοινωνιολογική προβληματική που αναπτύχθηκε τον 20^ο αιώνα. Οι πολιτικοί στοχαστές που ασχολούνται με τα συγκεκριμένα φαινόμενα εν γνώσει ή αγνοία τους υιοθετούν πολλά στοιχεία του τοκβιλιανού έργου.

Ο πολιτικός χαρακτηρισμός της σκέψης του Τοκβίλ με ιδεολογικούς όρους της νεωτερικότητας απασχόλησε έντονα σημαντικούς ερευνητές του έργου του. Για κάποιους ερευνητές, ο Γάλλος φιλόσοφος αποτέλεσε κλασική περίπτωση «φιλελεύθερου συντηρητικού». Για άλλους, πάλι, αποτέλεσε παράδειγμα «σύγχρονου» «φιλελεύθερου συντηρητικού», ενώ τέλος κάποιοι υποστηρίζουν πως ο Τοκβίλ ήταν ένας «μικροαστός επαναστατημένος ρομαντικός»⁸. Ύψιστης σημασίας είναι το γεγονός ότι ο ίδιος αυτοπροσδιορίστηκε ως πρότυπο «φιλελεύθερου νέου τύπου»⁹. Στην πραγματικότητα, ο ιδεολογικός προσδιορισμός του Τοκβίλ είναι ένα αρκετά σύνθετο ζήτημα. Πέρα από τις προσπάθειες ιδεολογικής ταξινόμησης, μπορεί ωστόσο να λεχθεί με βεβαιότητα ότι ο Τοκβίλ είναι ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς και μελετητές της σύγχρονης δημοκρατίας, καθώς επεκτείνει περαιτέρω τον πολιτικό στοχασμό και τη μεθοδολογία του Μοντεσκιέ, τοποθετώντας παράλληλα τη δημοκρατική θεωρία σε εμπειρική βάση. Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ, μαζί με τον Μαξ Βέμπερ (Max Weber) και τον Γιόζεφ Σουμπέτερ (Joseph Schumpeter), έβαλε τις βάσεις για την εμφάνιση των εμπειρικών-αναλυτικών θεωριών της δημοκρατίας¹⁰. Ο Βίλχελμ Ντίλταϊ (Wilhelm Dilthey)¹¹ αναφέρει ότι ο Τοκβίλ είναι ένας από τους μεγαλύτερους πολιτικούς αναλυτές του σύγχρονου κόσμου και το έργο του συγκρίνεται σε σημασία με αυτό του Αριστοτέλη και του Μακιαβέλλι¹². Το σίγουρο είναι ότι η πρωτοτυπία της εργασίας του για την αμερικανική πολιτική κατάσταση μνημονεύεται μέχρι και σήμερα και οι δυο τόμοι της «Δημοκρατίας» άνοιξαν το πεδίο για την ευρύτερη κατανόηση της

⁸ Manfred. G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφρ. Ελευθερία Δεκαβάλλα, Σαββάλας, Αθήνα 2004, σ. 155.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 619.

¹¹ Ο Dilthey θα αναφερθεί σε αυτό το θέμα στο έργο του «Οικοδόμηση του ιστορικού κόσμου στις θεωρητικές επιστήμες». Βλ. Manfred. G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφρ. Ελευθερία Δεκαβάλλα, ο.π., σ. 156.

¹² Manfred. G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφρ. Ελευθερία Δεκαβάλλα, ό.π., σ. 156.

αμερικανικής πολιτικής, με παράδειγμα το έργο του James Bryce *American Commonwealth*, που ακολούθησε το 1888¹³.

Στο δεύτερο μέρος, ειλημένων υπόψη του εύρους, της πρωτοτυπίας και της θεωρητικής προσφοράς της σκέψης του Τοκβίλ, γίνεται προσπάθεια ανίχνευσης των τοκβλιανών στοιχείων κριτικής ανάλυσης του σύγχρονου ατομικισμού και της μαζικής κοινωνίας. Αναλύεται ειδικότερα ο ατομικισμός, ως φαινόμενο που εξακολουθεί να χαρακτηρίζει τις δυτικές κοινωνίες, οι οποίες έχουν περάσει στο ύστερο στάδιο της «εξέργεσης των μαζών». Ο Ορτέγκα Υ Γκασσέτ (Ortega Y Gasset) που ανήκει στη φιλελεύθερη παράδοση ισχυρίζεται ότι το φαινόμενο της «εξέγερσης των μαζών» του 20^{ου} αιώνα αποτελεί κομβικό σημείο της ανθρώπινης ιστορίας, οι αιτίες του οποίου πρέπει να αναζητηθούν στον αιώνα των μεγάλων αλλαγών και των σημαντικών ιδεολογικών «ζυμώσεων», τον 19^ο αιώνα. Ο Γκασσέτ ξεκαθαρίζει ότι η τεχνοεπιστήμη και η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι τα βασικά αίτια που συνετέλεσαν στη δημιουργία του φαινομένου.

Συνεχίζοντας την ανάλυση, στο δεύτερο μέρος προβαίνουμε σε μια παρουσίαση και ερμηνεία του νέου ατομικισμού, ο οποίος σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο Ζιλ Λιποβετσκί (Gilles Lipovetsky), νοείται ως μια «ναρκισσιστική προσαρμογή»¹⁴. Ο νέος ατομικισμός ως ναρκισσισμός είναι μια κεντρική ιδέα που συναντάμε σε πολλούς Αμερικάνους κοινωνιολόγους, όπως ο Κρίστοφερ Λας (Christopher Lasch) που αποτέλεσε μάλιστα βασική επιρροή του Λιποβετσκί. Στη σύγχρονη έρευνα, τα έργα τους αποτελούν βασικές θεωρητικές πηγές για τη διερεύνηση του νέο-ατομικιστικού φαινομένου. Πρόκειται για έναν ατομικισμό που αναδεικνύεται μέσα από αυτό που ο Λιποβετσκί ονόμασε «διαδικασία προσωποποίησης»¹⁵. Ο ναρκισσισμός εκδηλώνεται μέσα από τη συγκεκριμένη διαδικασία η οποία χαρακτηρίζεται ως σημείο μετάβασης από τον περιορισμένο ατομικισμό στον καινούργιο «ολικό ατομικισμό». Η μετάβαση αυτή ολοκληρώθηκε με τη δεύτερη «ατομικιστική επανάσταση».

Οι Λας και Λιποβετσκί χρησιμοποιούν πολλές φορές ορολογία που παραπέμπει στην τοκβιλιανή ανάλυση του ατομικισμού. Συγκεκριμένα, ο Λιποβετσκί στην *Εποχή του κενού*, αναφέρεται συχνά στον Τοκβίλ. Παρότι ο Λας δεν αναφέρεται άμεσα στον Τοκβίλ, η σύνδεσή του με τον Λιποβετσκί οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα ότι ο Λας έχει τοκβιλιανές επιρροές στην προσέγγιση του ατομικισμού. Ο Λας γράφει χαρακτηριστικά ότι το «κλείσιμο» στον εαυτό διαμορφώνει το ηθικό κλίμα της σύγχρονης κοινωνίας, μέσα από το ιδεώδες της αυτοεκπλήρωσης¹⁶. Αυτό το κλίμα που παρατηρεί ο Λας στην αμερικανική κοινωνία της δεκαετίας του 70', έχει τις ρίζες του στην κοινωνική κατάσταση που περιέγραψε ο Τοκβίλ στο «opus magnum» του για την αμερικανική δημοκρατία. Η συγκεκριμένη εργασία ασχολείται αποκλειστικά με τις θέσεις του Ζιλ Λιποβετσκί για το φαινόμενο του νεο-ατομικισμού στο έργο του *Η Εποχή του Κενού*. Η σύντομη αναφορά στον Λας οφείλεται στη σημαντική επιρροή που άσκησε ο κοινωνιολογικός στοχασμός του στη σκέψη του Γάλλου διανοητή.

¹³ J. Salwyn Schapiro, «Alexis de Tocqueville: Pioneer of Democratic Liberalism in France», Political Science Quarterly, Τομ. 57, τεύχ. 4 (Δεκέμβριος, 1942), σ. 549.

¹⁴ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 14.

¹⁵ Στο ίδιο.

¹⁶ Κρίστοφερ Λας, *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 35-36.

Ο ατομικισμός ως φαινόμενο χαρακτηρίζει απόλυτα αυτό που ονομάζουμε μαζική δημοκρατία και με αφορμή τη σύνδεση αυτή στο δεύτερο μέρος της εργασίας, εξετάζεται η μαζική κοινωνία και η μαζική δημοκρατία, δυο όροι που ο Παναγιώτης Κονδύλης διαχωρίζει. Συγκεκριμένα, στο έργο του Κονδύλη ως ατομικισμός ορίζεται η κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα. Αυτό το φαινόμενο αποτελεί ένα γεγονός που προκύπτει από την ενσάρκωση του αναλυτικού-συνδυαστικού σχήματος σκέψης. Παράλληλα, ο Έλληνας στοχαστής αναφέρει ότι το φιλελεύθερο πλαίσιο της αυτοπειθάρχησης μεθερμήνευσε την έννοια του ατομικισμού με όρους που χαρακτηρίζουν τη μαζικοδημοκρατική αντίληψη των αξιών της αυτοπραγμάτωσης¹⁷. Η μελέτη της «αυτοπραγμάτωσης» διαφαίνεται επίσης στη σκέψη του Τσαρλς Ταίηλορ (Charles Taylor), καθώς θεωρεί ότι η αυτοπραγμάτωση αποτελεί προϋπόθεση για την αναζήτηση της «αυθεντικότητας», μιας διαδικασίας πλήρωσης του εαυτού. Η αυθεντικότητα για τον Ταίηλορ προσεγγίζεται μέσα από συγκεκριμένη οπτική, που θα αναλυθεί στη συνέχεια. Σε γενικές γραμμές, μπορεί να λεχθεί ότι την προσδιορίζει ως μια θέληση για δημιουργία, κατασκευή και ανακάλυψη του εαυτού¹⁸.

Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τη σκέψη του Ταίηλορ, γίνεται κατανοητό ότι οι Λιποβετσκί, Κονδύλης και Ταίηλορ κινούνται γύρω από παρόμοια ζητήματα, όπως είναι ο νέος ατομικισμός, η νέα μαζική κοινωνική συνθήκη, η καταναλωτική κοινωνία, η τάση για αυτοπραγμάτωση και γενικότερα η φυγή από την «προτεσταντική» φάση της βιομηχανικής καπιταλιστικής κοινωνίας. Οι θέσεις αυτών των σημαντικών στοχαστών έχουν άμεση συνάφεια και σύνδεση με το έργο του Τοκβίλ, κάτι το οποίο θα προσπαθήσουμε εδώ να αναδείξουμε.

¹⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ. 251.

¹⁸ Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Μιχάλης Πάγκαλος, Εκκρεμές, Αθήνα 2006, σ. 118.

Μεθοδολογικές προσεγγίσεις

Στη συγκεκριμένη εργασία χρησιμοποιήθηκαν συγκεκριμένες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες έχουν παρουσιαστεί και αναλυθεί κατά κόρον στο πλαίσιο της ιστορίας της φιλοσοφίας. Το κριτήριο επιλογής των συγκεκριμένων μεθοδολογικών προσεγγίσεων ήταν η όσο τον δυνατόν ακριβέστερη ταύτισή τους με το ερευνητικό ύφος του Αλέξις ντε Τοκβίλ. Σημαντικό ρόλο στην επιλογή τους διαδραμάτισαν, επίσης, οι επιγενόμενες θεωρήσεις σχετικά με τον ατομικισμό και τη μαζική κοινωνία, οι οποίες, σημειωτόν, οφείλουν τα μέγιστα στη συστηματική δουλειά του Γάλλου πολιτικού φιλοσόφου. Πέρα από αυτά, η επιστημολογική και επιστημονική ανεπάρκεια ορισμένων μεθόδων, ως αρνητικό κριτήριο, οδήγησε στον αποκλεισμό τους. Ειδικότερα, η θετικιστική και μαρξιστική προσέγγιση κρίθηκαν ως μεθοδολογικά ανεπαρκείς για την παρουσίαση και ανάλυση της τοκβιλιανής σκέψης και των επιρροών της στον σύγχρονο στοχασμό.

Μέσω της θετικιστικής προσέγγισης, επιχειρείται η επιβολή του διαχωρισμού αξιών και γεγονότων, ενώ η μαρξιστική προσέγγιση βασίζεται στενώς στην προσέγγιση του ιστορικού υλισμού. Στο θετικιστικό πλαίσιο ανάλυσης, που υποστηρίζει την επικράτηση στο πεδίο της επιστήμης μιας αυστηρής αξιολογικής ουδετερότητας, η φιλοσοφία θεωρείται μια ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ επιστήμης και θρησκείας. Παράλληλα, τα μαρξικά εργαλεία ανάλυσης αναδεικνύονται ανεπαρκή ιδιαίτερα στα σημεία εκείνα όπου ο Τοκβίλ θέτει ζητήματα γύρω από τη βιομηχανική κοινωνία, την φτώχεια και την αλλοτρίωση. Η μαρξιστική προσέγγιση, εξάλλου, προσπαθεί να αναλύσει τα ζητήματα ιστορίας και ιστορίας της φιλοσοφίας, μέσα από το ιστορικά υλιστικό πρίσμα, με βασική θέση ότι η υλική παραγωγή αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα των φιλοσοφικών ιδεών¹⁹. Για λόγους σεβασμού της τοκβιλιανής μεθόδου, δεν προκρίνεται το συγκεκριμένο μεθοδολογικό πρότυπο. Όπως, εξάλλου, τονίζει ο Ραϋμόν Αρόν η τοκβιλιανή μέθοδος προσεγγίζει τη μεθοδολογία του Μοντεσκιέ. Ειδικότερα, ο Τοκβίλ απαριθμεί τρία ήδη αιτιών που διαμορφώνουν το κοινωνικό περιβάλλον: η τυχαία ιδιόμορφη κατάσταση, οι νόμοι και ιδιαίτερος τα ήθη²⁰. Η απαρίθμηση αυτή εναντιώνεται πλήρως στην μαρξιστική «υλιστική» μεθοδολογία.

Η συγκεκριμένη εργασία δεν ακολουθεί δοξογραφικές και βιογραφικές προσεγγίσεις. Αναλυτικότερα, αν και γίνονται αναφορές σε βιογραφικά στοιχεία κεντρικά για τη ζωή του Τοκβίλ και σημαντικά για τη μετέπειτα διανοητική του εξέλιξη, δεν γίνεται αναφορά σε βιογραφικές λεπτομέρειες για στοχαστές όπως ο Λιποβετσκί, ο Κονδύλης και ο Ταίηλορ στους οποίους στηρίζεται το δεύτερο μέρος, ούτε σε στοχαστές που συμβάλλουν στην προσπάθεια ανάπτυξης των επιχειρημάτων

¹⁹ Θεόφιλος Βέικος, *Ιστορία και φιλοσοφία: Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 156.

²⁰ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Γνώση, Αθήνα 1994, σ. 324.

τους, όπως ο Γκασσέτ, ο Λας και ο Μπελ. Γενικά, οι βιογραφικές λεπτομέρειες παραλείφθηκαν διότι η γνώση της φιλοσοφίας δεν μπορεί να αποκτηθεί μέσα από την ανάγνωση βιογραφιών. Επίσης, αυτή η βιογραφική προσέγγιση παρουσιάζει τους στοχαστές ως αποκομμένα και παράξενα άτομα²¹, κάτι το οποίο δεν ισχύει για την πλειοψηφία των πολιτικών στοχαστών, ιδιαίτερος δε, στην περίπτωση των στοχαστών που εξετάζονται στη συγκεκριμένη μελέτη.

Στην παρούσα εργασία συνδυάστηκαν τρεις κλασικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις, αυτές που έχουν κριθεί ως καταλληλότερες για τη διερεύνηση ζητημάτων που άπτονται του πεδίου της ιστορίας της πολιτικής φιλοσοφίας. Τα κριτήρια επιλογής, όπως ήδη αναφέρθηκε, είναι η επιστημολογική εγκυρότητα και η συμβατότητά τους με το φιλοσοφικό ύφος των στοχαστών που παρουσιάζονται. Με τον όρο «επιστημολογική εγκυρότητα», εννοείται ότι οι μέθοδοι που χρησιμοποιήθηκαν δεν χαρακτηρίζονται από τα σφάλματα που έχουν εντοπιστεί στις συζητήσεις περί μεθόδου. Όσον αφορά τη συμβατότητα με το φιλοσοφικό ύφος των στοχαστών, ως τέτοια νοείται η ταύτιση της μεθοδολογίας της συγκεκριμένης εργασίας με τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις που ακολουθηθήκαν από τους υπό διερεύνηση στοχαστές.

Η μεθοδολογία της ιστορίας των ιδεών, όπως διαμορφώθηκε από τους George Boas και Arthur Oncken Lovejoy²², η προσέγγιση που δίνει έμφαση και εστιάζει στη μελέτη των φιλοσοφικών προβλημάτων και η κοινωνιολογική μεθοδολογική προσέγγιση, συνδυάζονται στην συγκεκριμένη εργασία και αποτελούν τους τρεις τρόπους με τους οποίους προσεγγίστηκε το ζήτημα του ατομικισμού και του μαζικού φαινομένου στον Τοκβίλ, τόσο στο παρόν έργο όσο και σε έτερες φιλοσοφικές αναλύσεις. Ειδικά, το μεθοδολογικό πρότυπο της ιστορίας των ιδεών εφαρμόζεται μέχρι ενός σημείου στην παρούσα μελέτη διότι στη διερεύνηση του ατομικισμού δεν γίνεται η προσπάθεια να εντοπιστούν οι πρωταρχικές ιδέες, δηλαδή οι ιδέες που αποτέλεσαν τη βάση για την εξέλιξη μιας μεταγενέστερης ιδέας. Μέσα από την παρουσίαση των θέσεων του Λουί Ντυμόν επιχειρείται να προσεγγιστεί το φαινόμενο του ατομικισμού γενεαλογικά.

Η δεύτερη μεθοδολογική προσέγγιση που ακολουθεί η εργασία είναι η έμφαση στα φιλοσοφικά προβλήματα. Συγκεκριμένα, δίνεται έμφαση στην εισαγωγή του ατομικισμού ως πολιτικού προβλήματος, ιδέα που παρουσιάζεται συστηματικά στο έργο του Τοκβίλ. Παράλληλα, η διερεύνηση του φαινομένου της «μαζικής εξέγερσης» εκκινεί από το έργο του Τοκβίλ και εξ αφορμής αυτού, αξιοποιήθηκε η μέθοδος έμφασης στα φιλοσοφικά προβλήματα. Ο σκοπός, άλλωστε, της εργασίας είναι η ανάλυση του στοχασμού των συγκεκριμένων φιλοσόφων γύρω από τον ατομικισμό και τη μαζική κοινωνία, με κύρια αναφορά στην ατομικιστική «ανθρωπολογία» και την «εξέγερση των μαζών». Κατά τη διερεύνησή αυτή λήφθηκε σοβαρά υπόψη το διαφορετικό νοηματικό περιεχόμενο που λαμβάνουν οι φιλοσοφικές έννοιες από εποχή σε εποχή και από στοχαστή σε στοχαστή. Για αυτό τον λόγο, η επιλογή του Τοκβίλ και ιδιαίτερα των στοχαστών που παρουσιάζονται στο δεύτερο μέρος, δεν είναι τυχαία. Ο ατομικισμός και η «μαζικότητα» όπως παρουσιάζονται στο έργο των στοχαστών του δεύτερου μέρους ταυτίζονται εννοιολογικά με την τοκβιλιανή αντίληψη.

²¹ Θεόφιλος Βέικος, *Ιστορία και φιλοσοφία: Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, ο.π., σ. 100.

²² Στο ίδιο, σ. 137.

Ο Τοκβίλ, ως πρώιμος κοινωνιολόγος, ο Λιποβετσκί, με τις ψυχολογικές και κοινωνιολογικές του προσεγγίσεις, ο Κονδύλης, με τα έντονα κοινωνιολογικά στοιχεία στο έργο του, αλλά και ο Ταίηλορ, με την έντονη κοινωνιολογίζουσα γλώσσα του, οδήγησαν στην υιοθέτηση μιας κοινωνιολογικής μεθόδου. Καθίσταται σαφές, με βάση τις θεωρήσεις των παραπάνω στοχαστών, ότι η φιλοσοφία αποτελεί μια κλασική κοινωνική λειτουργία²³. Οι κοινωνικές εξελίξεις, όπως η επανάσταση στην Γαλλία, που αποτέλεσε κεντρικό γεγονός για την σκέψη του Τοκβίλ, η πρώτη ατομικιστική επανάσταση στο όνομα της ισότητας και της ελευθερίας που συντελείται με την αντίδραση στην πειθαρχική κοινωνία, αλλά και η δεύτερη ατομικιστική επανάσταση της δεκαετίας του 60', που επισφραγίζεται με τον Μάη του 68', αποτελούν κεντρικά γεγονότα που δεν θα μπορούσαν να αποκοπούν από τη θεωρητική εξέλιξη των ιδεών που παρουσιάζονται στην συγκεκριμένη εργασία.

Μια γενικότερη μεθοδολογική πρόταση η οποία έγινε προσπάθεια να διατηρηθεί σε όλη την έκταση της εργασίας, ήταν η «επιστημολογική», ως προς την ιστορία των ιδεών, θέση του Κουέντιν Σκίννερ (Quentin Skinner). Συγκεκριμένα, τηρήθηκαν μερικές από τις αρχές που έθεσε ο Σκίννερ αναφορικά με την μελέτη της ιστορίας των ιδεών. Πρώτον, δεν αναζητάται κάποια «εσωτερική συνοχή» στις σκέψεις των στοχαστών με τους οποίους ασχολούμαστε. Ο Σκίννερ, σε αυτό το σημείο, υποστηρίζει ότι για τους ιστορικούς των ιδεών και τους ερευνητές είναι ιδιαίτερος επικίνδυνος να προσπαθήσουν να προσδώσουν στους στοχαστές που μελετούν τη συνοχή που ενδεχομένως απουσιάζει από το συνολικό έργο τους²⁴. Όπως, εξάλλου, ο ίδιος παρατηρεί οι ερευνητές συχνά προσπαθούν ιδανικά να εντοπίσουν ένα βασικό «μήνυμα» στη σκέψη του εκάστοτε στοχαστή, το οποίο να είναι δυνατόν να μεταδοθεί με μεγαλύτερη ευκολία²⁵. Συνακόλουθα, τονίζει ότι αυτό το μεθοδολογικό πρίσμα ανάλυσης της σκέψεως ενός συγγραφέα δεν μπορεί να οδηγήσει σε κάτι παραπάνω από μυθολογικές ερμηνείες γύρω από τη γενικότερη σκέψη του.

Επιπρόσθετα, η μελέτη του Τοκβίλ όπως και των στοχαστών που εξετάζονται στο δεύτερο μέρος, δηλαδή των Λιποβετσκί, Κονδύλη και Ταίηλορ, δεν γίνεται μέσα από την οπτική μιας ιδεολογικής ταξινόμησης. Αυτό διότι το ίδιο το έργο των στοχαστών δύσκολα μπορεί να υπαχθεί σε μια νεωτερική πολιτική ιδεολογία. Ο Ταίηλορ, επί παραδείγματι, δεν θεωρείται ότι ανήκει μόνο στην κοινοτιστική παράδοση. Αυτό το κατά Σκίννερ μεθοδολογικό σφάλμα, αποτελεί τροχοπέδη στην κατανόηση της σκέψης των συγκεκριμένων στοχαστών, ιδιαίτερος του Αλέξης ντε Τοκβίλ, ο οποίος ενώ ανήκει στην παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα, προσεγγίζει, σε κάποια σημεία, τόσο την ρεπουμπλικανική παράδοση²⁶, ειδικά ως προς την αντίληψη του για το κοινό καλό²⁷, τη σημασία της ακίνητης περιουσίας και την προτεραιότητα του πολίτη έναντι του ιδιώτη όσο και την συντηρητική παράδοση. Ο Τοκβίλ πλησιάζει τη συντηρητική παράδοση σε εκείνα τα σημεία του έργου του που αναπολεί τα αριστοκρατικά ήθη του Ancien Regime. Η προσέγγιση

²³ Στο ίδιο, σ. 149.

²⁴ Quentin Skinner, *Θεωρήσεις της πολιτικής: Σχετικά με την μέθοδο*, μτφρ. Γιώργος Θ. Καράμπελας, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2008, σ. 133.

²⁵ Στο ίδιο.

²⁶ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξης ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 52.

²⁷ Δίνεται έμφαση στην «κοινοτική ελευθερία» ως ένα μέσο για τη λαϊκή κυριαρχία, η οποία παρουσιάζεται ως μια ρεπουμπλικανική γενική βούληση που θέτει ως αρχή το «κοινό καλό» (βλ. Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξης ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 52).

του έργου του αποκλειστικά μέσα από τη φιλελεύθερη πολιτική παράδοση, ενδεχομένως θα προκαλούσε ερευνητική και μεθοδολογική σύγχυση. Με τα λόγια του Σκίννερ:

Αν υποτεθεί αρχικά ότι όλοι οι συντηρητικοί στοχαστές πρέπει να υιοθετούν κάποια οργανική αντίληψη του κράτους, τότε αναμφίβολα ο λόρδος Bollingbroke θα έπρεπε να έχει μια τέτοια αντίληψη, και αναμφίβολα είναι περίεργο που δεν οργάνωσε τις σκέψεις του με αυτόν τον τρόπο ²⁸.

²⁸ Quentin Skinner, *Θεωρήσεις της πολιτικής: Σχετικά με την μέθοδο*, ό.π., σ. 136.

Μέρος 1^ο

Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ και ο πολιτικός του στοχασμός: Δημοκρατία, ισότητα, δεσποτισμός και κοινωνικό πρόβλημα μέσα από την οπτική του Γάλλου στοχαστή

Η Αμερικάνικη δημοκρατική πολιτεία ως πολιτικό εργαστήριο

Το ταξίδι του Αλέξις ντε Τοκβίλ στην Αμερική αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα ταξίδια που συνέβαλαν στην ανάπτυξη του σύγχρονου πολιτικού στοχασμού. Ο Γάλλος φιλόσοφος περιοδεύοντας στην αμερικανική ήπειρο κατόρθωσε, μέσα από τις εμπειρίες που συνέλεξε, να δημιουργήσει ένα από τα έργα σταθμούς για την νεότερη πολιτική φιλοσοφία και πολιτική θεωρία, που δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηριστεί ως το σημαντικότερο έργο για τη δημοκρατική θεωρία του 19^{ου} αιώνα. Η *Δημοκρατία στην Αμερική*, η οποία εκδόθηκε σε δυο τόμους, αποτέλεσε ένα καθαρό έργο πολιτικής επιστήμης και πολιτικής κοινωνιολογίας, την εποχή που τα συγκεκριμένα ερευνητικά πεδία βρισκόντουσαν στις αρχές της ανάπτυξης τους, με τη μορφή που τα γνωρίζουμε σήμερα.

Με το ταξίδι του στην Αμερική και τις παρατηρήσεις του, ο Τοκβίλ εισήγαγε μια σειρά από προβληματισμούς και ζητήματα που αφορούσαν τη δημοκρατία της εποχής του και απασχολούν μέχρι σήμερα τον φιλοσοφικό και πολιτικό διάλογο. Η επανάσταση και ο ρόλος αυτής, ο ατομικισμός, η θεωρία των συνενώσεων, ο ρόλος της θρησκείας και του καλώς εννοούμενου συμφέροντος στη δημοκρατική πολιτεία, είναι μερικά μόνο από τα κεντρικά θέματα που αναπτύσσονται στη *Δημοκρατία στην Αμερική*. Ο Τοκβίλ παρατηρεί στο αμερικάνικο σύστημα μια σημαντική ιδιαιτερότητα που κάνει την αμερικάνικη πολιτεία να ξεχωρίζει από τις αντίστοιχες της Ευρώπης. Στον πρώτο τόμο του έργου του, περιγράφει τους λόγους για τους οποίους οι Αμερικάνοι βρίσκονται σε μια δημοκρατική κοινωνική κατάσταση. Ανάμεσα σε αυτούς του λόγους εντοπίζει την έκθεσή τους σε συγκεκριμένους νόμους και ήθη. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο ρόλος των ηθών είναι κεντρικός στη σκέψη του Τοκβίλ. Για τον Γάλλο πολιτικό φιλόσοφο η Αμερική αποτελεί ένα πρότυπο δημοκρατικής πολιτείας και οι Αμερικανοί ένα πρότυπο δημοκρατικού λαού, κυρίως λόγω των ηθών τους που απορρέουν από την αγγλική τους καταγωγή. Το σύνταγμα και οι νόμοι, τονίζει, χάνουν τη σημασία τους αν απουσιάζει ένα σύστημα αξιών και ηθών να τα υποστηρίξει²⁹.

Στον δεύτερο τόμο της εργασίας του ο Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος παρουσιάζει την πληθώρα νέων αντιλήψεων και τη δημιουργία ενός νέου

²⁹Robert A. Dahl, *Democracy and its critics*, Yale University Press, London 1989, σ. 178.

φαντασιακού³⁰, το οποίο δεν παρατηρήθηκε ποτέ στην ανθρώπινη ιστορία και το οποίο μετέβαλλε την κυρίαρχη πολιτικοκοινωνική κατάσταση που επικρατούσε μέχρι τότε³¹. Αναλυτικά, η Αμερική, εξηγεί ο Τοκβίλ, χαρακτηρίζεται από μια σταθερότητα που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εμπειρία ενός είδους κοινοτικής δημοκρατίας, που υπήρχε στις βρετανικές αποικίες του Νέου κόσμου³². Παρατηρεί, επίσης, ότι η αμερικανική δημοκρατία δύναται να είναι φιλελεύθερη και να αντιμετωπίζει με σεβασμό την ισότητα, την ελευθερία και τα δικαιώματα, καλλιεργώντας στα άτομα το πνεύμα του πολίτη μέσω της εκπαίδευσης από συλλογικούς σχηματισμούς, της ελευθερίας του τύπου και της κρατικής αποκέντρωσης³³. Παράλληλα, ο Τοκβίλ ο οποίος αποστρέφεται το επαναστατικό πνεύμα, αναφέρει ότι η Αμερική περικλείει εντός της τα ελάχιστα δυνατά στοιχεία για μια μελλοντική επανάσταση³⁴.

Στην Αμερική, επισημαίνει ο Τοκβίλ, υπάρχει δυνατότητα για την ύπαρξη μιας αυθεντικής ελευθερίας σε μεγάλη έκταση. Αυτή η ελευθερία αποτελεί προϊόν της ευρύτερης κοινωνικής συμμετοχής και όχι του ατομικισμού που συντηρείται από μια κεντρική εξουσία³⁵. Ιδιαίτερα, ο ρόλος της θρησκείας διαφαίνεται καθοριστικός καθώς η θρησκεία αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης ενός τύπου συμπεριφοράς που είναι απαραίτητος για τη διατήρηση της ελευθερίας. Η θρησκεία θέτει όρια, τα οποία είναι αναγκαίες προϋποθέσεις για την ελευθερία. Οι Αμερικανοί πολίτες, παρατηρεί ο Γάλλος στοχαστής, νιώθουν την ανάγκη να προσδώσουν ηθικό πρόσημο στη δημοκρατία τους, μέσω της θρησκείας³⁶. Η θρησκεία στην Αμερική έχει έντονο πολιτικό ρόλο και, όπως τονίζει χαρακτηριστικά, οι Αμερικάνοι ιεροκήρυκες δεν αναλώνουν τα κηρύγματά τους σε μια προβληματική για το επέκεινα αλλά επιμένουν συνεχώς στα κοσμικά θέματα και προσπαθούν να δείξουν τους τρόπους με τους οποίους η θρησκευτική πίστη διαφυλάσσει την ελευθερία και τη δημόσια τάξη της δημοκρατικής πολιτείας³⁷.

Ένα βασικό ερώτημα του Τοκβίλ σχετικά με τη δημοκρατία, είναι ο τρόπος με τον οποίο οι δημοκρατικές πολιτείες δύνανται να διασφαλίσουν την σταθερότητα τους, τη στιγμή ιδιαίτερα που τα δημοκρατικά προτάγματα οδηγούν σε κοινωνική αναταραχή³⁸. Η ισότητα και η δημοκρατία φέρνουν στο προσκήνιο της συλλογικής κοινωνικής συμπεριφοράς έντονες τάσεις ατομικισμού³⁹. Αυτό οδηγεί σε αδιέξοδο, καθώς από την μια πλευρά διακρίνονται οι τεράστιες κοινωνικές δυνατότητες που επιφέρει η έλευση της δημοκρατίας, ενώ από την άλλη πλευρά διακρίνονται τα έντονα προβλήματα που προκύπτουν επίσης από αυτήν. Κεντρικό πεδίο έρευνας για τον Γάλλο στοχαστή⁴⁰ αποτελεί και ο τρόπος που αναδύεται η δημοκρατία στην Αμερική,

³⁰ Όρος που συναντάται στο έργο του Καστοριάδη και του Λακάν (Lacan). Συγκεκριμένα, εδώ χρησιμοποιείται με την καστοριαδική του σημασία ως ένα πλέγμα σημασιών που η κοινότητα των ανθρώπων δημιουργεί για να προσδώσει νόημα στον κόσμο που την περιβάλλει.

³¹ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη* ντε Τοκβίλ, ό.π., σ. 333.

³² Στο ίδιο, σ. 8.

³³ Στο ίδιο, σ. 22.

³⁴ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., σ. 198.

³⁵ Bruce Frohnen, *Virtue and the promise of conservatism: The legacy of Burke & Tocqueville*, University Press of Kansas, Kansas 1993, σ. 115.

³⁶ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. ό.π., σ. 198.

³⁷ Στο ίδιο, σ. 540.

³⁸ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη* ντε Τοκβίλ, ό.π., σ. 12.

³⁹ Bruce Frohnen, *Virtue and the promise of conservatism: The legacy of Burke & Tocqueville*, ό.π., σ. 96.

⁴⁰ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη* ντε Τοκβίλ, ό.π., σ. 28.

άρρηκτα συνδεδεμένος με τις ιδέες και τις συνήθειες του αμερικανικού λαού. Επιπρόσθετα, τον Τοκβίλ απασχολεί εξίσου η «σχάση» του δημοκρατικού και του επαναστατικού πνεύματος. Εξετάζει, έτσι, το κατά πόσον η δημοκρατική πολιτεία μπορεί να εκπέσει σε μια δεσποτική κατάσταση⁴¹. Σημειώνεται, ότι ο Τοκβίλ αναφέρεται στο επαναστατικό πνεύμα ως φορέα πνευματικής κίνησης που δείχνει περιφρόνηση για τα κατακτημένα δικαιώματα, ενώ έχει την τάση να ικανοποιεί βίαια ένστικτα⁴².

Οι κεντρικοί φιλοσοφικοί στοχασμοί του Τοκβίλ περιστρέφονται γύρω από την δημοκρατία. Καταρχάς, εκθέτει τους τρόπους με τους οποίους τα άτομα, σε μια δημοκρατία, δεν θα απορροφηθούν από τις ιδιωτικές τους μέριμνες αλλά θα παραμείνουν ενεργοί πολίτες. Τούτο, στο μέτρο που η ενεργή συμμετοχή στα κοινά είναι η βασική προϋπόθεση για τη διαφύλαξη της ελευθερίας. Κατά δεύτερον, εξετάζει τις προϋποθέσεις συνύπαρξης του ατομικού συμφέροντος, του κοινού καλού⁴³ και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Τέλος, διερευνά τη σχέση της ισότητας και της ελευθερίας στις σύγχρονες δημοκρατίες. Θεωρεί ότι αυτές οι δυο έννοιες οφείλουν να συνδέονται άμεσα, αν θέλουμε να κάνουμε λόγο για πολιτική ελευθερία⁴⁴. Οι προβληματισμοί αυτοί γεννιούνται μέσα από την επαφή του με την αμερικάνικη εμπειρία και παράλληλα με την ιστορική μνήμη της γαλλικής επανάστασης και της μετεπαναστατικής Γαλλίας. Γενικά, ο Αλέξης ντε Τοκβίλ είναι ένας φιλόσοφος, ο οποίος δεν μπορούσε να μείνει μακριά από την κοινωνική παρατήρηση και τον κοινωνικό στοχασμό, επιτελώντας αυτό που ο Ραϋμόν Αρόν θα ονομάσει «κοινωνιολογία της γνώσης».

Τα ήθη της αμερικανικής κοινωνίας για τον Τοκβίλ διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση της δημοκρατίας σαν πολίτευμα. Οι συνθήκες διατήρησης του πολιτεύματος αυτού ταυτίζονται με τις συνθήκες της βιομηχανικής κοινωνίας. Η πρώτη φορά στην ιστορία που το δημοκρατικό πολίτευμα αναπτύχθηκε σε ένα μεγάλο κράτος⁴⁵ ήταν η περίπτωση της Αμερικής. Σε αντίθεση με την κλασική πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη, του Μακιαβέλλι και του Ρουσσώ, ο Τοκβίλ αντιλαμβάνεται την δημοκρατία ως σύστημα που μπορεί να εδραιωθεί και υπό τις συνθήκες ενός μεγάλου κράτους. Επίσης, σε σχέση με άλλους θεωρητικούς που ασχολήθηκαν με την δημοκρατία, ο Τοκβίλ κρατάει απόσταση από τη θεώρηση του Μοντεσκιέ, ο οποίος διαπιστώνει ότι η αρχαία δημοκρατία χαρακτηρίζεται εντόνως από το στοιχείο της αρετής. Ο Γάλλος φιλόσοφος, αντιλαμβανόμενος ότι βρίσκεται στην περίοδο της εκβιομηχάνισης του κόσμου, θεωρεί ότι η σύγχρονη δημοκρατία δεν μπορεί να στηριχθεί στην αρετή, αλλά κυρίως στο συμφέρον⁴⁶. Στη βάση ακριβώς αυτής της διαπίστωσης, αναπτύσσει την έννοια του «καλώς εννοούμενου συμφέροντος», ως μια λύση απέναντι στην «τυραννία της πλειοψηφίας» και στην επικράτηση των ατομικιστικών τάσεων.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 29.

⁴² Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ. 79.

⁴³ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξης ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 30.

⁴⁴ Στο ίδιο.

⁴⁵ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 138.

⁴⁶ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σσ. 334-335.

Η «τυραννία της πλειοψηφίας» αποτελεί κεντρική έννοια στις αναλύσεις του Γάλλου φιλοσόφου τόσο για τη δημοκρατία εν γένει όσο και για την αμερικανική δημοκρατία. Η «τυραννία της πλειοψηφίας», ως προβληματική, συνδέεται άμεσα με τις σκέψεις που αναπτύσσονται στα *Federalist papers* που δημοσιεύθηκαν στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και στα οποία ήδη αναπτύσσεται θεωρητικά το ζήτημα της χαλιναγώγησης των δεσποτικών τάσεων και των παθών της πλειοψηφίας⁴⁷. Ο Τοκβίλ θεωρεί ότι η κυριαρχία της πλειοψηφία αποτελεί τον βασικό και μεγαλύτερο κίνδυνο για τις δημοκρατικές κοινωνίες αμερικανικού τύπου⁴⁸. Στην δημιουργία αυτής της τυραννίας, εξηγεί, συμβάλλει καθοριστικά, αυτό που ονομάζει «πάθος για την ισότητα». Συγκεκριμένα, οι κοινωνικές τάσεις που κινούν τα νήματα προς την επίτευξη όλο και μεγαλύτερης ισότητας, οδηγούν στην κυριαρχία του λαού που τείνει να γίνει παντοδύναμη, καταλύοντας όλες τις ελευθερίες και φέρνοντας στο προσκήνιο τον συγκεντρωτισμό στη διοίκηση του κράτους⁴⁹.

Ο συγκεντρωτισμός, ως φαινόμενο, κατέχει επίσης σημαντική θέση στην σκέψη του Τοκβίλ, καθώς θεωρεί ότι απειλεί εκ των έσω τις δημοκρατίες. Ο Τοκβίλ επισημαίνει ότι το εν λόγω φαινόμενο, που παρατηρείται στο μετεπαναστατικό γαλλικό κράτος, είναι πιθανό να επικρατήσει και στις δημοκρατικές κοινωνίες, ως αποτέλεσμα της ενστικτώδους τάσης των δημοκρατικών κοινωνιών⁵⁰ προς αυτόν τον τύπο εσωτερικής οργάνωσης. Ο Τοκβίλ, βέβαια, θεωρεί ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες χαρακτηρίζονται από ευνοϊκότερες συνθήκες για την ανάπτυξη της δημοκρατίας από ότι η πατρίδα του, η Γαλλία. Εξ αυτού, υποστηρίζει ότι η πορεία προς τον συγκεντρωτισμό θα είναι πολύ πιο αργή στην Αμερική. Εκτός αυτού, στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών δεν υπήρξε κάποια δημοκρατική επανάσταση από την αστική τάξη προς αποκαθίλωση της αριστοκρατίας⁵¹, μέσω ενός κεντρικού κράτους. Οι Αμερικανοί ενστερνίσθηκαν τις αρχές και το πνεύμα της δημοκρατίας, επειδή ακριβώς δεν οδηγήθηκαν σε αυτήν μέσω των επαναστατικών ενεργειών που πραγματοποιήθηκαν στη Γαλλία.

Η σκιαγράφηση του αμερικανικού δημοκρατικού τύπου ανθρώπου χαρακτηρίζεται από την παράθεση διαχρονικών αγγλικών χαρακτηριστικών, όπως τονίζει ο Jean-Claude Lamberti⁵². Επισημαίνεται, όμως, πως κύριο ρόλο στη διαμόρφωση αμερικανικού δημοκρατικού τύπου ανθρώπων διαδραμάτισε η μετανάστευση των Άγγλων προς την Αμερική χωρίς να διατηρήσουν τις πρωταρχικές τους ταξικές δομές.

Για τον Αλέξις ντε Τοκβίλ η κοινοτική δημοκρατία, που χαρακτήριζε τις βρετανικές αποικίες της βόρειας Αμερικής, αποτελούσε το βασικό «εκπαιδευτήριο», μέσα από το οποίο τα άτομα μπορούσαν να διδαχθούν τον πολιτικό βίο, την άσκηση των δικαιωμάτων και την τέλεση των πολιτικών καθηκόντων⁵³. Οι βρετανικές αποικίες ήταν ήδη δημοκρατικές πριν ανεξαρτητοποιηθούν και διακατέχονταν από το ρεπουμπλικανικό και, παράλληλα, το πουριτανικό πνεύμα. Βάσει των πεποιθήσεών

⁴⁷ Manfred G, Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 132.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 151.

⁴⁹ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξις ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 23.

⁵⁰ Roger Boesche, *Theories of tyranny: From Plato to Arendt*, ό.π., σ. 221.

⁵¹ Στο ίδιο, σ. 222.

⁵² Jean-Claude Lamberti, *Tocqueville and two democracies*, Harvard University Press, Cambridge 1989, σ. 192.

⁵³ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξις ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 51.

τους οι μετανάστες είχαν καθιερώσει ένα σύστημα πολιτικής ελευθερίας και κοινωνικής ισότητας⁵⁴. Η Χάνα Άρεντ αναφέρει αυτό που σε πρώιμο στάδιο διατύπωσε ο Τοκβίλ. Διαπιστώνει τη σημασία των Αγγλοαμερικανών στην διαμόρφωση των ευνοϊκών συνθηκών για την ανάπτυξη της δημοκρατικής πολιτείας, αναφέροντας ότι τα πολιτικά τους σώματα ήταν έτσι διαμορφωμένα, ώστε έλειπε η διάκριση μεταξύ κυβερνωμένων και κυβερνώντων⁵⁵. Η Άρεντ αναφέρεται σε «civil bodies politic», δηλαδή σε πολιτικά σώματα τα οποία συγκροτούσαν πολιτικές κοινωνίες. Οι συγκεκριμένοι πολιτικοί φορείς είχαν τη δυνατότητα εξουσίας και παράλληλα διεκδικούσαν δικαιώματα, χωρίς να κατέχουν κυριαρχία⁵⁶.

Εν κατακλείδι, ο Τοκβίλ είδε στην Αμερική το κατάλληλο περιβάλλον για να μελετήσει το φαινόμενο της δημοκρατίας, τους θεσμούς που το χαρακτηρίζουν, τα ήθη και τους κανόνες που κυριαρχούν σε αυτό και τους ανθρωπολογικούς τύπους, που συγκροτούν ένα τέτοιο πολιτικό σύστημα. Μέσα από τις κοινωνιολογικές του παρατηρήσεις για την Αμερική κατάφερε να συγκροτήσει μια γενική θεωρία για το δημοκρατικό πολίτευμα. Σκοπός του ήταν να κατανοήσει τον τρόπο με τον οποίο θα ήταν δυνατόν να επιτευχθεί η ύπαρξη και η βιωσιμότητα αυτού του πολιτικού συστήματος. Αυτό το σύστημα θα χαρακτηριζόταν από τον σεβασμό των νόμων, οι οποίοι θα θεμελιώνονταν στη δικαιοσύνη της ανθρωπότητας⁵⁷. Η Αμερική επέτρεψε στον Τοκβίλ να διακρίνει τα θετικά γνωρίσματα της δημοκρατικής κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης, τα ενδεχόμενα προβλήματα, καθώς και τους τρόπους αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων. Οι Αμερικάνοι κατάφεραν να περιορίσουν τα προβλήματα της δημοκρατίας μέσω των ελεύθερων θεσμών, το καθολικό δικαίωμα ψήφου⁵⁸, τη λειτουργία αστικών συνενώσεων, την ελευθερία του τύπου, τον πλουραλισμό στην εκπροσώπηση, το ανώτατο δικαστήριο και τη θρησκεία ως καθοδηγητή των μελών της πολιτικής κοινότητας.

Σε αντίθεση με φιλελεύθερους της εποχής του ή και του 20^{ου} αιώνα, ο Τοκβίλ επιμένει ότι για την ύπαρξη θεσμών και τη γενικότερη εύρυθμη κοινωνική λειτουργία, πρέπει να καλλιεργηθούν τα απαραίτητα ήθη, δηλαδή να καλλιεργηθεί μια ευρύτερη παιδεία της ελευθερίας⁵⁹. Ο Καρλ Πόππερ (Karl Popper), θεωρητικός του 20^{ου} αιώνα, στα δυο βασικά του έργα πολιτικής και κοινωνικής θεωρίας⁶⁰ αναφέρεται στην ύπαρξη του πολιτικού θεσμού και στην υπακοή του ως βάση για τη βιωσιμότητα και τη λειτουργία μιας «ανοιχτής κοινωνίας». Ο Τοκβίλ υπήρξε φορέας ανανέωσης του φιλελευθερισμού και κυρίως της μεθερμηνείας του πολιτικού φιλελευθερισμού. Στο έργο του για το αμερικανικό σύστημα, γίνεται σαφές ότι ο Γάλλος φιλόσοφος ήρθε σε ρήξη με την κλασική φιλελεύθερη σκέψη και αποτέλεσε θεωρητικό, της, κατά Κονδύλη, «μεθερμηνείας του φιλελευθερισμού» που εξετάζεται στο δεύτερο μέρος.

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 50.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 61.

⁵⁶ Hannah Arendt, *On revolution*, Penguin Books, London 1963, σ. 168.

⁵⁷ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 327.

⁵⁸ Μια σημαντική κριτική στο έργο του Τοκβίλ αποτελεί η αναφορά του στο καθολικό δικαίωμα ψήφου, που όπως αναφέρει ο Manfred Schmidt είναι κάτι που δεν ίσχυε στην Αμερική της εποχής την οποία περιγράφει ο Τοκβίλ. Αν ληφθούν υπόψη τα ιστορικά δεδομένα, η Αμερική την εποχή της ανάλυσης του Τοκβίλ κατείχε την τιμή 7,0 στην κλίμακα εκδημοκρατισμού Vanhaven, η οποία ισούται με την τιμή που κατείχαν οι ημιδημοκρατικές πολιτείες στα τέλη του 20^{ου} αιώνα (βλ. Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, σ. 158.).

⁵⁹ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 329.

⁶⁰ Η *Ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της* και η *Ένδεια του ιστορικισμού*.

Ουσιαστικά, ο φιλελευθερισμός ξεφεύγει από τη *laissez-faire* νοοτροπία και στηρίζεται στην αποτίμηση της κοινωνίας με ηθικά και πολιτικά κριτήρια. Ο Τοκβίλ στο όνομα της αριστοκρατικής αντι-υλιστικής αντίληψης για τη ζωή και του ηρωικού ιδεώδους καταδικάζει τη μανία πλουτισμού των Αμερικανών πολιτών. Αυτή η κριτική είναι καθαρά αριστοκρατικής φύσεως. Η *laissez-faire*⁶¹ νοοτροπία κατακρίνεται, επίσης, ως μια λανθασμένη νοοτροπία για την αυτορρύθμιση της κοινωνίας. Γενικά, η έννοια του *laissez-faire* στη διαδικασία της μεθερμηνείας του φιλελευθερισμού συλλαμβάνεται από τους φιλελεύθερους ως αυτορρύθμιση στο πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς και όχι ως μανία πλουτισμού.

Ο Τοκβίλ δεν αποστασιοποιείται από την αντίληψη της ελευθερίας ως αρνητικής ελευθερίας. Παρόλα αυτά, στην προσέγγιση της ελευθερίας, δίνει έμφαση στη δυνατότητα άσκησης των ατομικών δικαιωμάτων⁶² και παρατηρεί ότι η ελευθερία συνδέεται με τη δυνατότητα της πολιτικής συμμετοχής. Η αυτονομία είναι απόλυτα εξαρτημένη από την πολιτική ελευθερία. Συμφωνώντας με τον Μπενζαμέν Κονσταντ (Benjamin Constant), επιμένει στη σημασία της κλασικής φιλελεύθερης έννοιας της ατομικής ελευθερίας αλλά θεωρεί ότι για να διατηρηθεί αυτή η ατομική ελευθερία σε μια δημοκρατική πολιτεία, οφείλει να συνδυαστεί με την άσκηση της πολιτικής ελευθερίας και της συμμετοχής στα δημόσια ζητήματα⁶³. Ο Τοκβίλ θεωρεί ότι η ελευθερία ως αυτονομία και ανεξαρτησία δεν είναι έμφυτη και εγγενής στο άτομο, με την λοικιανή και χομπσιανή της διάσταση, αλλά είναι ένα πολιτικό αγαθό. Η ελευθερία πρέπει να διαφυλάσσεται πάντοτε μέσα από την συμμετοχή και την παιδεία στις δημοκρατικές διαδικασίες, άποψη που αποτελεί, επίσης, ρεπουμπλικανική θέση.

Οι δημοκρατικές διαδικασίες σε μεγάλο βαθμό διασφαλίζονται μέσα από κοινωνικά και πολιτικά σώματα που δρουν αποκεντρωτικά με σκοπό να περιορίσουν την εξουσία, τη δύναμή της και τον έλεγχο της στις υποθέσεις των πολιτών και να εκπαιδεύσουν τους πολίτες σχετικά με τη συγκρότηση της κοινωνίας. Οι Αμερικάνοι, όπως αναφέρει ο Γάλλος φιλόσοφος, αντιλαμβάνονται από τη νεότητά τους ότι πρέπει να στηριχθούν στον εαυτό τους για να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες του βίου τους⁶⁴. Οι Αμερικανοί πολίτες χαρακτηρίζονται από καχυποψία απέναντι στην εξουσία και προσπαθούν να δράσουν αυτόνομα, μέσα από κανόνες που θέτουν από κοινού με τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητάς τους. Επιπλέον, η τάση αυτή των Αμερικανών ενισχύεται από βουλευτικά σώματα που έχουν ως σκοπό την επίλυση βασικών προβλημάτων της καθημερινότητας. Πρόκειται για μια νοοτροπία πολιτικής και

⁶¹ Κυρίαρχη αντίληψη στην κλασική πολιτική οικονομία και στην σύγχρονη μικροοικονομική και μακροοικονομική επιστήμη. Πιο συγκεκριμένα, η συγκεκριμένη νοοτροπία επισημαίνει την δυνατότητα της αγοράς να αυτορρυθμίζεται μέσω της ζήτησης και της προσφοράς και της τιμής ισορροπίας που προκύπτει. Όσο μικρότερη είναι η κρατική παρέμβαση στην οικονομική δραστηριότητα, τόσο μεγαλύτερη είναι η αποτελεσματικότητα, δηλαδή η ικανότητα της κοινωνίας να λαμβάνει ό,τι καλύτερο μπορεί από τους σπάνιους πόρους (βλ. Gregory N. Mankiw & Mark P. Taylor, *Αρχές οικονομικής θεωρίας-Πρώτος τόμος*, μτφρ. Ανδριάννα Σακκά, Gutenberg, Αθήνα 2010, σ. 30).

⁶² Ο Isaiah Berlin προσπαθεί να οριοθετήσει θεωρητικά τις έννοιες της «αρνητικής» και της «θετικής» ελευθερίας. Στο δοκίμιο του *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας* προβαίνει σε μια εκτενή ανάλυση του ζητήματος. Συνοπτικά, ο Berlin αναφέρεται στην αρνητική ελευθερία ως μια πολιτική ελευθερία, που ταυτίζεται με το πεδίο δράσης μέσα στο οποίο ο άνθρωπος μπορεί να δράσει και να κινηθεί ανεμπόδιστος (βλ. Isaiah Berlin, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, σσ. 257-258).

⁶³ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη* ντε Τοκβίλ, ό.π., σ. 339.

⁶⁴ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., σ. 204.

κοινωνικής πράξης που εμποδίζει την άμεση επέμβαση μιας κεντρικής αρχής ακόμα και στις βασικές λειτουργίες της κοινωνικής τους ζωής⁶⁵. Όμοια, οι συνενώσεις, δηλαδή τα σώματα των πολιτών, αποτελούν χώρους πολιτικής δράσης με μεγάλη δύναμη στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι συνενώσεις ουσιαστικά φέρνουν σε επικοινωνία τους ανθρώπους συνδυάζοντας τις δυνάμεις τους και συνθέτοντας τις απόψεις τους. Για τον Τοκβίλ αυτά τα πολιτικά σώματα αποτελούν την πιο ακραία εκδοχή της πολιτικής ελευθερίας, την οποία μπορεί να επιτρέψει μόνο εκείνη η κυβέρνηση που εκλέγεται από το λαϊκό σώμα⁶⁶.

Ο ρόλος των συνενώσεων, όπως τονίζει ο Τοκβίλ, είναι να κατευθύνουν τις αντιλήψεις και να διαμορφώνουν τα ήθη μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες, έτσι ώστε ο νόμος να υιοθετήσει μερικές από αυτές τις αντιλήψεις. Σκοπός των συνενώσεων είναι, τονίζει, να συμβουλέψουν τους διαμορφωτές των νόμων και όχι να δημιουργήσουν νόμους⁶⁷. Η ελευθερία που παρέχεται ως προς τον σχηματισμό συνενώσεων αναπτύχθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες χωρίς δυσάρεστες συνέπειες ενώ παράλληλα αποτέλεσε έναν από τους εγγυητικούς μηχανισμούς αποτροπής ανάδυσης της τυραννίας της πλειοψηφίας⁶⁸ και του δεσποτισμού. Η τυραννία της πλειοψηφίας αποτελεί για τον Τοκβίλ μια μορφή δεσποτισμού. Όπως τονίζει ο Ραϋμόν Αρόν, ένας βασικός κίνδυνος που διέβλεπε ο Τοκβίλ στη δημοκρατική κατάσταση ήταν οι δεσποτικές τάσεις και η υποδούλωση της νομοθετικής εξουσίας στις επιταγές του εκλογικού σώματος. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Τοκβίλ θεωρεί ότι η ύπαρξη των συνενώσεων είναι ευεργετική, ιδιαίτερα σε δημοκρατίες από τις οποίες ελλείπουν τα «εγγενή» δευτερεύοντα πολιτικά σώματα που περιορίζουν την ισχύ της εξουσίας, όπως συμβαίνει στις αριστοκρατικές κοινωνίες⁶⁹. Το δικαίωμα συγκρότησης βουλευτικών πολιτικών σωμάτων για τον Τοκβίλ είναι ίσης σημασίας με το δικαίωμα της ατομικής ελευθερίας. Οι συνενώσεις, άλλωστε, υπήρξαν κοινωνικός και πολιτικός θεσμός, όπου το μαζικό πνεύμα της πλειοψηφίας δεν είχε καταφέρει να διεισδύσει στους κόλπους του. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που οι συνενώσεις δεν μεταβάλλουν οι ίδιες το περιεχόμενο των νόμων, αλλά απαιτούν τη μεταρρύθμισή τους, όταν το κρίνουν απαραίτητο⁷⁰.

Το καλώς εννοούμενο συμφέρον, ο ευεργετικός κοινωνικός ρόλος της θρησκείας, και οι συνενώσεις, αποτελούσαν επομένως για τον Τοκβίλ τις βασικές έννοιες για την, σε βάθος, κατανόηση της επιτυχίας της δημοκρατικής πολιτείας στην Αμερική. Επιπρόσθετα, τα ατομικά δικαιώματα και η καθολική ψήφος ήταν εξίσου σημαντικές προϋποθέσεις για την επίτευξη και τη διατήρηση της δημοκρατικής συνθήκης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Τέλος, ο Τοκβίλ θεωρούσε απαραίτητη για την λαϊκή κυριαρχία την ελευθερία του τύπου⁷¹. Όπως υποστηρίζει, η ελευθερία του τύπου μπόρεσε να ευδοκιμήσει στην Αμερική λόγω της αγγλοαμερικανικής παράδοσης. Μέσω ακριβώς αυτής της παράδοσης τα αρνητικά χαρακτηριστικά της ελευθερίας του τύπου δεν επικράτησαν στην Αμερική. Η δύναμη του δημοσιογράφου ως διαμορφωτή γνώμης είναι μικρή, καθώς οι Αμερικάνοι πολίτες ενδιαφέρονται για τα γεγονότα per

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξης* ντε Τοκβίλ, ο.π., σ. 225.

⁶⁷ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., σ. 206.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 207.

⁶⁹ Στο ίδιο.

⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 209.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 197.

se. Από την άλλη πλευρά, ο τύπος ασκεί μεγάλη επιρροή δεδομένου του ότι φέρνει την πολιτική ζωή στο προσκήνιο του κοινωνικού ενδιαφέροντος⁷². Γενικά, ο Τοκβίλ παρατηρεί στους θεσμούς της Αμερικής μια λειτουργικότητα που δεν είναι αποτέλεσμα της τύχης αλλά της παιδείας στην πολιτική τέχνη, δηλαδή της τέχνης της συμμετοχής τόσο στην κοινωνία όσο και στα ήθη των αγγλοαμερικανικών παραδόσεων. Αυτή η ισορροπία ήταν απύσχα στην Γαλλία. Αυτός είναι και ο λόγος που στην ενασχόλησή του με την Γαλλία, ως συγκριτικός κοινωνιολόγος, αποπειράται να φωτίσει τις αιτίες αποτυχίας της Γαλλία να ενσαρκώσει τα δημοκρατικά ιδεώδη. Ο Τοκβίλ μέσω των παρατηρήσεών του για την Αμερικανική κοινωνία υποστηρίζει ότι το μέλλον της πολιτείας εξαρτάται από τις υγιείς πολιτικές σχέσεις που οι πολίτες οφείλουν να διατηρούν με τις συνενώσεις και με τις ομάδες διαμέσω των οποίων τα πολιτικά υποκείμενα έρχονται σε επαφή⁷³. Ένας από τους βασικούς ερευνητικούς σκοπούς του δεν ήταν η εύρεση του τρόπου με τον οποίο μπορεί να αναπτυχθεί η δημοκρατία, αλλά, κυρίως, με ποιον τρόπο μπορούν να αποφευχθούν οι κίνδυνοι της αναρχίας και κυρίως του δεσποτισμού⁷⁴, οι οποίοι προκύπτουν μέσα από τις ίδιες τις δημοκρατικές συνθήκες και διαδικασίες.

Ο ατομικισμός μέσα από το πρίσμα της τοκβιλιανής σκέψης

Οι περισσότερες σχετικές μελέτες τοποθετούν τον Τοκβίλ στην φιλελεύθερη παράδοση. Οι αντιλήψεις του για τον ατομικισμό και η σχέση του με την κλασική φιλελεύθερη θεωρία παρουσιάζει επιστημονικό ενδιαφέρον. Για τους φιλελεύθερους, καταρχάς, ο ατομικισμός σε οποιαδήποτε μορφή του θεωρείται το βασικό αξίωμα κάθε ιδιαίτερης θεωρίας του φιλελευθερισμού⁷⁵. Τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα πραγματικά συμφέροντα. Ο Andrew Heywood σημειώνει ότι στη φιλελεύθερη θεωρία ο ατομικισμός αποτελεί μια πίστη στην πρωταρχικότητα του ατόμου. Αυτή η πεποίθηση συναντάται επίσης και στην καντιανή ηθική θεωρία. Συγκεκριμένα, ο Ιμμάνουελ Καντ (Immanuel Kant) αναπτύσσει τις ιδέες του περί ενός ατόμου, το οποίο πρέπει να είναι αυτοσκοπός και όχι μέσο⁷⁶.

Η πρώτη επαφή με το έργο του Τοκβίλ και ιδιαίτερα η κριτική που ασκεί στον ατομικισμό ενδέχεται να δημιουργήσουν στον ερευνητή την πρώτη εντύπωση ότι ο φιλόσοφος διαφοροποιείται ως ένα βαθμό από την κλασική φιλελεύθερη θεωρία. Στην πραγματικότητα, όμως, ο Τοκβίλ επιθυμεί απλώς τη διάσωση της ατομικότητας μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας και θα ήταν εσφαλμένο και βιαστικό συμπέρασμα να τον κατατάξουμε κάπου προτού μελετηθεί το εύρος της σκέψης του. Για τον Γάλλο στοχαστή ο ατομικισμός είναι επίφοβος διότι η εσωτερική αναδίπλωση του

⁷² Στο ίδιο, σ. 201.

⁷³ Elkin Terry Jack, « Alexis de Tocqueville's America », *National Civic Review*, τομ. 106, τεύχ. 1 (Ανοιξη 2017), σσ. 30-31.

⁷⁴ Claus Offe, *Reflections of America: Tocqueville, Weber & Adorno in the United States*, Polity Press, Cambridge 2005, σσ. 11-12.

⁷⁵ George.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, μτφρ. Μάνθος Κρίσπης, Ατλαντίς, Αθήνα 1980, σ. 796.

⁷⁶ Andrew Heywood, *Πολιτικές ιδεολογίες*, μτφρ. Χαρίδημος Κούτρης, Επίκεντρο, Αθήνα 2007, σ. 55.

υποκειμένου στον εαυτό του έχει ως αποτέλεσμα οι πολίτες να χάνουν το ενδιαφέρον τους για τις δημόσιες υποθέσεις⁷⁷, ουσιαστικά για τα πολιτικά ζητήματα.

Στην *Δημοκρατία στην Αμερική* ο Τοκβίλ καταπιάνεται με το φαινόμενο του ατομικισμού μέσα από ένα φιλοσοφικό, κοινωνιολογικό και πολιτικό πρίσμα. Για τον Γάλλο στοχαστή, ο ατομικισμός αποτελεί πρόσφατο κοινωνικό φαινόμενο. Ο ίδιος τονίζει τη σημασία που έχει για τη μελέτη του ατομικισμού η διαπίστωση ότι είναι ένα νέο φαινόμενο εντός του κοινωνικού γίνεσθαι. Στο έργο του αναφέρεται στην σαφή διάκριση μεταξύ ατομικισμού και εγωισμού. Ο εγωισμός, συγκεκριμένα, προκύπτει από ένα μη έλλογο ένστικτο που στρέφεται προς μια παθιασμένη και πληθωρική αγάπη για τον εαυτό⁷⁸, ενώ ο ατομικισμός είναι ένα φαινόμενο μιας έλλογης διαδικασίας, η οποία τελικά οδηγεί τον πολίτη σε αποξένωση από τα υπόλοιπα πολιτικά υποκείμενα κάνοντας τον να στραφεί στον εαυτό του, στην οικογένεια του και στους φίλους του⁷⁹. Ουσιαστικά, ο ατομικισμός έχει ως αποτέλεσμα την ανύψωση του ιδιώτη έναντι του πολίτη. Σημειώνεται ότι στο έργο του για το Παλαιό Καθεστώς στο οποίο επίσης μελετά τον ατομικισμό ισχυρίζεται ότι οι πρόγονοί του όχι μόνον αγνοούσαν το φαινόμενο του ατομικισμού αλλά και η αυτή έννοια του ατόμου ως αυτόνομη κοινωνική οντότητα δεν ήταν καν νοητή⁸⁰. Αντιθέτως, αυτό που είχε παρατηρηθεί ήταν το κλείσιμο των μικρών κοινωνικών ομάδων που αποτελούσαν την Γαλλική κοινωνία στον «εαυτό τους». Ο Τοκβίλ κάνει εδώ λόγο για ένα είδος «συλλογικού ατομικισμού», στο οποίο στηρίχθηκε για να αναπτυχθεί ο ατομικισμός, όπως τον περιγράφει στο έργο του.

Συμπερασματικά, στο τοκβιλιανό έργο ο όρος «ατομικισμός» έχει σαφές αρνητικό περιεχόμενο. Σημαντική είναι και η σύνδεση της δημοκρατίας με τον ατομικισμό καθώς το δημοκρατικό άτομο, το άτομο που ζει σε μια δημοκρατική πολιτεία, έχει την τάση να απομονώνεται από τους συμπολίτες του⁸¹. Αισθάνεται ξένο προς του άλλους, προς τα υπόλοιπα μέλη της πολιτικής κοινωνίας. Οι αριστοκρατικοί θεσμοί χαρακτηρίζονται από έμφαση στην κοινωνικότητα ενώ οι δημοκρατικοί από ατομικότητα. Αυτό συμβαίνει διότι οι αριστοκρατικοί θεσμοί φέρνουν κοντά τους ανθρώπους με τους υπόλοιπους συμπολίτες τους⁸² και συνδέονται με κάτι το οποίο βρίσκεται έξω από αυτούς και τους απομακρύνει από την ατομικιστική αναδίπλωση μέσα στον ίδιο τους τον εαυτό. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά:

Η αριστοκρατία είχε κάνει όλους τους πολίτες μια μακριά αλυσίδα που ανέβαινε από το χωριάτη έως το βασιλιά, η δημοκρατία θραύει την αλυσίδα και βάζει κάθε κρίκο κατά μέρος.⁸³

Το άτομο μέσα στη δημοκρατία αλληλεπιδρά με τους γύρω του, όμως, αυτό δεν αρκεί για να βοηθήσει το υποκείμενο να αποκτήσει ψυχική ηρεμία και να αναπτυχθεί ως

⁷⁷ Θεοδώρα Αντωνίου, *Ιστορία πολιτικών ιδεών: Από τον 17ο αιώνα έως τις απαρχές του 21ου αιώνα*, Νομική βιβλιοθήκη, Αθήνα 2016, σ. 133.

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ Alexis De Tocqueville, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς, Πόλις, Αθήνα 2006, σσ. 190-191.

⁸¹ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ο.π., σ. 45.

⁸² Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., 517.

⁸³ Στο ίδιο, σ. 518.

κοινωνικό ον εντός της δημοκρατικής πολιτείας. Στον βαθμό που εξισώνονται οι συνθήκες ζωής⁸⁴, ο ατομικισμός συνιστά κοινωνική τάση που αποτελεί απειλή για την συντήρηση της δημοκρατικής πολιτείας. Το υποκείμενο οδηγείται στην αποξένωση από την μεγάλη πολιτική κοινωνία, με αποτέλεσμα την καθολική του ενασχόληση με τον εαυτό του, την οικογένειά του και τον προσωπικό του κύκλο ατόμων. Το ατομικιστικό υποκείμενο, που περιγράφει ο Τοκβίλ, εισέρχεται στη «δημοκρατική κοινωνική διαδικασία» θεωρώντας όλους τους υπόλοιπους ως εν δυνάμει ανταγωνιστές στο κυνήγι για τα υλικά αγαθά και την υλική και οικονομική ευμάρεια⁸⁵. Προσπαθεί, επομένως, είτε να ξεπεράσει τα υπόλοιπα κοινωνικά υποκείμενα, είτε να τα καταδικάσει στο επίπεδο που βρίσκεται και το ίδιο.

Ο ατομικισμός σε συνδυασμό με τον υλισμό που αναδύεται στην δημοκρατία και με τον οποίο ο Τοκβίλ ασχολείται εντόνως στην *Δημοκρατία στην Αμερική*, αποτελούν μεγάλο κίνδυνο για την ελευθερία⁸⁶. Η ελευθερία είναι μια κεντρική έννοια στην τοκβιλιανή σκέψη και βρίσκεται σε διαλεκτικό σχήμα με την ισότητα, έννοια εξίσου κομβική για τον Γάλλο φιλόσοφο. Η ενεργή πολιτική συμμετοχή στα κοινά, αναδύεται ως ένα απαραίτητο για την δημοκρατία θετικό κοινωνικό και πολιτικό πρόταγμα. Ο Τοκβίλ κρούει, συνεπώς, τον κώδωνα του κινδύνου αναφορικά με τον ατομικισμό και την όλο και μεγαλύτερη εξάπλωση του στις ψυχές των πολιτικών υποκειμένων της δημοκρατικής πολιτείας.

Η ανάλυση του ατομικισμού σταδιακά οδηγεί τον φιλόσοφο σε έντονους προβληματισμούς σχετικά με το δημοκρατικό μοντέλο και την επικράτηση του δεσποτισμού. Πρόκειται για προβληματισμούς που οφείλονται εν μέρει στο αριστοκρατικό πνεύμα του. Αυτό δικαιολογεί τον σταθερό προβληματισμό του Τοκβίλ για τις μάζες και τη μαζικότητα, καθώς διαβλέπει στη μάζα μια πολιτική και κοινωνική δομή που αναδεικνύει τη μετριότητα, ισοπεδώνει την ιδιοφυΐα και τον φιλοσοφικό στοχασμό και εξ αυτών μπορεί να οδηγήσει σε έναν «ήπιο δεσποτισμό»⁸⁷. Ο δεσποτισμός είναι ένα πολίτευμα που δημιουργείται με την αρπαγή της εξουσίας. Ως φαινόμενο αποτελεί μια κοινωνική κατάσταση που επιβάλλει την απομόνωση μεταξύ των ανθρώπινων υποκειμένων και παράλληλα ενισχύεται από αυτήν. Από την μια πλευρά, η επικράτηση μιας ομοιόμορφης μάζας εξαιτίας του ατομικισμού ενισχύει τις δεσποτικές τάσεις. Από την άλλη πλευρά, το δεσποτικό καθεστώς προσπαθεί να ενισχύσει αυτή τη μαζικότητα που στερείται της ατομικής ιδιαιτερότητας κάθε υποκειμένου, για να μπορέσει να διατηρηθεί. Ο Τοκβίλ μάλιστα παρατηρεί ότι η αποξένωση μεταξύ των ανθρώπων αποτελεί το ασφαλέστερο μέσο για την επικράτηση του δεσποτισμού και τη διατήρησή του ως μόνιμη κοινωνική κατάσταση⁸⁸. Κατά αυτόν τον τρόπο αναδύονται οι προϋποθέσεις εμφάνισης και συντήρησης του δεσποτισμού εντός της δημοκρατικής συνθήκης⁸⁹. Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να τονιστεί πως ο Τοκβίλ δεν θεωρεί ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες, οι οποίες είναι αμιγώς

⁸⁴ Γιώργος Μανιάτης, «Αλέξης ντε Τοκβίλ: Πολιτικός στοχαστής και φιλόσοφος της ιστορίας», ό.π., σ. 28.

⁸⁵ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ό.π., σ. 52.

⁸⁶ Θεοδώρα Αντωνίου, *Ιστορία πολιτικών ιδεών: Από τον 17ο αιώνα έως τις απαρχές του 21ου αιώνα*, ό.π., σ. 133.

⁸⁷ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων: Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2020, σ. 161.

⁸⁸ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., σ. 520.

⁸⁹ Στο ίδιο.

ατομικιστικές και υλιστικές κοινωνίες, καταλήγουν νομοτελειακά στην ανάδυση των δεσποτικών τάσεων. Ο Γάλλος θεωρητικός αναφέρει σχετικά ότι υπάρχουν θεσμοί που μπορούν να ανακόψουν την επέλευση του δεσποτισμού. Οι θεσμοί αυτοί δεν είναι άλλοι από τις συνενώσεις, τις οποίες δημιουργούν τα πολιτικά υποκείμενα ώστε να μπορούν να εισχωρούν ανάμεσα στο άτομο και το παντοδύναμο κράτος⁹⁰ και να ασκούν πολύτιμη πολιτική και κοινωνική επιρροή.

Ο Τοκβίλ, σε συνέχεια του κλασικού ρεπουμπλικανισμού, αντιλαμβάνεται την συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα και τις πολιτικές υποθέσεις ως απαραίτητη. Η απώλεια αυτού του είδους της συμμετοχής αποτελεί τη βασική επιδίωξη των πιθανών μελλοντικών τυράννων⁹¹. Η ψυχολογική κατάσταση του υποκειμένου εντός της δημοκρατικής πολιτείας, η κουλτούρα και τα ήθη που κυριαρχούν σε μια τέτοια κοινωνία αποτελούν τα βασικά σημεία προσέγγισης του προβλήματος. Πρόκειται για μια χαρακτηριστική του κοινωνιολογική προσέγγιση, όπως αναφέρει ο Ραϋμόν Αρόν⁹². Το θέμα με το άτομο είναι ότι γίνεται έρμαιο μιας έντονης κινητικότητας που καταστρέφει εντελώς τους δεσμούς του με τις προηγούμενες γενιές⁹³. Σε αυτή την κατάσταση δεν μπορεί να αντλήσει αξίες και κανονιστικά πρότυπα ούτε από την οικογένεια του ούτε από την τάξη του ούτε από τις εθνικές προλήψεις του⁹⁴. Έτσι, μέσα στο πλαίσιο του δημοκρατικού εξισωτισμού, το απομονωμένο αυτό υποκείμενο αρνείται την ύπαρξη πολιτικών ταγών. Κανείς δεν είναι ανώτερος από τον άλλον και κανενός οι ιδέες δεν μπορούν να επιβληθούν πάνω στους υπόλοιπους⁹⁵.

Όπως αναφέρθηκε, το ζήτημα του ατομικισμού απασχολεί τη σκέψη του Τοκβίλ ακόμα και στο έργο του για το Παλαιό Καθεστώς. Παρόλο που πέρασαν αρκετά χρόνια από την *Δημοκρατία στην Αμερική* ο Τοκβίλ αναφέρεται στις πρώτες σελίδες του «Ancien Régime» για το ζήτημα αυτό. Η αναφορά αυτή γίνεται για να αναδείξει και εκεί το πρόβλημα που σχετίζεται με την τάση των ανθρώπων να επικεντρώνονται στις ιδιωτικές τους υποθέσεις και στην ικανοποίηση των προσωπικών τους συμφερόντων⁹⁶. Η επιδεικνυόμενη αδιαφορία για τις δημόσιες υποθέσεις είναι μια τυπική έκφανση της κοινωνικής συνθήκης και της εποχής που περιγράφει ο Γάλλος στοχαστής. Η αποσύνδεση των υποκειμένων από την κάστα, την τάξη και την συντεχνία τα οδηγούν σε ατομικιστικές τάσεις με την φιλοσοφική έννοια του όρου. Αυτή η κατάσταση δημιουργεί δυσμενείς συνθήκες για την ανάπτυξη δημοσίων πολιτικών αρετών⁹⁷.

Πρέπει να υπογραμιστεί ότι ο Τοκβίλ διέκρινε τον κίνδυνο των ατομικιστικών τάσεων καθώς θεωρούσε ότι αυτές οι τάσεις οδηγούν σε μια λανθασμένη πεποίθηση ανεξαρτησίας και σε ψευδαίσθηση της αυτάρκειας⁹⁸. Παρόλα αυτά, αναγνώρισε το γεγονός ότι ο εγωισμός είναι ένα ένστικτο που χρησιμοποιείται από τον άνθρωπο

⁹⁰ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σ. 362.

⁹¹ Roger Boesche, *Theories of tyranny: From Plato to Arendt*, ό.π., σ. 213.

⁹² Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σ. 324.

⁹³ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ό.π., σ. 66.

⁹⁴ Στο ίδιο, σσ. 66-67.

⁹⁵ Στο ίδιο.

⁹⁶ Alexis De Tocqueville, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, ό.π., σ. 53.

⁹⁷ Στο ίδιο.

⁹⁸ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 356.

προκειμένου να ζήσει διαφορετικά από τους ομοίους του και να διαμορφώσει τον βίο του με βάση την προσωπική του διάσταση και κοσμοθέαση⁹⁹. Το πότε ο ατομικισμός και, επίσης, η ισότητα οδηγούν σε δυσμενή μονοπάτια εξαρτάται από τον βαθμό και την ένταση τους. Ειδικότερα, για τον Τοκβίλ, ο ατομικισμός αποτελεί πρόβλημα όταν διαχέεται στον κοινωνικό ιστό με ανεξέλεγκτους ρυθμούς και έχει ως σκοπό να κατακλύσει κάθε πτυχή της δημοκρατικής πολιτείας. Ουσιαστικά, η «δημοκρατική τέχνη» οφείλει να πράξει τα απαραίτητα ώστε να τιθασεύσει τους κινδύνους που προκύπτουν από την ίδια τη φύση της δημοκρατίας¹⁰⁰.

Ο ατομικισμός ενέχει τον κίνδυνο υπονόμησης της ελευθερίας, η οποία, όπως την παρουσιάζει ο Τοκβίλ, εμφανίζει μεγάλο εννοιολογικό ενδιαφέρον. Η ατομικιστική αντίληψη για τον κοινωνικό βίο, σύμφωνα πάντα με τον Τοκβίλ, φέρει τον κίνδυνο διάβρωσης της πολιτικής κοινωνίας¹⁰¹. Η ενασχόληση με τις υποθέσεις της δημόσιας σφαίρας αποτελεί άλλωστε βασική προϋπόθεση για την ελευθερία. Ο Τοκβίλ δεν διανοείται την ελευθερία χωρίς την ικανότητα και την δυνατότητα των ανθρώπων να συμμετέχουν στις κοινές υποθέσεις και τα δημόσια ζητήματα¹⁰². Ο Αϊζάια Μπερλίν (Isaiah Berlin) προσπαθώντας να αναλύσει εννοιολογικά και ιστορικά την έννοια της «αρνητικής ελευθερίας» -της ελευθερίας δηλαδή στα πλαίσια της οποίας το υποκείμενο μπορεί να δράσει χωρίς την επέμβαση τρίτων¹⁰³- αναφέρεται στον Αλέξις ντε Τοκβίλ και τον τοποθετεί ανάμεσα σε σημαντικούς πολιτικούς στοχαστές, όπως ο Locke, ο Mill και ο Constant. Το κοινό του με αυτούς τους στοχαστές, όπως παρατηρεί ο Μπερλίν, είναι ότι αντιλήφθηκαν τη σημασία της διατήρησης ενός ελάχιστου πεδίου προσωπικής ελευθερίας, το οποίο θα είναι απαραβίαστο. Δίχως αυτό, το υποκείμενο δεν θα είχε τη δυνατότητα να αναπτύξει τις φυσικές του ικανότητες¹⁰⁴. Ήταν απαραίτητη η χάραξη ορίων μεταξύ ιδιωτικής ζωής και δημόσιας-πολιτικής εξουσίας. Αυτά τα λόγια του Μπερλίν αναδεικνύουν κάτι που εντοπίζεται εν τέλει σε ολόκληρο το έργο του Τοκβίλ και που τον φέρνει κοντά στη φιλελεύθερη πολιτική παράδοση: ο Τοκβίλ ενδιαφέρεται για την διατήρηση της ατομικότητας και για αυτό προσπαθεί να αντιμετωπίσει θεωρητικά τον ατομικισμό, διότι διαβλέπει ότι το αποκομμένο άτομο είναι ένα αδύναμο άτομο. Αυτή η διαπίστωση σχολιάζεται έντονα από τον Τοκβίλ, αιτιώμενος για αυτή την κατάρρευση της παλαιάς τάξης και τον όλο και μεγαλύτερο κατακερματισμό της κοινωνίας σε άτομα-μονάδες¹⁰⁵. Αυτή η πεποίθηση συνδέεται και με την αντίληψη του για τα όρια που συναντάει ο άνθρωπος στη χρήση του ορθού Λόγου. Ο άνθρωπος, όπως τονίζει, είναι προϊόν της φύσης, των συνηθειών του και των περιστάσεων που αντιμετωπίζει και όχι μόνο ενός αυστηρού ορθολογισμού, δηλαδή ενός λόγου που χαρακτηρίζεται από τους κανόνες της τυπικής λογικής. Αυτή η έμφαση στα όρια του ορθού Λόγου από την πλευρά του Τοκβίλ προσυπογράφει μια μπερκιανή ανθρωπολογία με τη διαφορά, ωστόσο, ότι ο Τοκβίλ εναντιώνεται στη θέση του Μπερκ ότι οι παραδόσεις της κάθε κοινότητας δεν έχουν αναγωγικό χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, ακολουθώντας τις διδαχές του Μπερκ, ο Γάλλος στοχαστής αναφέρεται στην

⁹⁹ Στο ίδιο.

¹⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 357.

¹⁰¹ Στο ίδιο, σ. 359.

¹⁰² Στο ίδιο.

¹⁰³ Isaiah Berlin, *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, ό.π., σ. 257.

¹⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 260.

¹⁰⁵ Roger C. Boesche, «The strange liberalism of Alexis de Tocqueville», *History of Political Thought*, τόμ. 2, τεύχ. 4, χειμώνας 1981, σ. 504.

αδυναμία του ανθρώπου να ζήσει μόνος του, εξηγώντας ότι έχει ανάγκη την ανθρώπινη συνεργασία, που συναντάται εντός της κοινότητας, για να αντιμετωπίσει της αντιξοότητες της φύσης και της κοινωνίας¹⁰⁶.

Παράλληλα, ο Τοκβίλ, στο έργο του, αναπτύσσει μια βασική προβληματική για τη θρησκεία και τον ρόλο της στη δημοκρατική πολιτεία. Υπενθυμίζεται πως η θρησκεία μαζί με το καλώς εννοούμενο συμφέρον και τις συνενώσεις μπορούν να αποτελέσουν εργαλεία ώστε να αντισταθμίσουν τους δημοκρατικούς κινδύνους της ατομικιστικής και υλιστικής κοινωνίας. Ο Τοκβίλ βλέπει τον χριστιανισμό ως κοινωνικό εργαλείο που μπορεί να προσδώσει στον άνθρωπο εκείνα τα χαρακτηριστικά που χρειάζονται για την τόνωση της ιδιότητας του πολίτη. Στη *Δημοκρατία στην Αμερική* αναφέρει χαρακτηριστικά πως η χριστιανική κουλτούρα στην Αμερική, μέσω των Αμερικάνων παστόρων, αρχίζει και διεισδύει στην εγκόσμια σφαίρα, δηλαδή στο κοινωνικό πεδίο.

Αυτή η τοκβιλιανή αντίληψη αξίζει να αναφερθεί πως έρχεται σε ρήξη με τη μετέπειτα μελέτη του ανθρωπολόγου Λουί Ντυμόν (Louis Dumont) γύρω από τον ατομικισμό. Ο Ντυμόν εντοπίζει στον χριστιανισμό το βασικό στοιχείο ανάπτυξης του ατομικισμού¹⁰⁷. Η άρνηση του κόσμου αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό που συνδέεται με το κλείσιμο στον εαυτό, όπως αναφέρει ο Ντυμόν. Αυτού του είδους ο απαρνητής αποστασιοποιείται πλήρως από τον κοινωνικό κόσμο. Ο ατομικισμός σε μια κοινωνία παραδοσιακού τύπου αναδύεται από τον ανθρώπινο τύπο του *εκτός-του-κόσμου* ατόμου. Αυτός ο εξωκόσμιος τύπος ανθρώπου¹⁰⁸ περιλαμβάνεται ακριβώς στους κόλπους του χριστιανισμού. Όπως αναφέρει ο Ερνστ Τράιλτς (Ernst Troeltsch), ο οποίος αποτελεί σημαντική προσωπικότητα στην ιστορική και κοινωνιολογική μελέτη της εκκλησίας, η χριστιανική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τον Θεό εμπεριέχει έναν «απόλυτο ατομικισμό». Η ατομική συσχέτιση-σχέση με τον Θεό οδηγεί σύμφωνα με τις χριστιανικές διδασκαλίες την ατομική ψυχή στο να αποκτήσει αιώνια αξία¹⁰⁹. Το σημείο αναφοράς για τον κόσμο είναι η ατομική ψυχή.

Στην τοκβιλιανή σκέψη από την άλλη η θρησκεία κατέχει κεντρικό ρόλο για τη διατήρηση της ελευθερίας, καθώς αποτελεί έναν καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση των ηθών¹¹⁰. Ο Τοκβίλ κατάφερε να συνδυάσει στη σκέψη του το φιλελεύθερο πνεύμα με τη θρησκευτικότητα¹¹¹. Αυτό για την πολιτική ιστορία και την ιστορία των ιδεών έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι φέρνει σε ρήξη τον Τοκβίλ με την πλειονότητα των φιλελευθέρων του 18^{ου} αιώνα, ενόσω μάλιστα ο Τοκβίλ θεωρείται ότι κατατάσσεται στους στοχαστές του Διαφωτισμού. Η τοκβιλιανή αντίληψη περί θρησκείας αντιμετωπίζει προβλήματα, αν λάβουμε υπόψη μας τις αναλύσεις του Ντυμόν για την προέλευση του ατομικισμού και την εξέλιξή του. Η θρησκεία στον στοχασμό του Τοκβίλ παράσχει εκείνα τα απαραίτητα για τα πολιτικά υποκείμενα εργαλεία προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους κινδύνους που ελλοχεύουν μέσα σε μια

¹⁰⁶ Bruce Frohnen, *Virtue and the promise of conservatism: The legacy of Burke & Tocqueville*, ο.π., σ. 101.

¹⁰⁷ Λουί Ντυμόν, *Δοκίμια για τον ατομικισμό*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Ευρύαλος, Αθήνα 1988, σ. 40.

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 43.

¹⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 47.

¹¹⁰ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ο.π., σ. 329.

¹¹¹ Στο ίδιο, σ. 330.

δημοκρατική πολιτεία. Ωστόσο, ο Ντυμόν παρατηρεί ότι η θρησκεία συνδέεται επίσης άρρηκτα με την γέννηση και την ανάπτυξη της ατομικιστικής ανθρωπολογίας, η οποία αποτελεί βασικό κίνδυνο για την αλλοίωση της δημοκρατίας σύμφωνα με τον Τοκβίλ.

Γενικότερα, το τοκβιλιανό corpus θα μπορούσε να θεωρηθεί κατά τον Ντυμόν ότι εμπεριέχει αρκετά προβλήματα. Η ανθρωπολογική έρευνα του Ντυμόν ίσως αποκαλύπτει κάποιες αντιφάσεις στις διατυπώσεις του Γάλλου φιλοσόφου για τον ρόλο της θρησκείας στην πολιτική κοινωνία. Πρέπει, όμως, να ληφθεί υπόψη πως ο Αλέξις ντε Τοκβίλ δεν είχε πρόσβαση στα ανθρωπολογικά και κοινωνιολογικά δεδομένα, τα οποία είχε στη διάθεσή του ο Ντυμόν στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Από την άλλη όμως, είχε μπροστά του το μεγάλο του «πειραματικό εργαστήριο», δηλαδή την αμερικανική κοινωνία. Ο Τοκβίλ αφοσιώθηκε ακριβώς στο να περιγράψει την εξέλιξη της θρησκευτικής, και ειδικότερα χριστιανικής διδασκαλίας, όταν αυτή τελικά εισχώρησε στην εγκόσμια πολιτική και κοινωνική διαδικασία. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι, αναφορικά με την σχέση του χριστιανισμού με τον ατομικισμό, ο Ντυμόν αγνοεί την ιδιότυπη εξέλιξη της θρησκευτικότητας της αμερικάνικης κοινωνίας. Τόσο η συσχέτιση, ερευνητικά, μεταξύ των δύο σχημάτων σκέψης του Τοκβίλ και του Ντυμόν, όσο και η επισήμανση των διαφορών τους είναι σημαντική. Ο Λουί Ντυμόν αντιπαραθέτει δυο ιδεότυπους, τον homo hierarchicus και τον homo aequalis. Αυτή η αντιπαραθεση έχει υποστηριχθεί ότι συσχετίζεται με το σχήμα του Τοκβίλ για την αντίθεση μεταξύ αριστοκρατικών και δημοκρατικών κοινωνιών. Σκοπός, όμως, του Ντυμόν ήταν να συγκρίνει δυο διαφορετικούς ανθρωπολογικούς τύπους, οι οποίοι αντιστοιχούν σε δυο εντελώς διαφορετικές κοινωνίες, με εντελώς διαφορετικές ιστορικές συνθήκες¹¹². Αντιθέτως, σκοπός του Τοκβίλ ήταν, μέσα από την κοινωνιολογική και ιστορική του έρευνα, να αναδείξει τον τρόπο ανάδυσης της μίας κοινωνίας μέσα από την άλλη, καθώς και να εστιάσει, πέρα από τις διαφορές, και στη συνέχεια που παρατηρεί μεταξύ αυτών των δυο διαφορετικών μορφών κοινωνικής δόμησης¹¹³.

Μια σκέψη, στην οποία θα δώσουμε ιδιαίτερη σημασία στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας, είναι η σκέψη του Τοκβίλ για τον ατομικισμό, ο οποίος θα μπορούσε να αναδιατυπωθεί με σημερινούς όρους ως ναρκισσισμός. Ο ναρκισσισμός αποτελεί τάση με κοινωνικές καταβολές που οδηγεί τα υποκείμενα να είναι πλήρως απορροφημένα από τον εαυτό τους¹¹⁴. Ενδεικτικά, ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Κρίστοφερ Λας υποστηρίζει, μέσα από μια φροϋδική οπτική, ότι η ναρκισσιστική προσωπικότητα κυριαρχεί στη μοντέρνα εποχή και ιδιαίτερα στην Αμερική. Παράλληλα, αναφέρεται στον ναρκισσισμό ως μια χαρακτηριστική διαταραχή, η οποία έχει ως γνώρισμα την απορρόφηση του ανθρώπου από τον εαυτό του¹¹⁵. Στο σημείο αυτό συνδέεται η τοκβιλιανή αντίληψη για τον ατομικισμό με μια σύγχρονη ψυχαναλυτική προσέγγιση του σύγχρονου ναρκισσισμού ως ατομικιστική έκφραση. Επιπρόσθετα, όπως ήδη αναφέραμε, ο Τοκβίλ δίνει μεγάλη έμφαση στην πολιτική

¹¹² André Béteille, Akbar S. Ahmed, N. J. Allen, Anthony T. Carter, Tim Ingold, Grahame Lock, M. N. Srinivas and Hervé Varenne, «Individualism and Equality [and Comments and Replies] », *Current Anthropology*, τόμ. 27, τεύχ. 2 (Απρίλιος 1986), σ. 123.

¹¹³ Στο ίδιο.

¹¹⁴ Bruce Frohnen, *Virtue and the promise of conservatism: The legacy of Burke & Tocqueville*, ό.π., σ. 95.

¹¹⁵ Κρίστοφερ Λας, *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 46.

συμμετοχή και στην ενεργητική παρουσία στο δημόσιο πεδίο εξηγώντας πως η απουσία αυτού του πολιτικού στοιχείου υποθάλλει την ανελευθερία. Ο ατομικισμός σε αυτό το πρόβλημα κατέχει κεντρικό ρόλο. Μέσα από την οπτική του Ζιλ Λιποβετσκί μπορούμε να διακρίνουμε πάλι, όπως και στην περίπτωση του Λας, τον τρόπο με τον οποίο συνδέεται η τοκβλιανή έννοια του ατομικισμού με αυτή της ναρκισσιτικής προσωπικότητας. Συγκεκριμένα, ο Λιποβετσκί, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, συμπεραίνει ότι ο νεο-ναρκισσισμός συνδέεται άμεσα με την εγκατάλειψη του πολιτικού. Η εξάφaniση του homo politicus από την ιστορική σκηνή συνοδεύεται με την εμφάνιση του homo psychologus, ο οποίος συνδέεται με τον ναρκισσισμό, που εκδηλώνεται ως εμμονικό ενδιαφέρον για τη βελτίωση της κατάστασης του ατόμου¹¹⁶.

Η προβληματική που θέτουν οι Λας και Λιποβετσκί και που εισάγει μια ψυχολογική χροιά στη μελέτη/κριτική του σύγχρονου ατομικισμού δεν είναι εντελώς ξένη και απομακρυσμένη από τον στοχασμό του Τοκβίλ. Ο Γάλλος στοχαστής, γράφοντας για την κατάρρευση της αριστοκρατίας και της ιεραρχικά δομημένης κοινωνίας, ανέφερε ότι αυτό το γεγονός θα οδηγούσε σε άτομα ίσα, απομονωμένα και αδύναμα¹¹⁷. Η «αδυναμία» ως όρος αναφέρεται κυρίως στην ψυχολογική κατάσταση του υποκειμένου καθώς ο Τοκβίλ θα δει σε αυτή την κατάσταση την απελπισία που δημιουργείται στο άτομο, λόγω της αίσθησης ασημαντότητας και αδυναμίας που το χαρακτηρίζει. Ο Ρότζερ Μπόεσε τονίζει εύστοχα ότι ο Τοκβίλ παρατηρεί στη γενιά του χαρακτηριστικά κενότητας, άγχους και ψυχολογικής κατάπτωσης¹¹⁸. Όλα αυτά αποδεικνύουν την καθοριστική επιρροή της τοκβιλιανής προβληματικής περί ατομικισμού στις σύγχρονες προσεγγίσεις του φαινομένου.

Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ μπροστά στο φαινόμενο της φτώχειας και του σοσιαλισμού

Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ έζησε σε μια περίοδο όπου η Ευρώπη ακόμα βίωνε τις επιπτώσεις από τα μεγάλα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης και ο πολιτικός στοχασμός είχε εστιαστεί στις νέες κοινωνικές συνθήκες που αναδύθηκαν μετά το μεγάλο επαναστατικό κύμα. Για τον Γάλλο στοχαστή, η Γαλλική επανάσταση ήταν ένα σύνθετο φαινόμενο. Αδυνατούσε να δώσει μια οριστική απάντηση στο ερώτημα σχετικά με το αν τελικά αυτό το κοσμοϊστορικό γεγονός ωφέλησε ή όχι την πατρίδα του. Μάλλον θεωρούσε ότι η επανάσταση υπήρξε ευεργετική αλλά και καταστροφική παράλληλα¹¹⁹. Στον Τοκβίλ συναντάμε επιχειρήματα που απαντώνται σε κριτικούς στοχαστές που στάθηκαν ενάντια στην επανάσταση. Παράλληλα, όμως, διαπιστώνουμε τη θετική στάση του απέναντι στην πίστη των ανθρώπων που επιθυμούσαν να δουν αλλαγές, ιδιαίτερα τη στιγμή που και ο ίδιος θεωρούσε

¹¹⁶ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 46.

¹¹⁷ Roger Boesche, *Theories of tyranny: From Plato to Arendt*, ό.π., σ. 216.

¹¹⁸ Roger C. Boesche, «*The strange liberalism of Alexis de Tocqueville*», *History of Political Thought*, τόμ. 2, τεύχ. 4, χειμώνας 1981, σ. 500.

¹¹⁹ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σ. 347.

αναπόφευκτη την πτώση της αριστοκρατίας και τη δημιουργία μιας νέας συνθήκης ισότητας των πολιτών. Βέβαιο, όμως, είναι ότι η κατάληξη της Επανάστασης τον απογοήτευσε. Η Επανάσταση μετέβαλλε το θράσος στο σημείο της απόλυτης παράνοιας, ριζοσπαστικοποιώντας την επιθυμία για κοινωνική αλλαγή. Η επιθυμία για τον κοινωνικό μετασχηματισμό έγινε πιο δυνατή από την αγάπη προς την ελευθερία¹²⁰.

Φαίνεται ότι στο έργο του Τοκβίλ υπάρχει μια απέχθεια, όχι τόσο για την Επανάσταση, αλλά κυρίως για το επαναστατικό πνεύμα που οδηγεί στον φανατισμό και στην υιοθέτηση «απόλυτων σκοπών». Ο κοινωνικός ψυχολόγος Γκουστάβ Λε Μπον (Gustave Le Bon) ασχολήθηκε επισταμένως με το φαινόμενο των επαναστάσεων και παρατήρησε ότι πίσω από τις πολιτικές επαναστάσεις υπάρχουν πεποιθήσεις βαθιά μυστικιστικές, οι οποίες κυριαρχούν απόλυτα πάνω στα επαναστατικά υποκείμενα¹²¹. Υπάρχει μια υιοθέτηση του επαναστατικού δόγματος ως απόλυτης αλήθειας και αυτή η πόρωση μπορεί να οδηγήσει, σύμφωνα με τον Λε Μπον, σε βιαιότητες, όμοιες με εκείνες της Γαλλικής Επανάστασης¹²². Η τοκβιλιανή θεώρηση ως προς τις επαναστάσεις επηρέασε, ως φαίνεται, και τους μεταγενέστερους φιλελεύθερους έως και την φιλελεύθερη παράδοση του 20^{ου} αιώνα. Χωρίς να υπάρχει ευθεία αναφορά στον Τοκβίλ, παρατηρείται ότι στην πολιτική και κοινωνική θεωρία του Πόππερ συναντάται το πρόβλημα της «επαναστατικής μεθόδου»¹²³. Ο Πόππερ τόνισε την τάση των επαναστάσεων να καταστρέφουν ολοκληρωτικά το παραδοσιακό και θεσμικό πλαίσιο των κοινωνιών, με επαναστατική ορμή που δεν μπορεί να ελεγχθεί. Στην επαναστατική διαδικασία όλα τίθενται εν αμφιβόλω¹²⁴.

Για τον Τοκβίλ, η Επανάσταση ήταν μια διαδικασία που σήμανε την μετάβαση από τις δομές και τους θεσμούς του Παλαιού Καθεστώτος, οι οποίες χαρακτηρίζονταν από ανισότητα, λόγω της ύπαρξης των κληρονομικών προνομίων, σε μια κοινωνική κατάσταση που χαρακτηριζόταν από την ισότητα των συνθηκών¹²⁵. Δεν θεωρεί, όμως, ότι ο μεγαλύτερος κίνδυνος σε μια δημοκρατία είναι οι επαναστάσεις και η ενδεχόμενη αναρχική κατάσταση που προκαλούν, αλλά η ανάδυση του δεσποτισμού¹²⁶. Αυτή η αξιολογία της τοκβιλιανής αντίληψης οδήγησε τον Τσαρλς Ταίηλορ να αναφερθεί στον «ήπιο δεσποτισμό» ως μια δυσανεξία της νεωτερικότητας. Βασιζόμενος στον Τοκβίλ, ο Ταίηλορ προσδιόρισε αυτού του είδους τον δεσποτισμό ως μια κατάσταση πατερναλιστικής διακυβέρνησης, η οποία μάλιστα χαρακτηρίζεται από μερικά δημοκρατικά στοιχεία¹²⁷. Με άλλα λόγια, «απρόσωπες δυνάμεις κηδεμονίας» θα ασκούν έναν ευρύτερο έλεγχο πέρα από την απλή ανθρώπινη παρέμβαση¹²⁸.

Ο Τοκβίλ δεν ανέλυσε το φαινόμενο των επαναστάσεων υπό το πρίσμα της πολιτικής και κοινωνικής ψυχολογίας σε αντίθεση με τον Λε Μπον. Ο τελευταίος

¹²⁰ Bruce Frohnen, *Virtue and the promise of conservatism: The legacy of Burke & Tocqueville*, ό.π., σ. 98.

¹²¹ Gustave Le Bon, *Η ψυχολογία των επαναστάσεων*, μτφρ. Δ.Π Κωστελένος, Αγγελάκη, Αθήνα 2016, σ. 30.

¹²² Στο ίδιο.

¹²³ Καρλ Πόππερ, *Η ένδεια του ιστορικισμού*, μτφρ. Αθανάσιος Σαμαρτζής, Ευρασία, Αθήνα 2005, σ. 27.

¹²⁴ Στο ίδιο.

¹²⁵ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ό.π., σ. 102.

¹²⁶ Στο ίδιο, σ. 111.

¹²⁷ Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 41.

¹²⁸ Στο ίδιο.

επεσήμανε τον έντονο μυστικιστικό χαρακτήρα των επαναστάσεων, οι οποίες στα θεωρητικά τους θεμέλια χαρακτηρίζονται από έντονο θρησκευτικό δογματισμό. Απεναντίας, ο Τοκβίλ διέκρινε στην επανάσταση στην Γαλλία ένα ριζοσπαστικό «άθρησκο πνεύμα», που είχε απλωθεί σε ένα μεγάλο μέρος της γαλλικής επικράτειας¹²⁹. Πίστευε ότι η θρησκεία μπορούσε να παράσχει εκείνες τις αξίες που θα διαμόρφωναν στους ανθρώπους τα γνωρίσματα που θα τους συνέδραμαν στη σύνθεση μιας πολιτικής κοινωνίας. Το επαναστατικό πνεύμα τον προβληματίζε, προβληματισμός συνδεδεμένος με το σοσιαλιστικό φαινόμενο που όλο και περισσότερο αναπτύσσονταν την εποχή που έγραφε.

Ο Τοκβίλ αναφέρθηκε αναλυτικά στους κινδύνους που προκύπτουν από τον διοικητικό συγκεντρωτισμό. Υποστήριζε ότι αν μια διοίκηση περικλείει όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες και τις κοινωνικές σχέσεις, θα δημιουργούνται μια δεσποτική κοινωνία, η οποία θα βασιζόταν στον φόβο¹³⁰. Όπως επισημαίνει ο Ραϋμόν Αρόν αυτό το στοιχείο της σκέψης του Τοκβίλ μας δείχνει επίσης και ποιες θα ήταν μάλλον οι ενστάσεις του έναντι μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας σοβιετικού τύπου που ο κολεκτιβιστικός συγκεντρωτισμός αποτελεί το κυρίαρχο πρότυπο κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης.

Ο Γάλλος στοχαστής δεν εστερνίζεται την πεποίθηση ότι το μεγάλο παρεμβατικό κράτος και οι συγκεντρωτικές δομές μπορούν να λύσουν το «κοινωνικό πρόβλημα». Ο συγκεντρωτισμός και η ανάπτυξη ενός ήπιου δεσποτισμού δεν αποτελούν μόνο κινδύνους για την ελευθερία και την δημοκρατία, αλλά και για την επίλυση του «κοινωνικού προβλήματος». Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η δημοκρατία και ο σοσιαλισμός στηρίζονται και οι δυο στην ισότητα, με τη διαφορά, όμως, ότι η δημοκρατική πολιτεία προσπαθεί να επιτύχει την ισότητα σε συνθήκες γενικότερης ελευθερίας και ευμάρειας, ενώ ο σοσιαλισμός, από την άλλη, επιδιώκει την πραγματοποίηση της ισότητας σε συνθήκες ένδειας¹³¹. Αυτό γίνεται ακόμα πιο σαφές στα «δυο μνημόνια» με την εναντίωσή του στην ιδέα ότι η λύση στην εξαθλίωση των πολιτών είναι η συγκρότηση ενός όλο και μεγαλύτερου κράτους πρόνοιας. Ορμώμενος από τις παρατηρήσεις του πάνω στην αγγλική κοινωνία, τονίζει πως η θεσμοθετημένη πρόνοια που εφάρμοξε η Αγγλία, στην πραγματικότητα όξυνε το πρόβλημα της φτώχειας¹³².

Ο συγκεντρωτισμός σε συνδυασμό με το επαναστατικό πνεύμα συγκρούστηκαν με το σκεπτικό του Τοκβίλ που απέρριε από την αριστοκρατική καταγωγή του, οδηγώντας τον στην τήρηση μιας στάσης εχθρότητας απέναντι στον σοσιαλισμό. Οι κοινωνικές εντάσεις του 1848 αποτέλεσαν γεγονότα που έκαναν τον Τοκβίλ να κατανοήσει ακόμα περισσότερο τον χαρακτήρα των σοσιαλιστικών δογμάτων. Για τον ίδιο, άλλωστε, οι επαναστατικές εντάσεις του 1848 είχαν καθαρά σοσιαλιστικό χαρακτήρα¹³³. Παρόλο που αναγνώριζε το επαναστατικό θάρρος των παρισινών εργατών κατακεραύνωσε τους σοσιαλιστές της προσωρινής κυβέρνησης. Σε αντίθεση

¹²⁹ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σ. 348.

¹³⁰ Στο ίδιο, 363.

¹³¹ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ό.π., σ. 101.

¹³² Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, μτφρ. Ελίζα Παπαδάκη, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 51.

¹³³ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σ. 398.

με τον Μαρξ, που θεωρούσε ότι η επανάσταση του 1848 σηματοδοτεί από εδώ και πέρα κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις με επίκεντρο το «κοινωνικό πρόβλημα», ο Τοκβίλ θεώρησε ότι οι επαναστατικές εκρήξεις αποτελούσαν μείζον πρόβλημα για μια κοινωνία που αποσκοπεί στην ελευθερία¹³⁴. Για τον λόγο αυτό θεωρεί ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες είναι στη βάση τους αντεπαναστατικές κοινωνίες, διότι σε ένα περιβάλλον επικράτησης της ισότητας των συνθηκών και γενικότερης ευημερίας, εξασθενούν τα επαναστατικά πάθη. Οι πολίτες διακινδυνεύουν τα κεκτημένα τους, την κοινωνική τους θέση και την ιδιοκτησία τους, αν τελικά αποφασίσουν να συμμετέχουν σε ένα ορμητικό κίνημα επανάστασης.

Ο Τοκβίλ ασχολείται με το ζήτημα της φτώχιας όχι μόνο εξαιτίας της κοινωνικής του ευαισθησίας –χαρακτηρίζει την ένδεια «απαίσια και τεράστια πληγή»¹³⁵– αλλά επειδή κυρίως θεωρεί ότι απειλεί την ύπαρξη της ελευθερίας και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Αν και σε σύγκριση με τους «αγροτικούς προλετάριους» το προλεταριάτο της «βιομηχανίας» βρίσκεται σε δυσχερέστερη θέση¹³⁶ λόγω της φύσης της βιομηχανικής δραστηριότητας, ο Τοκβίλ παρατηρεί ότι αποτελεί κομμάτι του πληθυσμού που δεν διαθέτει καμία προνοητικότητα και δεν συλλογίζεται για τις μακροπρόθεσμες συνθήκες του βίου του. Έτσι, απελπισμένο και μην έχοντας κάτι να χάσει είναι επίφοβο για επαναστατικές διεργασίες. Αυτό προβληματίζει τον Τοκβίλ διότι βλέπει με καχυποψία όχι τόσο τις επαναστάσεις, αλλά κυρίως το επαναστατικό πνεύμα. Ο Τοκβίλ στις αναλύσεις του γύρω από την φτώχια και τον σοσιαλισμό χαρακτηρίζεται από ένα κλασικό φιλελεύθερο σκεπτικό αλλά παράλληλα σε ορισμένα σημεία διαφοροποιείται. Ενόσω παρατηρεί το ανωτέρω πρόβλημα με τη βιομηχανική κοινωνία διαφοροποιείται χαρακτηριστικά από την φιλελεύθερη πολιτική οικονομία του Άνταμ Σμιθ. Επιπλέον, κατά τον Τοκβίλ η εκβιομηχάνιση της κοινωνίας δημιουργεί διάφορα ζητήματα, ένα εκ των οποίων είναι και η αλλοτρίωση της εργασίας¹³⁷. Αυτή την έννοια θα τη συναντήσουμε και στον πυρήνα του μαρξικού έργου¹³⁸.

Ο Τοκβίλ αναπτύσσει ριζοσπαστικές ιδέες για την αντιμετώπιση του φαινομένου της φτώχιας. Στον χαρακτηρισμό των λύσεων που προτείνει για τη φτώχια ως ριζοσπαστικών, συμβάλλουν τόσο η εποχή του όσο και η προσπάθεια του Τοκβίλ, σε όλο το έργο του, να φωτίσει τους τρόπους αυτονομησης της ατομικότητας και κατάκτησης της πολιτικής ελευθερίας. Ως ένας οξύτατος παρατηρητής των κοινωνικοπολιτικών συμβάντων, κατενόησε το πολιτικό γίνεσθαι με εργαλεία κοινωνιολογικής μεθοδολογίας. Η πάγια τακτική του να ερευνά το φαινόμενο εντός του ιστορικού του πλαισίου εφαρμόζεται και τώρα, όπου επιχειρεί να κατανοήσει το

¹³⁴ Στο ίδιο, σ. 397.

¹³⁵ Αλέξιος ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχια*, ό.π., σ. 65.

¹³⁶ Στο ίδιο, σ. 86.

¹³⁷ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, «Εισαγωγή», στο Αλέξιος ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχια*, ό.π., σ. 21.

¹³⁸ Όπως αναφέρει ο συγγραφέας της εισαγωγής, ο Τοκβίλ θεωρεί ότι ο καταμερισμός της εργασίας στερεί από τους εργαζόμενους την ίδια τους την ανθρωπινότητα. Απομακρύνεται το ίδιο το πνεύμα του ανθρώπου από την επιτέλεση της διαδικασίας της εργασίας του και ουσιαστικά πράττει μηχανικά. Γίνεται να μην επιδέξιος, αλλά παράλληλα παρουσιάζει μια έλλειψη δραστήριας συμμετοχής στη συνολική διαδικασία παραγωγής του τελικού προϊόντος. Η εργασία χάνει τον ανθρώπινο χαρακτήρα της. Σε αυτές τις σκέψεις του Τοκβίλ παρατηρούμε ότι έχουμε να κάνουμε με την κλασική μαρξική έννοια της αλλοτρίωσης ως προς την εργασία. Δηλαδή με μια διαδικασία όπου ο εργάτης ελέγχεται από τους άλλους και από μια πληθώρα παραγόντων, όπως οι χρόνοι, οι τρόποι και οι σκοποί, και που παράλληλα εκτελεί μηχανικά και επαναλαμβανόμενα μια εργασία.

πρόβλημα της φτώχειας με επίκεντρο την Αγγλία και τις συνθήκες του αναπτυσσόμενου βιομηχανικού καπιταλισμού που συνάντησε εκεί. Το ταξίδι του στην Αγγλία και την Ιρλανδία, στη δεκαετία του 1830, σηματοδοτεί το ξεκίνημα του προβληματισμού του γύρω από το ζήτημα.

Ο Γάλλος στοχαστής αναλύει το φαινόμενο, εκκινώντας από την πρόωμη φάση μετάβασης της αγγλικής κοινωνίας στην εποχή της εκβιομηχάνισης. Μένοντας πιστός στο αριστοκρατικό πνεύμα που τον διακατέχει, νοσταλγεί τους καιρούς της φεουδαρχίας¹³⁹. Η κριτική του ενάντια στην «βιομηχανική αριστοκρατία» του καιρού του είναι σημαντική. Ειδικά, θεωρούσε ότι οι βιομήχανοι δεν αποτελούσαν τάξη με την κλασική έννοια του όρου διότι δεν μοιράζονται μια κοινή ταξική συνείδηση¹⁴⁰. Στέκεται κριτικά, ωστόσο, απέναντί τους, αντιμετωπίζοντάς τους ως «τάξη», και θεωρώντας ότι κατέληγαν να γίνουν πιο δεσποτικοί και από τους ανθρώπους που αποτελούσαν τη γαιοκτητική αριστοκρατία¹⁴¹.

Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ δεν προβαίνει σε κριτική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το ενδιαφέρον του στρέφεται κυρίως στον αρνητικό κοινωνικοπολιτικό ρόλο της εκβιομηχάνισης και στην αλλοτρίωση που επιφέρει ο καταμερισμός της εργασίας. Όπως θα γράψει χαρακτηριστικά στο πρώτο μνημόνιο για την φτώχεια:

Στην Κρεζ, τον φτωχότερο και τον λιγότερο βιομηχανικό από όλους τους νομούς, δεν θα βρούμε παρά έναν άπορο ανά πενήντα οκτώ κατοίκους. Στη στατιστική αυτή η Μάγνη καταγράφεται με έναν φτωχό στους είκοσι έξι κατοίκους.¹⁴²

Αυτό το χωρίο είναι χαρακτηριστικό της σχέσης της εκβιομηχάνισης με την ανάπτυξη των βιομηχανικών αστικών κέντρων. Παράλληλα, ο Τοκβίλ αναφέρει ότι η ισότητα εντοπίζεται κοινωνικά μόνο στα δυο άκρα του πολιτισμού, δηλαδή στην άγρια φάση και στην «πολιτισμένη» φάση του ανθρώπινου πολιτισμού¹⁴³. Με αυτήν την δήλωση καθίσταται εμφανής η πρόθεση του Τοκβίλ να αναδείξει την πολυπλοκότητα των κοινωνικών διεργασιών και των αναγκών, καθώς και το πρόβλημα που αυτή η πολυπλοκότητα γεννάει στις βιομηχανικές κοινωνίες. Στην άγρια κατάσταση όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι διότι είναι αδαείς, αδύναμοι και μη αναπτυγμένοι. Στην υψηλά πολιτισμένη φάση της κοινωνίας οι άνθρωποι μπορούν να γίνουν όλοι ίσοι επειδή τα εφόδια που διαθέτουν τους επιτρέπουν να εξισωθούν αναφορικά με την επίτευξη της ευτυχίας και της αφθονίας.

Στο σημείο αυτό χρειάζεται να επιμείνουμε στο πόσο πολύπλοκη είναι η εκβιομηχανισμένη κοινωνία. Συγκεκριμένα, οι πλούσιες χώρες που παράγουν πληθώρα υλικών αγαθών δημιουργούν πολλές επιλογές, επιθυμίες και ανάγκες στους κατοίκους τους. Αυτές καθίστανται μόνιμες και προβάλλονται κατόπιν ως «πραγματικές ανάγκες».¹⁴⁴ Η δυστυχία, με αυτόν τον τρόπο, συνδέεται συχνότατα με την απουσία αγαθών και υπηρεσιών. Η σύνδεση αυτή δημιουργεί κοινωνική αβεβαιότητα καθώς οι κάτοικοι των υψηλά εκβιομηχανισμένων και πλούσιων χωρών που δεν έχουν στην

¹³⁹ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, Εισαγωγή στο Αλέξις ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, μτφρ. Ελίζα Παπαδάκη, Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 19.

¹⁴⁰ Στο ίδιο.

¹⁴¹ Στο ίδιο, σ. 20.

¹⁴² Αλέξις ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, ο.π., σ. 33.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 37.

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 46.

κατοχή τους ορισμένα υλικά αγαθά νιώθουν παραδομένοι στις «αντιξοότητες της μοίρας». Όμοια, στην Αγγλία, ο Τοκβίλ παρατηρεί μια τέτοιου είδους εξάπλωση της φτώχειας, δηλαδή της φτώχειας που συνδέεται άμεσα με την ποικιλία των απολαύσεων που παρέχει το βιομηχανικό στάδιο του πολιτισμού.

Η προσπάθεια του Τοκβίλ να επιλύσει το ζήτημα της φτώχειας αναδεικνύει για μια ακόμα φορά την αντίληψή του για την πολιτική κοινότητα και τη σημασία της για τους ανθρώπους. Η αντίληψη της πολιτικής κοινότητας ως απαραίτητης προϋπόθεσης για την ύπαρξη της πολιτικής είναι πράγματι διάσπαρτη στο έργο του. Ο Τοκβίλ δεν θεωρεί ότι η επίλυση του ζητήματος της φτώχειας απαιτεί προσωρινές και υλικές διορθωτικές λύσεις αλλά θεωρεί ότι βασική προϋπόθεση επίλυσης είναι η όλο και μεγαλύτερη εισχώρηση των εξαθλιωμένων ανθρώπων στην πολιτική κοινότητα¹⁴⁵. Ο Γάλλος στοχαστής προσεγγίζει το θέμα μέσα από το γενικότερο φιλοσοφικό του σκεπτικό, που διαφαίνεται στο έργο του για τη δημοκρατία της Αμερικής. Η κατεύθυνση της αγγλικής κοινωνίας από τη μια πλευρά προς τη δημοκρατία και την ισότητα των συνθηκών και από την άλλη πλευρά προς τη λατρεία του χρήματος¹⁴⁶ τον προβληματίζει. Στα περιβόητα μνημόνια για τη φτώχεια, χαρακτηριστικά, αν και η έννοια της δημοκρατίας δεν παρουσιάζεται καθόλου, η ανάλυση του ζητήματος της φτώχειας γίνεται συχνά με βάση την πεποίθησή του ότι η ισότητα των συνθηκών είναι αναπόφευκτη¹⁴⁷. Διακρίνεται, επομένως, η έντονη πολιτικοποίηση του ζητήματος καθώς και μια φιλοσοφία της ιστορίας, η οποία είναι ανοιχτή προς το μέλλον, αφού δεν επιθυμεί να καταργήσει την ίδια την ιστορία, όπως, σύμφωνα με τον Ραϋμόν Αρόν, έκαναν οι Χέγκελ και Μαρξ. Ο Αρόν, ειδικότερα, αναφέρεται στην αντίληψη των Χέγκελ και Μαρξ ότι υπάρχουν ιστορικοί νόμοι μέσω των οποίων η κοινωνία οδηγείται σε μια τελική κατάσταση ανεξαρτήτως της δράσης των υποκειμένων. Ο Τοκβίλ, πάλι σύμφωνα με τον Αρόν, επιθυμεί να κάνει την ιστορία κατανοητή. Στοχαστές όπως ο Χέγκελ, ο Κοντ (Comte) και ο Μαρξ οδηγούνται, απεναντίας, στην κατάργηση της ιστορίας γιατί αφαιρούν το βασικό της στοιχείο. Το στοιχείο αυτό είναι το απρόβλεπτο και η ανθρώπινη διάσταση της δράσης¹⁴⁸. Μια άλλη ενδιαφέρουσα προσέγγιση είναι εκείνη του Αϊζάια Μπερλίν. Η διατύπωση του Μπερλίν σχετικά με την ουσία της κάθε γνήσιας ιστορικής μελέτης¹⁴⁹ βοηθά στην κατανόηση της σκέψης του Αρόν σχετικά με την φιλοσοφία της ιστορίας. Κατά Μπερλίν, η αντίληψη του ανθρώπου ως ενεργού υποκειμένου που σχηματίζει μια δική του σκοποθεσία με βάση τους ενσυνειδητούς στόχους, αποτελεί κεφαλαιώδες χαρακτηριστικό της ιστορίας και της ερευνητικής δραστηριότητας που συνδέεται με αυτήν¹⁵⁰ και πρέπει να υιοθετείται από τον ιστορικό των ιδεών. Ο πολιτισμός αποτελεί δημιούργημα της προσπάθειας του ανθρώπινου υποκειμένου να καταφέρει να θέσει υπό τον έλεγχο του το περιβάλλον του και να οδηγηθεί στην αυτογνωσία.

Ο Τοκβίλ προσπαθεί να βρει τρόπους επίλυσης αυτού του σημαντικού κοινωνικού προβλήματος, της φτώχειας, το οποίο είναι κυρίως –και τονίζεται αυτό- πολιτικοκοινωνικό και όχι οικονομικό. Ο Γάλλος στοχαστής δεν βασίζει ουδόλως τη σκέψη του για το «κοινωνικό πρόβλημα» σε οικονομικές κατηγορίες. Οι βασικές

¹⁴⁵ Gianna Englert, «" The Idea of Rights ": Tocqueville on The Social Question», The Review of Politics, Τομ. 79, Τεύχ. 4 (FALL 2017), σσ. 649-674, σ. 651.

¹⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 654.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 655-656.

¹⁴⁸ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ο.π., σ. 369.

¹⁴⁹ Isaiah Berlin, *Το σαθρό υλικό του ανθρώπου*, μτφρ. Γιώργος μερτίκας, Κριτική, Αθήνα 2015, σσ. 128-129.

¹⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 129.

έννοιες στις οποίες στηρίζεται για να διαμορφώσει ένα σχέδιο πολιτικής πράξης γύρω από το «κοινωνικό πρόβλημα» είναι η φιλανθρωπία, η κατοχή μικροϊδιοκτησίας και η προνοητικότητα που χαρακτηρίζει την αποταμίευση. Η φιλανθρωπία και η ελεημοσύνη καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος σε αυτά του τα κείμενα. Από την αρχή ακόμα διαμορφώνει μια τυπολογία των ειδών ελεημοσύνης, βάσει της οποίας η ατομική φιλανθρωπία από ιδιώτες διακρίνεται από το είδος της ελεημοσύνης που πραγματοποιείται σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνική και δημόσια κινητοποίηση των πολιτών για τη φροντίδα των απόρων¹⁵¹. Η αντίληψη ότι υπάρχει ανάγκη ενεργοποίησης του κοινωνικού σώματος, με σκοπό την φροντίδα των φτωχών, είναι βαθιά προβληματική για τον Τοκβίλ. Η υποτιθέμενη ανωτερότητα της κοινωνικής πρόνοιας δεν είναι παρά μια ψευδαίσθηση¹⁵².

Στην Αγγλία, παρατηρεί ο Τοκβίλ, εφαρμόστηκε σε μεγάλη έκταση η πρακτική της δημόσιας πρόνοιας, δηλαδή τα κρατικά μέτρα της θεσμοθετημένης πρόνοιας. Αυτή η πρακτική της θεσμοθετημένης πρόνοιας οδήγησε την Αγγλία σε ένα αδιέξοδο από το οποίο δεν μπορούσε να ξεφύγει. Ουσιαστικά, οι θεμελιωτές της κοινωνικής πρόνοιας δεν διέβλεψαν ότι ενίσχυναν με τις τακτικές τους ένα κομμάτι του ανθρώπου, συνδεδεμένο με την ανθρώπινη φύση. Πρόκειται για το φυσικό του πάθος προς την οκνηρία¹⁵³. Σύμφωνα με τον Γάλλο στοχαστή, κάθε μέτρο που ενισχύει την θεσμοθετημένη πρόνοια και της δίνει διοικητική μορφή ενδυναμώνει μια κατηγορία ανθρώπων που χαρακτηρίζεται από οκνηρία και φυγοπονία¹⁵⁴.

Πέρα από τους εν λόγω προβληματισμούς του Τοκβίλ σχετικά με την θεσμοθετημένη πρόνοια, που στηρίζονται σε μια αντίληψη πολιτικού ρεαλισμού, συναντώνται και επιχειρήματα ηθικού χαρακτήρα. Ο Τοκβίλ δεν συμερίζεται τις θέσεις του λοκιανού οικονομικού φιλελευθερισμού. Ως πολιτικός ρεαλισμός χαρακτηρίζεται η αντίληψη του Τοκβίλ για την αποτελεσματικότητα των μέτρων ως προς την εξάλειψη, ή μη, της φτώχειας. Όσον αφορά τα επιχειρήματα ηθικού χαρακτήρα, ο Τοκβίλ τονίζει ότι από τη δημόσια-θεσμοθετημένη ελεημοσύνη απουσιάζει το πέπλο ηθικότητας που περιβάλλει την ιδιωτική φιλανθρωπία. Η τελευταία έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει ηθικούς δεσμούς μεταξύ του φτωχού και του έχοντος μεγαλύτερη οικονομική άνεση, ενώ, αντίθετα, η θεσμοθετημένη πρόνοια αφαιρεί τον ηθικό δεσμό που αναπτύσσεται μεταξύ του φιλάνθρωπου και του ευεργετούμενου, απο-ηθικοποιώντας και το νόημα της ελεημοσύνης. Ο πλουσιότερος πολίτης ουσιαστικά εξαναγκάζεται να ενισχύει οικονομικά τον φτωχότερο συμπολίτη του, με αποτέλεσμα να τον βλέπει ως παρασιτική οντότητα, ως κάποιον άπληστο ξένο που καταχράται τα χρήματά του. Από την άλλη, ο φτωχότερος πολίτης δεν δύναται, μέσα σε αυτές τις συνθήκες, ναιώσει την ευγνωμοσύνη που γεννά η φιλανθρωπική πράξη που αποτελεί πραγματοποίηση της προσωπικής βούλησης κι όχι καταναγκασμό. Επίσης, η βελτίωση της καθημερινότητας του ενδεούς είναι δραστικότερη διαμέσω της ιδιωτικής ελεημοσύνης¹⁵⁵. Εκτός αυτών, ο Τοκβίλ υποστηρίζει πως η θεσμοθετημένη δημόσια αρωγή, πέρα από επίφοβο πολιτικό μέτρο ως προς την υλική και ηθική κατάσταση του φτωχού ατόμου, συνιστά και μέτρο που ενδέχεται να προκαλέσει δυσχερείς κοινωνικές συνέπειες. Οι συνέπειες αυτές εκκινούν με το να

¹⁵¹ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, ό.π., σ. 49.

¹⁵² Gianna Englert, «The Idea of Rights»: Tocqueville on The Social Question», *The Review of Politics*, τόμ. 79, τεύχ. 4 (Φθινόπωρο 2017), σ. 658.

¹⁵³ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, ό.π., σ. 54.

¹⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 58.

¹⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 61.

ενισχύει την αντίληψη της κατωτερότητας μιας τάξης¹⁵⁶ έναντι μιας άλλης. Εν κατακλείδι, η θεσμοθετημένη πρόνοια δυσχαιρένει την ένταξη της τάξης των φτωχών στην πολιτική κοινωνία¹⁵⁷, και καταλήγει να ενισχύει ακόμα περισσότερο τα επίπεδα της φτώχειας και της εξαθλίωσης. Ο Τοκβίλ δηλώνει πεπεισμένος ότι κάθε σύστημα διοίκησης που έχει ως σκοπό την τακτική και συστηματική κάλυψη των αναγκών των φτωχών, επιφέρει όλο και μεγαλύτερη δυστυχία, σε αντίθεση με τους αρχικούς του σκοπούς¹⁵⁸. Εξ αυτού, επισημαίνει την ανάγκη για καλύτερη κατανόηση των δικαιωμάτων της κοινωνικοποίησης και της ισότητας των συνθηκών που υπονομεύει ο μηχανισμός της θεσμοθετημένης πρόνοιας,

Εκτός από τη διάσταση της φιλανθρωπίας, ο Τοκβίλ επιλύει, θεωρητικά, το ζήτημα της φτώχειας με αναφορές στις τάξεις. Αναλυτικά, αναφερόμενος στην αγροτική και εργατική τάξη, προβαίνει σε έναν διαχωρισμό κοινωνιολογικής φύσεως για να δείξει εν τέλει τη διαφορά που υπάρχει μεταξύ αυτών των δυο ειδών «προλεταριάτου», του «προλεταριάτου» της υπαίθρου και του προλεταριάτου της βιομηχανίας. Η μεγάλη διαφορά αυτών των δυο έγκειται στο ότι η εργατική τάξη βρίσκεται σε μεγάλο βαθμό έρμια της τυχαιότητας, καθώς η φύση της βιομηχανίας χαρακτηρίζεται από μια πληθώρα αιφνίδιων εμπορικών κρίσεων, τις οποίες η γεωργία δεν αντιμετωπίζει σχεδόν ποτέ¹⁵⁹. Η αναδιανομή της γης μπορεί να αποτελεί μια λύση για την αντιμετώπιση της φτώχειας στην αγροτική τάξη, αλλά αυτό είναι αδύνατον να συμβεί με την ιδιοκτησία της βιομηχανίας. Στην βιομηχανία, η αναδιανομή της ιδιοκτησίας καθιστά τη διαδικασία λειτουργίας της βιομηχανίας αντιπαραγωγική. Ο Γάλλος πολιτικός στοχαστής επισημαίνει σχετικά ότι η μη κατοχή μικροϊδιοκτησίας είναι η αιτία που μεγάλο μέρος των ανθρώπων καθορίζεται από το τυχαίο¹⁶⁰. Ο θεσμός της ιδιοκτησίας και η εμπειρία του κατέχειν παίζουν καθοριστικό ρόλο για τη μετατροπή του ατόμου σε πολίτη¹⁶¹.

Ο Τοκβίλ στο τέλος των σκέψεων που αναπτύσσει στα «μνημόνια» του γύρω από την ανάδειξη και την επίλυση του «κοινωνικού προβλήματος», τονίζει την σπουδαιότητα της αποταμίευσης. Τάσσεται υπέρ της ενθάρρυνσης των εργατών να αποταμιεύουν μέρος των εσόδων τους και υποστηρίζει ότι χρειάζεται να τους παράσχεται μια ασφαλής μέθοδος, χωρίς κινδύνους οικονομικής απώλειας, ώστε να κεφαλαιοποιούν τις αποταμιεύσεις τους¹⁶². Τα ταμιευτήρια μπορούν να έχουν έναν πολύ ευεργετικό ρόλο στην προσπάθεια επίλυσης της ένδειας των πολιτών, καθώς επιτρέπουν στους φτωχούς να συσσωρεύουν κεφάλαια σε εποχές ευημερίας ώστε να τα χρησιμοποιούν σε περιόδους οικονομικών δυσχερειών¹⁶³. Αυτή τελικά είναι μια διαδικασία που θα διδάξει στους εργάτες την σημασία της συσσώρευσης και της κατοχής ιδιοκτησίας¹⁶⁴.

¹⁵⁶ Gianna Englert, «The Idea of Rights»: Tocqueville on The Social Question, ό.π., σ. 660.

¹⁵⁷ Στο ίδιο.

¹⁵⁸ Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, ό.π., σ. 73.

¹⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 86.

¹⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 83.

¹⁶¹ Gianna Englert, «The Idea of Rights»: Tocqueville on The Social Question, ό.π. .σ. 667.

¹⁶² Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Μνημόνιο για την φτώχεια*, ο.π., σ. 91.

¹⁶³ Στο ίδιο, σ. 97.

¹⁶⁴ Gianna Englert, «The Idea of Rights»: Tocqueville on The Social Question», ό.π., σ. 668.

Ο Αλέξης ντε Τοκβίλ ως αναλυτής του Παλαιού καθεστώτος και της επανάστασης

Η εργασία του Τοκβίλ γύρω από το Παλαιό Καθεστώς αποτελεί μαζί με την μελέτη της Αμερικάνικης δημοκρατικής πολιτείας τα δυο βασικά έργα του και είναι αυτά τα οποία δείχνουν τα φιλοσοφικό-πολιτικά μονοπάτια τα οποία ακολούθησε η σκέψη του. Στην *Δημοκρατία στην Αμερική* αναλύονται οι λόγοι για τους οποίους οι Αμερικάνοι πέτυχαν να συνδυάσουν την ισότητα των συνθηκών με την ελευθερία, και στο *Παλαιό καθεστώς και η επανάσταση* γίνεται μια προσπάθεια να διερευνηθούν οι ιστορικοί λόγοι της γαλλικής αποτυχίας. Στη σκέψη του Τοκβίλ, όπως προαναφέρθηκε, το αμερικάνικο κοινωνικό πείραμα πέτυχε λόγω των υφιστάμενων εκεί συνθηκών. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ένα έθνος χωρίς ιστορικό παρελθόν ενώ η Ευρώπη και ειδικότερα η Γαλλία είχαν μακρά ιστορία, στη διάρκεια της οποίας είχαν πραγματοποιηθεί πολλές και σημαντικές ιστορικές διεργασίες. Ο Τοκβίλ, επομένως, θεώρησε ότι η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί την ολοκλήρωση μιας μακράς πορείας σημαντικών ιστορικών διαδικασιών¹⁶⁵. Μια σειρά από κοινωνικές καταστάσεις, που χαρακτήριζαν την μετεπαναστατική γαλλική κοινωνία, είχαν ήδη καθιερωθεί από το «Ancien Régime». Επίσης, η μοναρχική απολυταρχία είχε ανοίξει τον δρόμο για την έλευση ενός ιακωβινικού και βοναπαρτικού δεσποτισμού. Το Παλαιό Καθεστώς χαρακτηριζόταν, συγκεκριμένα, από έντονο διοικητικό συγκεντρωτισμό με παράλληλη απουσία των στοιχείων εκείνων που λειτουργούσαν σαν αντιστάσεις προς την εξουσία του μονάρχη¹⁶⁶.

Στο έργο του Τοκβίλ γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί το γεγονός ότι η κοινωνία της Γαλλίας -μέσα στην οποία ζει και την οποία περιγράφει- ήταν ήδη ριζωμένη στα εδάφη της προεπαναστατικής Γαλλίας. Η επανάσταση, για τον Τοκβίλ, χαρακτηριζόταν από έντονη επίθεση στην εκκλησία και θεμελιώθηκε θεωρητικά από αυτό που αναφέρει ως φιλοσοφία του 18^{ου} αιώνα, την οποία μάλιστα χαρακτηρίζει ως βαθύτατα αντιθρησκευτική¹⁶⁷. Μια σειρά από ιδέες, όπως η φυσική ισότητα των ανθρώπων, η κατάργηση των ταξικών προνομίων, η ισονομία και η παντοδυναμία της κοινωνικής εξουσίας, ήταν μερικές από τις ιδέες που αποτέλεσαν τα θεμέλια της Γαλλικής επανάστασης σε συνδυασμό με το αντιθρησκευτικό και αντικληρικαλιστικό μένος. Ο Τοκβίλ στέκεται κριτικά απέναντι σε αυτήν την αντιθρησκευτική τάση της επανάστασης, την οποία οι πρωταγωνιστές της τη θεωρούσαν αναγκαία για την πορεία προς μια δημοκρατική κοινωνία. Άλλωστε, ο φιλόσοφος θεωρεί ότι η θρησκεία, και δη ο χριστιανισμός, αποτελεί βασικό στοιχείο και εργαλείο για τη συγκρότηση μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Στο συγκεκριμένο έργο του επισημαίνει ότι ο χριστιανισμός ευνοεί απολύτως την ανάπτυξη του δημοκρατικού πνεύματος¹⁶⁸.

Ο Τοκβίλ δεν μελετά τη Γαλλική Επανάσταση υπό το πρίσμα της αριστοκρατικής του καταγωγής. Επίσης δεν υιοθετεί την πολεμική στάση του

¹⁶⁵ Umberto Eco & Fedriga Riccardo, *Η ιστορία της φιλοσοφίας: Από τον 19ο στον 20ο αιώνα* (Εκτος τόμος), μτφρ. Στέλλα Πεκκιάρη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2018, σ. 238.

¹⁶⁶ Στο ίδιο.

¹⁶⁷ Alexis De Tocqueville, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, ό.π., σ. 69.

¹⁶⁸ Στο ίδιο, σσ. 70-71.

Έντμοντ Μπερκ. Αντίθετα, λόγω της φιλοσοφίας του για την ιστορία, θεωρεί την έλευση των αιτημάτων που οδήγησαν σε αυτή την επανάσταση ως αναπόφευκτη. Σύμφωνα με αυτόν, η επανάσταση του 1789 είχε ως σκοπό να αλλάξει ολόκληρη την δομή της γαλλικής κοινωνίας και όχι μόνο το πολίτευμα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να εναντιωθούν οι επαναστάτες σε όλες τις κατεστημένες δομές και τους εγκαθιδρυμένους θεσμούς. Η επανάσταση, όπως αναφέρει και ο Γκουστάβ Λε Μπον για να περιγράψει την ιακωβίνικη επαναστατική λογική¹⁶⁹, χαρακτηριζόταν από εξαιρετικά έντονα πάθη. Πρόκειται για πάθη που δίνουν μια έμφαση στην επίτευξη των σκοπών αδιαφορώντας για τα μέσα. Ο Τοκβίλ κατανοεί ότι αυτή η επαναστατική ορμή οφείλεται και στην ύπαρξη μιας κεντρικής εξουσίας, η οποία ήταν μια πανίσχυρη κεντρική κυβέρνηση ανάλογη αυτής της Ρώμης. Η επανάσταση στη Γαλλία παρακινούμενη από τα ακραία πάθη είχε, λοιπόν, ως σκοπό να ανατρέψει όλες τις παραδόσεις και τα επίσημα αναγνωρισμένα προνόμια¹⁷⁰. Τα κατεστημένα ήθη και έθιμα τέθηκαν επίσης στο στόχαστρο, γεγονός που για τον Τοκβίλ αποδεικνύει την ολοκληρωτικά ανατρεπτική τάση της επανάστασης του 1789.

Στο έργο του Τοκβίλ για το Παλαιό Καθεστώς γίνεται η προσπάθεια να κατανοηθεί η αποτυχία των δημοκρατικών διαδικασιών στη Γαλλία σε αντίθεση με την Αμερική. Οι έμμεσες συγκρίσεις μεταξύ των δυο κοινωνιών δεν παραλείπονται από τον Γάλλο φιλόσοφο. Στην Αμερική, η πολιτική και θρησκευτική ελευθερία είχαν επικρατήσει και η θεωρία του φυσικού δικαίου δεν ήρθε σε σοβαρή σύγκρουση με την θεϊκή και ηθική προέλευση των δικαιωμάτων. Στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής παρατηρείται ότι τα λοκιανά αναλλοίωτα δικαιώματα δεν είναι άμοιρα μιας Θείας προέλευσης. Ακόμα και για τον Λοκ, τα φυσικά δικαιώματα έχουν μια θεία προέλευση, δηλαδή ο φυσικός νόμος ισοδυναμεί με την Θεία βούληση. Αντίθετα, στην Γαλλία, η πολιτική και η θρησκευτική ελευθερία δεν ήταν διαδεδομένες στον κοινωνικό ιστό και αυτό παρέδωσε τις ιδέες για τα δικαιώματα των πολιτών και την επικράτηση της ελευθερίας στα χέρια των ακραίων επαναστατών. Οι επαναστάτες αυτοί αποδόμησαν τους δεσμούς με τη θεϊκή και ηθική προέλευση των δικαιωμάτων και διαχώρισαν τα δικαιώματα του ανθρώπου από εκείνα του πολίτη¹⁷¹. Ο Τοκβίλ στοχάστηκε πάνω στα δικαιώματα του ανθρώπου αφού πρώτα συλλογίστηκε τα πολιτικά δικαιώματα. Αυτό διότι, στην πραγματικότητα τα δικαιώματα του ανθρώπου είναι δικαιώματα του πολίτη. Οι philosophes του 18^{ου} αιώνα ακολούθησαν την αντίθετη διαδρομή από εκείνη του Τοκβίλ¹⁷².

Η στάση του Τοκβίλ χαρακτηρίζεται από αμφιθυμία και ουδέτερη αξιολογικά περιγραφή των ιστορικών πολιτικών γεγονότων. Δεν απορρίπτει πλήρως την επανάσταση του 1789 αλλά δεν παύει να την κατηγορεί για την εκμηδένιση της ελευθερίας, για την ανύπαρκτη εγγύηση ασφάλειας προς τους πολίτες¹⁷³ και την απουσία ορίων στη λαϊκή βούληση. Τονίζει ότι ο γαλλικός λαός δεν μπορούσε να είναι ελεύθερος, διότι η ελευθερία δεν υπήρχε ούτε στα ήθη αλλά ούτε και στους νόμους του. Η ελευθερία που συναντούσε στη Γαλλία της εποχής ήταν μόνο η ελευθερία των μελών της αριστοκρατικής τάξης, δηλαδή η προνομιακή ελευθερία μιας «κάστας». Αυτή η πλήρης απουσία πολιτικής ελευθερίας στα χαμηλότερα στρώματα οδήγησε τους διανοούμενους της Γαλλίας σε απόρριψη της βασιλικής εξουσίας και της θρησκείας. Αυτοί οι διανοούμενοι επιτέλεσαν τον πιο καθοριστικό ρόλο στην

¹⁶⁹ Gustave Le Bon, *Η ψυχολογία των επαναστάσεων*, ό.π., σ. 126.

¹⁷⁰ Alexis De Tocqueville, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, ό.π., σ. 72.

¹⁷¹ Jean-Claude Lamberti, *Tocqueville and two democracies*, ό.π., σ. 78.

¹⁷² Στο ίδιο.

¹⁷³ Στο ίδιο, σ. 79.

εμφύτευση του ριζοσπαστικού και επαναστατικού πνεύματος στη γαλλική κοινωνία¹⁷⁴. Ταυτόχρονα, η κάθετη κοινωνική διαστρωμάτωση και η άγνοια εκ μέρους του γαλλικού λαού των βασικών αρχών της πολιτικής ελευθερίας και των δημοκρατικών διαδικασιών οδήγησαν σε μια δυσχερή κατάσταση για την ανάπτυξη ενός ελεύθερου λαού. Μέσα σε αυτές τις κοινωνικές συνθήκες ο λαός δεν μπορούσε να αντιδράσει απέναντι στον δεσποτισμό. Για τον λόγο αυτό η επανάσταση στη Γαλλία δεν είχε πολλά κοινά με την Αμερικάνικη Επανάσταση. Ο Τοκβίλ συμφωνεί σε αυτό ακόμα και με τον αντεπαναστάτη Μπερκ, ο οποίος σημειώνει πως τα συντηρητικά χαρακτηριστικά της Αμερικανικής Επανάστασης προήλθαν από την αγάπη των Αμερικανών επαναστατών για τις αγγλικές ελευθερίες¹⁷⁵.

Το σημαντικότερο προνόμιο της Αμερικής, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν κατά βάση οι προϋπάρχοντες δημοκρατικοί θεσμοί τους οποίους είχαν ιδρύσει οι Αγγλοαμερικάνοι. Υπήρχε, δηλαδή, ήδη μια παιδεία ελευθερίας στην Αμερική, η οποία απουσίαζε από τη γαλλική κοινωνία. Αυτός είναι ο λόγος που η προσπάθεια για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας στην Γαλλία δεν τελεσφόρησε. Υπήρξε μια τεράστια σύγχυση στους Γάλλους επαναστάτες ανάμεσα στα προτάγματα μιας δημοκρατικής πολιτείας και στο επαναστατικό πάθος για την κατάλυση της οικονομικής ανισότητας¹⁷⁶. Για τον Τοκβίλ, δεν ήταν μόνο οι θεσμοί και κάποιες κοινωνικές συνθήκες – οι οποίες γεννήθηκαν στο Παλαιό Καθεστώς και μετέπειτα διατηρήθηκαν στην μετεπαναστατική Γαλλία – αυτές που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση της Γαλλικής κοινωνίας. Συνετέλεσαν, επίσης, συνθήκες και συναισθήματα που διατηρήθηκαν στην Γαλλία για καιρό, και τα οποία δεν μπορούσαν να συμβάλουν στην συγκρότηση μιας δημοκρατικής πολιτείας – το μίσος προς τον μονάρχη ήταν ένα από αυτά.

Ο Τοκβίλ αποπειράται να δείξει τον τρόπο που ο συγκεντρωτισμός και η πατερναλιστική μορφή εξουσίας ήταν δημιουργήματα του Παλαιού Καθεστώτος. Έτσι, υποστηρίζει ότι, ενώ η διοίκηση της χώρας έδειχνε να είναι αποκεντρωμένη, αυτό δεν συνέβαινε στην πραγματικότητα. Παρόλο που υπήρχε σε κάθε γαλλική επαρχία ένας υπουργός, μια προσεκτική μελέτη των φακέλων των διοικητικών υποθέσεων, οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι ο υπουργός που ήταν υπεύθυνος για κάθε επαρχία είχε μικρό πολιτικό ρόλο και αναλάμβανε δράση μόνο σε ελάχιστους σημασίας ζητήματα¹⁷⁷. Τις σημαντικές υποθέσεις τις διαχειριζόταν ένας γενικός επόπτης, ο οποίος σταδιακά ανέλαβε το σύνολο της δημόσιας διοίκησης. Ο Τοκβίλ διαπίστωσε, επομένως, ότι ο συγκεντρωτισμός, που υπήρχε στο Παρίσι, είχε πλέον επικρατήσει και στις γαλλικές επαρχίες. Η κεντρική κυβέρνηση είχε τον απόλυτο έλεγχο όσον αφορά τη διαφύλαξη της τάξης και την τήρηση των νόμων στις επαρχίες, ενώ παράλληλα είχε αναλάβει και τον ρόλο του προστάτη των χωρικών στην διαδικασία εξασφάλισης των απαραίτητων για τη διαβίωση τους¹⁷⁸.

Ο Τοκβίλ αναφέρει ότι τον 17^ο αιώνα παρατηρήθηκε στη Γαλλία η ύπαρξη αυτόνομων πόλεων που λειτουργούσαν σαν μικρές δημοκρατικές πολιτείες με διοικητές εκλεγμένους από τους πολίτες αυτών των μικρών πολιτειών. Με την κατάργηση των εκλογών το 1692, οι κοινοτικές αρχές μετατράπηκαν σε αξιώματα, τα οποία παραχωρούνταν σε κάποιους κατοίκους. Αυτοί οι κάτοικοι είχαν το δικαίωμα να

¹⁷⁴ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη* ντε Τοκβίλ, ο.π., σ. 58.

¹⁷⁵ Jean-Claude Lamberti, *Tocqueville and two democracies*, ό.π., σ. 195.

¹⁷⁶ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη* ντε Τοκβίλ, ό.π., σ. 329.

¹⁷⁷ Alexis De Tocqueville, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, ό.π., σ. 110.

¹⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 118.

διοικούν τους συμπολίτες τους¹⁷⁹. Η κοινοτική εξουσία υποτάσσονταν όλο και περισσότερο στην κεντρική εξουσία. Ο Γάλλος στοχαστής περιγράφει έμμεσα την ανάδυση ενός δεσποτικού κράτους και ανάγει αυτό το γεγονός στην πολιτική του Λουδοβίκου ΙΑ΄ για την ενίσχυση του δημοσίου ταμείου, καταργώντας το δικαίωμα αυτών των πόλεων να εκλέγουν τους τοπικούς τους άρχοντες¹⁸⁰. Η πολιτική του Λουδοβίκου ΙΑ΄, ως αιτία, διαφέρει από τη γενικότερη τοκβιλιανή αντίληψη ότι το δεσποτικό κράτος αναδύεται μετά την επικράτηση της ισότητας των συνθηκών και την συνακόλουθη αναζήτηση της ευμάρειας από τα πολιτικά υποκείμενα¹⁸¹. Αυτό που διαφαίνεται εδώ, στην περίπτωση της Γαλλίας, είναι η στυγνή εργαλειακή πολιτική πρακτική του Λουδοβίκου ΙΑ΄ που αφορμάται από ένα σκεπτικό οικονομικής ευμάρειας. Αυτή η «ασυνέχεια» που παρατηρείται στο τοκβιλιανό corpus όσον αφορά τους λόγους ανάπτυξης ενός δεσποτικού κράτους κρίθηκε σημαντικό να παρουσιαστεί στην εργασία για τους λόγους που αναφέραμε στις «μεθοδολογικές προσεγγίσεις», που διατυπώθηκαν ορμωμένοι από τις θέσεις του Σκίννερ.

Συμπερασματικά, σχετικά πάντα με τον συγκεντρωτισμό του Παλαιού Καθεστώτος, ο Γάλλος στοχαστής τονίζει ότι κάθε υπουργός που ήταν υπεύθυνος για τις υποθέσεις της κάθε επαρχίας δεν υποστηριζόταν από δευτερεύοντα διοικητικά όργανα και όργανα που θα μπορούσαν να δράσουν ανεξάρτητα από τη βούληση της κεντρικής διοίκησης. Πρόκειται, επί της ουσίας, για τυπικό χαρακτηριστικό της συγκεντρωποιημένης δομής της Γαλλίας, κατά την εποχή του Τοκβίλ. Όπως γράφει στο ιστορικό του έργο, οι διαφωνίες μεταξύ βασιλικής εξουσίας και κοινοβουλίων ήταν άνευ διοικητικού και πολιτικού νοήματος, καθώς οι διαφωνίες αυτές δεν διαδραμάτιζαν κάποιον σημαντικό ρόλο στη λειτουργία της πολιτείας. Οι διαφωνίες αυτές, επίσης, δεν αφορούσαν τη διοικητική εξουσία αλλά κυρίως την νομοθετική, η οποία, όμως, είχε ελάχιστη επιρροή στην διοίκηση της χώρας¹⁸².

Ένα γενικό σχόλιο γύρω από την μελέτη του Τοκβίλ για το Παλαιό Καθεστώς και τη φύση της επανάστασης είναι ότι ο ίδιος χαρακτηρίζεται από αξιολογική αμφισημία, όμοια με εκείνη στην έρευνά του για την Αμερικανική δημοκρατική πολιτεία. Ο Τοκβίλ αποδέχεται, από τη μια πλευρά, την πορεία της ιστορίας αρνούμενος την αντιδραστική επιστροφή στις δομές του Παλαιού Καθεστώτος και επισημαίνει πως οι θεσμοί του Παλαιού Καθεστώτος διαμόρφωσαν σε ορισμένα σημεία την μετεπαναστατική Γαλλική κοινωνία. Για αυτό τον λόγο στέκεται κριτικά απέναντι στο Παλαιό Καθεστώς. Από την άλλη πλευρά όμως, ο Τοκβίλ αναγνωρίζει ότι η ελευθερία στο παρελθόν είχε διασφαλιστεί από μια σειρά θεσμών και αρχών, όπως η εκκλησία και οι τοπικές αρχές¹⁸³, που στην εποχή του άρχισαν να εκλείπουν. Τα αριστοκρατικά ήθη διαδραμάτισαν έναν καθοριστικό ρόλο στη διασφάλιση της ελευθερίας. Όμοια, η νοσταλγία του για τις θεσμοθετημένες πρακτικές της προεπαναστατικής Γαλλίας και για τα πεφωτισμένα άτομα αριστοκρατικής καταγωγής είναι εμφανής καθώς όλα αυτά αποτελούσαν μια «ασπίδα» απέναντι στην απόλυτη εξουσία του ηγεμόνα¹⁸⁴. Ο Τοκβίλ ήταν απόλυτα πεπεισμένος ότι στην Ευρώπη οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να υιοθετήσουν και να δανειστούν την αμερικανική πολιτική

¹⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 120.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 121.

¹⁸¹ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 372.

¹⁸² Alexis De Tocqueville, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, ό.π., σ. 142.

¹⁸³ Bruce Handdock, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: Από το 1789 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Βασίλης Φροσυνός, Πατάκη, Αθήνα 2009, σ. 178.

¹⁸⁴ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ό.π., σ. 108.

«τεχνική». Παρόλα αυτά προσπάθησε να δείξει στους Γάλλους ότι ο σεβασμός των νόμων αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ελευθερία¹⁸⁵. Η σύνδεση του έργου του με την ιστορική εξέλιξη των γεγονότων του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, καθιστούν κατανοητή τη βασική θέση του. Για τον Τοκβίλ, συγκεκριμένα, ένα από τα κεντρικά ζητήματα της εποχής του δεν ήταν το δίλημμα μεταξύ της δημοκρατίας και της αριστοκρατίας. Κεντρικής σημασίας ήταν πότερο το δίλημμα μεταξύ των ωφελειών μιας δημοκρατίας αμερικανικού τύπου και των δεινών και της ανελευθερίας ενός δημοκρατικού δεσποτισμού¹⁸⁶, ζητήματα που συνδέονται άμεσα με τον ατομικισμό και την «εξέγερση των μαζών».

Αλέξης ντε Τοκβίλ: Επιρροές και αντιθέσεις

Ο Αλέξης ντε Τοκβίλ ασχολήθηκε αποκλειστικά με ζητήματα που ανήκουν στο πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής φιλοσοφίας και επιστήμης. Όπως παρατηρείται συχνά στην ιστορία των ιδεών, οι φιλόσοφοι και οι διάφοροι θεωρητικοί, έχουν επηρεαστεί, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, από προηγούμενους στοχαστές και προσπαθούν μέσω του θεωρητικού υποβάθρου που απέκτησαν από τις επιρροές τους να διαμορφώσουν τη δική τους σκέψη και, γενικά, τη δική τους πνευματική και φιλοσοφική πρόταση. Κατά αυτόν τον τρόπο οι φιλόσοφοι και οι θεωρητικοί εισέρχονται στο φιλοσοφικό και επιστημονικό ειδέναι. Σε αυτό το σημείο θα προβούμε σε μια σύντομη διερεύνηση της σχέσης του Τοκβίλ με τρεις σημαντικούς πολιτικούς στοχαστές: τον Μοντεσκιέ, τον Μπερκ και τον Μίλλ.

▪ Η φιλοσοφική και μεθοδολογική επιρροή του Μοντεσκιέ

Ο Μοντεσκιέ αποτελεί κυρίαρχη μορφή του γαλλικού Διαφωτισμού που άσκησε σημαντική επίδραση στη σκέψη του Τοκβίλ. Το περίφημο έργο του *Πνέυμα των νόμων* χαρακτηρίζεται από μεγάλη εμβρίθεια καθώς φαίνεται καθαρά το θεωρητικό υπόβαθρο και η φιλοσοφική παιδεία του Μοντεσκιέ, που περιλαμβάνει, ανάμεσα σε άλλα, τη γνώση των αρχαίων και σύγχρονων συγγραφέων και τη χρήση συγκεκριμένης μεθόδου, η οποία είναι ιστορική και συγκριτική¹⁸⁷. Ο Τοκβίλ ήταν ο πρώτος που υιοθέτησε την αντίληψη του Μοντεσκιέ για τη νέα κοινωνική κατάσταση που διαμορφώνεται λόγω της γενικευμένης κοινωνικής και πολιτικής ισότητας και, παράλληλα, λόγω της άνθισης του νέου βιομηχανικού τρόπου ζωής¹⁸⁸. Η σκέψη του Τοκβίλ θεωρείται από κάποιους ότι αποτελεί μια θεωρητική επέκταση των

¹⁸⁵ Whitney Pope, *Alexis De Tocqueville: His social and political theory*, Sage publications, London 1986, σ. 29.

¹⁸⁶ Στο ίδιο.

¹⁸⁷ Θεοδώρα Αντωνίου, *Ιστορία πολιτικών ιδεών: Από τον 17ο αιώνα έως τις απαρχές του 21ου αιώνα*, ό.π., σ. 84.

¹⁸⁸ William Henry George, «Montesquieu and de Tocqueville and Corporative Individualism», *The American Political Science Review*, τόμ. 16, τεύχ. 1 (Φεβρουάριος, 1922), σ. 12.

προβλημάτων που τέθηκαν ήδη από τον Μοντεσκιέ καθώς και ότι αποτελεί ανάπτυξη της θεωρίας του για την αγγλική μοναρχία που είχε ήδη αναπτύξει ο φιλόσοφος του γαλλικού Διαφωτισμού¹⁸⁹. Για τον Μοντεσκιέ, το ζητούμενο ήταν η διασφάλιση της ελευθερίας στα δυο μετριοπαθή καθεστώτα της δημοκρατίας και της μοναρχίας. Βασικό θέμα, ωστόσο, στα κείμενα του Μοντεσκιέ δεν είναι η δημοκρατία, με την ίδια συστηματικότητα και ακρίβεια, όπως στο έργο του Τοκβίλ, αλλά η τάση των μοναρχικών καθεστώτων, να κυβερνούν ανεξέλεγκτα¹⁹⁰. Ο Μοντεσκιέ ερχόμενος σε επαφή με την Αγγλική κοινωνία, παρατήρησε ότι υπήρχε πρόσφορο έδαφος για την ανάδυση μιας μοναρχίας φιλελεύθερου τύπου, εντός της οποίας η αριστοκρατία θα μπορούσε να συνάπτει σχέσεις με τις υπόλοιπες τάξεις χωρίς να διαφθείρεται¹⁹¹. Αυτή ήταν η κύρια πολιτική παρατήρηση που επηρέασε τον Τοκβίλ ώστε να ασχοληθεί με τον τρόπο που είναι δυνατή η δημοκρατία στις συνθήκες των σύγχρονων χρόνων. Θαυμαστής του περιορισμού της βασιλικής εξουσίας που επιβλήθηκε με την ένδοξη επανάσταση, ο Μοντεσκιέ γράφει έχοντας κατά νου τη γαλλική απολυταρχία. Για τον Μοντεσκιέ, το πολιτικό, δηλαδή το πεδίο της πολιτικής διαδικασίας, είναι το «κέντρο του κόσμου». Το πολιτικό γίνεσθαι αποτελεί την βασική κατάσταση του βίου μας και το κράτος είναι το μοναδικό υποκείμενο της ιστορίας¹⁹².

Ο Μοντεσκιέ θέλησε να δημιουργήσει μια εμπειρική μελέτη της κοινωνίας και της διακυβέρνησης, εγχείρημα που διακρίνεται και στο έργο του Τοκβίλ. Δεν είναι τυχαίο πως και οι δυο εντάσσονται στους φιλοσόφους που συνετέλεσαν στη δημιουργία της επιστήμης της κοινωνιολογίας. Σε αντίθεση με τον Τοκβίλ, που φαίνεται να προσεγγίζει μια μπερκιανή θέση σχετικά με τον ρόλο του ορθού Λόγου, ο Μοντεσκιέ παρέμεινε σχετικά πιστός στις αρχές του ρασιοναλισμού. Η διαφορά με τον Μοντεσκιέ έγκειται στη σκέψη του για το φυσικό δίκαιο, το οποίο με βάση τον Γάλλο φιλόσοφο του Διαφωτισμού προέρχεται από τα ένστικτα του ανθρώπου. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Μοντεσκιέ θεωρεί ότι το φυσικό δίκαιο είναι κοινό στους ανθρώπους και τα ζώα. Αυτό τον φέρνει σε αντίθεση με την φυσικο-δικαιική παράδοση. Ο Γάλλος φιλόσοφος του Διαφωτισμού φαίνεται ότι εγκαταλείπει την ιδέα ενός κοινωνικού συμβολαίου στο όνομα μιας κοινωνιολογικής σχετικότητας, δηλαδή μιας κατάστασης μη οικουμενικής, η οποία διαφέρει ανάλογα με το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον¹⁹³. Η σκέψη του γύρω από την προσέγγιση των κοινωνικών φαινομένων και συγκεκριμένα η μεγάλη έμφαση που έδινε στις φυσικές συνθήκες, τα ήθη και τα έθιμα και τις ιδιοσυγκρασίες, οι οποίες διαμορφώνουν έναν εθνικό χαρακτήρα¹⁹⁴, φαίνεται να υιοθετείται από τον Τοκβίλ.

Ουσιαστικά, ο Μοντεσκιέ υπήρξε ο πρώτος που καθιέρωσε την έννοια του δεσποτισμού στο πολιτικό λεξιλόγιο των διανοουμένων. Η έμφαση που δίνει ο Μοντεσκιέ στην ανάλυση του συγκεκριμένου φαινομένου αποτέλεσε για τον Τοκβίλ ένα διανοητικό ερέθισμα για να ασχοληθεί και ο ίδιος με το φαινόμενο του δεσποτισμού. Μέσα από τις αναλύσεις του Μοντεσκιέ για τον δεσποτισμό, ο Τοκβίλ διδάσκεται ένα σημαντικό μάθημα για την επικράτηση της γενικευμένης ισότητας. Η ύπαρξη ισότητας μπορεί να υπάρξει κάλλιστα σε ένα δεσποτικό καθεστώς, όπως και σε μια δημοκρατική πολιτεία. Όπως τονίζει ο Μοντεσκιέ, στη δημοκρατία οι άνθρωποι

¹⁸⁹ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σ. 329.

¹⁹⁰ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 81.

¹⁹¹ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), ό.π., σ. 329.

¹⁹² Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 82.

¹⁹³ George.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, ό.π., σ. 599.

¹⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 600.

είναι ίσοι ως προς την σημασία τους, ενώ στον δεσποτισμό είναι ίσοι ως προς την ασημαντότητα τους¹⁹⁵. Ο Ραϋμόν Αρόν επισημαίνει ότι ο Μοντεσκιέ διαχωρίζει τον δεσποτισμό από την μοναρχία και από την δημοκρατία με γνώμονα την πλήρη έλλειψη μετριοπάθειας που χαρακτηρίζει τη δημοκρατία και την μοναρχία, ενώ παράλληλα αναδεικνύει το γεγονός ότι η ισότητα στον δεσποτισμό αποτελεί μια ισότητα στον φόβο, στην ολική αδυναμία συμμετοχής στην εξουσία¹⁹⁶. Όπως υποστηρίζεται στο *Πνεύμα των νόμων*, τα δεσποτικά κράτη «εκ φύσεως» απαιτούν ακραία υπακοή και η βούληση του ηγεμόνα πρέπει να τηρείται ως φυσικός νόμος, ως μια φυσική μηχανοκρατική κίνηση¹⁹⁷. Στον Μοντεσκιέ, διακρίνουμε το θεωρητικό ενδιαφέρον για το ποια θα είναι η μοίρα του υποκειμένου μέσα σε μια τέτοια δομή, όπως το δεσποτικό κράτος. Αυτό αποτέλεσε μια φιλοσοφική ιδέα που κατέχει κεντρική θέση στον Τοκβίλ, που κύριο ζητούμενο είναι η προστασία της ατομικότητας, τόσο σε δεσποτικές δομές όσο και, γενικότερα, στο σύγχρονο βιομηχανικό περιβάλλον μέσα στο οποίο υπάρχει ο κίνδυνος να υπονομευθεί η αυτονομία του ατόμου.

Όπως έγραψε χαρακτηριστικά ο Μοντεσκιέ:

[Στα δεσποτικά κράτη] ο άνθρωπος είναι ένα πλάσμα που υπακούει σε ένα πλάσμα που βούλεται κάτι.¹⁹⁸

Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών στον Μοντεσκιέ, έχει έναν χαρακτήρα αποτρεπτικό όσον αφορά την αυθαιρεσία και την ανεξέλεγκτη δύναμη της εξουσίας. Η κεντρική αρχή πρέπει να είναι ότι η εξουσία οφείλει να παρεμποδίζει την ίδια την εξουσία, κάτι που θα το δούμε και στο τοκβιλιανό έργο. Οι συνενώσεις στον Τοκβίλ είναι ένα πολιτικό εργαλείο για τον περιορισμό της εξουσίας και της ανάδυσης διάφορων δεσποτικών τάσεων. Ο Τοκβίλ φαίνεται να υιοθετεί το θεωρητικό υπόβαθρο για τον κίνδυνο της ανεξέλεγκτης εξουσίας, με τη διαφορά ότι ο πολιτικός θεωρητικός του 19^{ου} αιώνα αντιμετωπίζει μια διαφορετική μορφή κυριαρχίας από ότι ο Μοντεσκιέ.

Στο έργο του Μοντεσκιέ είναι διακριτή η ιδέα για την ύπαρξη ενδιάμεσων δυνάμεων, δηλαδή των αριστοκρατών, που έχουν τον ρόλο συγκρότησης και περιορισμού της αυθαίρετης εξουσίας. Σε αντίθεση με τον Μπερκ και τον Τοκβίλ, ο Μοντεσκιέ θεωρεί τα δικαστήρια ως μέσα προστασίας της ατομικής ελευθερίας¹⁹⁹ και υποστηρίζει ότι οι δεσπότες θα εναντιώνονταν στη διατήρηση της αυτονομίας αυτών των δυνάμεων. Για τον Γάλλο στοχαστή του Διαφωτισμού, η ελευθερία των πολιτών καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την ποιότητα της ποινικής νομοθεσίας.

Στην ανάλυση του Τοκβίλ για τον ατομικισμό, η επικράτηση του ατομικισμού ως κατάσταση απομόνωσης, ενδέχεται να οδηγήσει στην ανάπτυξη δεσποτικών τάσεων, άποψη που εντοπίζεται στον Μοντεσκιέ. Η μετατροπή των ατόμων σε «περιχαρακωμένες υπάρξεις» και ο κίνδυνος, που αναφέρει ο Τοκβίλ, υιοθετείται από

¹⁹⁵ Roger Boesche, *Theories of tyranny: From Plato to Arendt*, ό.π., σ. 172.

¹⁹⁶ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ* (Πρώτος Τόμος), σσ. 46-47.

¹⁹⁷ Montesquieu, *Το πνεύμα των νόμων*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης & Κωστής Παπαγιώργης, Γνώση, Αθήνα 2006, σ. 127.

¹⁹⁸ Στο ίδιο.

¹⁹⁹ Roger Boesche, *Theories of tyranny: From Plato to Arendt*, ό.π., σ. 176.

πολλούς σύγχρονους πολιτικούς φιλοσόφους²⁰⁰ και μπορούμε να πούμε ότι οι ρίζες και αυτής της φιλοσοφικής σύλληψης βρίσκονται στο έργο του Μοντεσκιέ. Ο Μοντεσκιέ ισχυρίζεται ότι ο δεσποτισμός επιθυμεί να «σπάσει» την αλυσίδα μεταξύ των ατόμων, που συναντώνται στο κοινωνικό πεδίο και αναπτύσσουν πολιτική δράση, προσπαθώντας να κρατήσει τους ανθρώπους απομονωμένους. Η διαφορά με τον Τοκβίλ, ο οποίος όπως έχουμε αναφέρει ξεχωρίζει από την κλασική πολιτική σκέψη είναι ότι αυτή η απομόνωση στον Μοντεσκιέ επέρχεται μέσω της ισχύος και της βίας, ενώ ο Τοκβίλ θεωρεί ότι αυτή η ατομικιστική απομόνωση, η «κοινωνία της ανωνυμίας», όπως συχνά αναφέρεται με σύγχρονους όρους, προκύπτει αυτόματα μέσα από τις δημοκρατικές διαδικασίες και τα δημοκρατικά ήθη.

- Μπερκ και Τοκβίλ μπροστά στα ριζοσπαστικά πολιτικά γεγονότα

Η σχέση του Τοκβίλ με τον συντηρητισμό αποτελεί ζήτημα που ακόμα και σήμερα διερευνάται. Κάποιοι έχουν χαρακτηρίσει τον Τοκβίλ ως πρόδρομο του σύγχρονου φιλελεύθερου συντηρητισμού και τον τοποθετούν στην ίδια παράδοση με τον Έντμουντ Μπερκ²⁰¹. Η μεθοδολογική προσέγγιση της εργασίας δεν είναι ταξινομική οπότε αποφεύγεται μια εκτεταμένη προσπάθεια ιδεολογικής ταξινόμησης. Αυτό που υποστηρίζεται είναι ότι ο Τοκβίλ αναμετράται με τον στοχασμό του Μπερκ και, μέσω αυτής της διανοητικής αναμέτρησης, καταλήγει σε ορισμένα συμπεράσματα που προσεγγίζουν θετικά την μπερκιανή παράδοση. Από την άλλη, όμως, έρχεται σε ρήξη με αρκετές από τις θέσεις του φιλοσοφικού συντηρητισμού του 18^{ου} αιώνα.

Αυτά που συνδέουν τους δυο στοχαστές είναι το ιστορικό πολιτικό γεγονός της επανάστασης και η κοινωνική συνοχή έπειτα από την συντέλεση μιας επανάστασης. Ο Τοκβίλ συγκριτικά με την θεωρητική στάση του Μπερκ προσεγγίζει περισσότερο την φιλελεύθερη παράδοση και ως εκ τούτου διαπιστώνει την σημασία που είχε η ελευθερία στην σκέψη των φιλοσόφων του Διαφωτισμού. Ως στοχαστής με στραμμένη την προσοχή του στο ζήτημα της ελευθερίας, παρατηρεί ότι στον 18^ο αιώνα πραγματοποιούνται κοινωνικές ζυμώσεις, οι οποίες επιτρέπουν την ανάπτυξη της νεωτερικής έννοιας της ελευθερίας, τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής²⁰². Αν και αναγνωρίζει την ευθεία σύνδεση της επανάστασης με θρησκευτικού τύπου ένστικτα, κάτι που συμβαίνει και στην περίπτωση του Μπερκ από μια άλλη οπτική γωνία, ο Τοκβίλ αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές διεργασίες του 18^{ου} αιώνα και παρατηρεί την αναπόφευκτη πορεία της ιστορίας προς την επικράτηση της ισότητας των συνθηκών. Η παρατήρηση αυτή δείχνει πως ο Τοκβίλ χαρακτηριζόταν από μια φιλοσοφία της ιστορίας σε αντίθεση με τον Μπερκ, ο οποίος θεωρούσε ότι η κατάρρευση της αριστοκρατίας και οι απορρέουσες από αυτήν κοινωνικές συνέπειες είναι δυνατόν να αποφευχθούν.

Ο Τοκβίλ ασκεί κριτική στον Μπερκ για την ελλειπή ενημέρωσή του σχετικά με την κατάσταση που είχε δημιουργήσει η μοναρχία στη χώρα του την Γαλλία. Η

²⁰⁰ Βλ. Charles Taylor στις αναλύσεις του περί «ήπιου δεσποτισμού» (Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας, ό.π., σσ. 40-41).

²⁰¹ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 155..

²⁰² Zeev Sternhell, *Ο αντι-διαφωτισμός*, μτφρ. Άννα Καρακατσούλη, Πόλις, Αθήνα 2009, σ. 66.

βασική θέση του Τοκβίλ στο έργο του για το Παλαιό Καθεστώς είναι ότι ένα μεγάλο μέρος των προβληματικών κατακτήσεων της επανάστασης αποτελούσαν ήδη κοινωνική πραγματικότητα πριν την επανάσταση. Πρόκειται, βέβαια, για δυο διαφορετικούς τύπους μοναρχίας. Συγκεκριμένα, ο διοικητικός συγκεντρωτισμός, η διοικητική κηδεμονία και ο κατακερματισμός της γης είχαν γίνει ήδη κοινωνική νόρμα πριν την επανάσταση του 1789²⁰³. Το έργο του Τοκβίλ για το Παλαιό Καθεστώς και την επανάσταση είναι μια εναντίωση στις θέσεις του Μπερκ για την επανάσταση στην Γαλλία. Ουσιαστικά, ο Τοκβίλ επικρίνει τον Μπερκ επειδή δεν κατανόησε την αληθινή φύση της Γαλλικής επανάστασης και την οικουμενικότητα των γεγονότων που επακολούθησαν²⁰⁴. Ο Μπερκ και γενικά η συντηρητική σκέψη της εποχής θεωρούσε ότι υπήρχε δυνατότητα για επιστροφή σε μια προεπαναστατική κατάσταση. Ο Τοκβίλ θεωρούσε κάτι τέτοιο μάταιο και αδύνατο, παρόλο που ήταν πεπεισμένος για την ηθική ανωτερότητα της αριστοκρατίας έναντι της δημοκρατίας²⁰⁵.

Εντοπίζονται, όμως, και σημεία σύγκλισης μεταξύ των δυο στοχαστών. Ο Έντμουντ Μπερκ ήταν ένας πολιτικός φιλόσοφος που στο πρώιμο έργο υπερασπίστηκε κάποιες ιδέες του Διαφωτισμού²⁰⁶, αλλά στο ώριμο έργο του μετατράπηκε σε έναν ολοκληρωτικό αντίπαλό του, όπως αναγνωρίζει ο Zeev Sternhell που τοποθετεί τον Μπερκ, μαζί με τον Γιόχαν Γκότφριντ Χέρντερ (Johann Gottfried Herder), στην «προμετωπίδα» του κινήματος εναντίον του Διαφωτισμού. Από την άλλη, ο Τοκβίλ θεωρείται ότι συνεχίζει την παράδοση του Διαφωτισμού, καθώς, όπως τονίζει και πάλι ο Sternhell, ο φιλελευθερισμός του Τοκβίλ είναι ένας φιλελευθερισμός ο οποίος δεν μπορεί να στηριχθεί πουθενά αλλού παρά στα θεμέλια του Διαφωτισμού²⁰⁷. Παρατηρείται ότι και οι δυο στοχαστές υιοθετούν κάποια στοιχεία από την ωφελμιστική τάση του Διαφωτισμού. Αν και αυτό δεν προξενεί εντύπωση για τον Τοκβίλ - ο οποίος είχε και πνευματική συσχέτιση με τον ωφελμιστή Μίλλ - είναι αξιοπερίεργο στην περίπτωση του συντηρητικού και όψιμου Μπερκ. Παρόλα αυτά θα ήταν λάθος να θεωρηθεί ότι οι συντηρητικοί, όπως ο Μπερκ, απέρριπταν εξ ολοκλήρου τη μεταφυσική του Διαφωτισμού. Οι συντηρητικοί, και ιδιαίτερα ο Μπερκ, απέρριπταν το κανονιστικό ιδεώδες και την ηθική του Διαφωτισμού, αλλά υιοθετούσαν σε μεγάλο βαθμό την εμπειρική γνώση και εναντιώνονταν στη θεολογικο-σχολαστική και καρτεσιανή νοησιαρχία²⁰⁸. Έπειτα από αυτή τη διευκρίνιση γίνεται αντιληπτό γιατί οι συντηρητικοί δεν ήταν αρνητικοί απέναντι στον εμπειριστικό χαρακτήρα του Διαφωτισμού, δηλαδή της εμπειριστικής γνωσιολογίας που τονίζει τη σημασία της εμπειρίας για τη συγκρότηση της γνώσης. Επίσης, οι συντηρητικοί υιοθέτησαν ωφελμιστικές τάσεις ακριβώς διότι δεν απέρριπταν πλήρως τον Διαφωτισμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας ωφελμιστικής αντίληψης ήταν η υπεράσπιση της θρησκείας. Ο Μπερκ δεν αποτελούσε τυπική περίπτωση ζηλωτή του καθολικισμού αλλά, όμως, υπερασπίστηκε σθεναρά τα δικαιώματα της γαλλικής

²⁰³ Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Η πολιτική υποθήκη του Alexis de Tocqueville», Προλεγόμενα στο Alexis de Tocqueville, *Το παλαιό καθεστώς και η επανάσταση*, ό.π., σ. 37.

²⁰⁴ Zeev Sternhell, *Ο αντι-διαφωτισμός*, ό.π., σ. 69.

²⁰⁵ Sanford Lakoff, «Tocqueville, Burke, and the Origins of Liberal Conservatism», *The Review of Politics*, τόμ. 60, τεύχ. 3 (Καλοκαίρι 1998), σ. 445.

²⁰⁶ Χρήστος Γρηγορίου, *Από την Ιρλανδία στη Μεγάλη Βρετανία: Ο Edmund Burke ως επίδοξος «άνθρωπος των γραμμάτων» Ενγένεια και αρετή*, Νήσος, Αθήνα 2009, σσ. 17-18.

²⁰⁷ Zeev Sternhell, *Ο αντι-διαφωτισμός*, ό.π., σ. 66.

²⁰⁸ Παναγιώτης Κονδύλης, *Συντηρητισμός: Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2015, σσ. 431-432.

Εκκλησίας²⁰⁹. Το θρησκευτικό πνεύμα αποτελούσε για τον Μπερκ έναν τρόπο κοινωνικής ρύθμισης, το οποίο δεν επιτρέπει στις φαύλες επιθυμίες και τις διάφορες τάσεις για υλικές απολαύσεις να αναδυθούν εντός του κοινωνικού ιστού²¹⁰. Μια τέτοια αντίληψη για τη θρησκεία αναπτύσσει και ο Τοκβίλ, ο οποίος επισημαίνει τον έντονο πολιτικό ρόλο της θρησκείας και τον τρόπο που η χριστιανική ηθική, συγκεκριμένα, μπορεί να αποτελέσει αντίβαρο στους κινδύνους που εγκυμονεί η ισότητα των συνθηκών, δηλαδή τον ατομικισμό και τον υλιστικό ηδονισμό. Η διαφορά των δυο φιλοσόφων εντοπίζεται στον έντονο μυθολογικό χαρακτήρα που προσδίδει ο Μπερκ στη θρησκεία, καθώς την αντιλαμβάνεται ως μια κοινωνική λειτουργία απαραίτητη για τον περιορισμό της βούλησης του λαού, τον οποίο δεν είχε σε εκτίμηση. Αυτό το τελευταίο σημείο δεν συναντάται στην σκέψη του Τοκβίλ.

Επιπρόσθετα, στον Μπερκ και στον Τοκβίλ υπάρχει έντονο φιλοσοφικό ενδιαφέρον για την πρακτική αντιμετώπιση της επεκτατικής τάσης που χαρακτηρίζει την εξουσία. Αναλυτικά, το ζήτημα σχετικά με την τυραννία της πλειοψηφίας, δηλαδή η τάση της δημοκρατίας να γίνεται όλο και πιο συγκεντρωτική και, συναφώς, το ενδεχόμενο εμφάνισης δεσποτικών τάσεων χαρακτηρίζουν έντονα το τοκβιλιανό έργο. Τόσο ο Τοκβίλ όσο και ο Μπερκ δίνουν μεγάλη έμφαση στα ενδιάμεσα σώματα μεταξύ εξουσιαστών και εξουσιαζόμενων. Έχει ήδη αναλυθεί η θεωρία των συνενώσεων στην σκέψη του Τοκβίλ, καθώς και η λειτουργία και ο ρόλος των συγκεκριμένων ενώσεων πολιτών. Όσον αφορά την μπερκιανή σκέψη, υπάρχει ένα εκτενές μέρος αναφοράς σε ενδιάμεσα σώματα πολιτών. Υπάρχουν, βέβαια, πρόδηλες διαφορές μεταξύ του μπερκιανού και τοκβιλιανού σχήματος για τα ενδιάμεσα σώματα. Στην περίπτωση του Τοκβίλ, οι συνενώσεις έχουν έντονο πολιτικό χαρακτήρα. Στη σκέψη του Μπερκ, τα συγκεκριμένα «σώματα» πολιτών παρουσιάζονται ως «μικρές διμοιρίες» (little platoons). Αυτές οι «μικρές διμοιρίες» αποτελούν μορφώματα, εντός των οποίων οι άνθρωποι συνδέονται και δημιουργούν πρότυπα ηγεσίας και υπακοής²¹¹. Αυτή η διαδικασία αποτελεί έκφανση της κοινωνικοποίησης και πολιτικοποίησης των ανθρώπων. Στον Τοκβίλ, οι συνενώσεις αποτελούν εργαλεία και μέσα δράσης για την επίλυση προβλημάτων σε διαφορετικούς τομείς της καθημερινότητας²¹². Όπως αναφέρει, οι Αμερικανοί πολίτες έχουν την τάση να συμμετέχουν στις συνενώσεις για λόγους που αφορούν από τη δημόσια ασφάλεια, το εμπόριο και τη βιομηχανία έως και την ηθική και τη θρησκεία. Η διαφορά με τον Μπερκ, είναι ότι οι ενώσεις προσώπων, κατά τον συντηρητικό στοχαστή, προσπαθούν να διατηρήσουν έναν μη πολιτικό χαρακτήρα. Ο Τοκβίλ, φυσικά, θεωρεί το πολιτικό στοιχείο κεντρικό για την ζωή των ατόμων και επομένως απαραίτητο για τη συγκρότηση των συνενώσεων, δηλαδή των ενώσεων προσώπων. Πρόκειται για μια βασική διαφορά μεταξύ των δυο στοχαστών σε αυτό το ζήτημα. Εν κατακλείδι, οι θέσεις των δυο στοχαστών για τα «ενδιάμεσα σώματα» από την μία πλευρά φανερώνουν τον κοινό προβληματισμό τους για τον συγκεντρωτισμό της εξουσίας, αλλά από την άλλη πλευρά αναδεικνύουν τη διαφορετική τους αντίληψη για τον ρόλο της πολιτικής.

²⁰⁹ John Weiss, *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική δεξιά*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 27.

²¹⁰ Στο ίδιο.

²¹¹ Roger Scruton, *Τρελοί τσαρλατάνοι ταραχοποιοί*, μτφρ. Άννα Δαμιανίδη, Επίκεντρο, Αθήνα 2018, σ. 27.

²¹² Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξη ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 224.

Οι θέσεις των Μπερκ και Τοκβίλ σχετικά με το ζήτημα της εξισωτικής κοινωνίας, της ιδιοκτησίας και της αγοράς, εμφανίζουν ομοιότητες. Όσον αφορά την ισότητα, και οι δυο στοχαστές ήταν αρκετά επιφυλακτικοί, αλλά παράλληλα διατηρούσαν δισταγμούς και για την παραδοσιακή αριστοκρατία²¹³. Η εχθρότητα του Μπερκ απέναντι στο πρόταγμα της ισότητας στηρίζεται στην επίθεση που εξαπέλυσε η επανάσταση του 1789 στην αριστοκρατία. Ο Μπερκ θεωρεί ότι η κοινωνική δομή οφείλει να είναι ιεραρχική, χωρίς αυτό να τον κάνει άκριτο υποστηρικτή της αριστοκρατίας. Ο Τοκβίλ έδειχνε μια έντονη συμπάθεια για την ύπαρξη μιας «φυσικής αριστοκρατίας», η οποία, όμως, θεωρούσε ότι δεν θα μπορούσε να γίνει ανεκτή σε μια δημοκρατική πολιτεία²¹⁴. Αυτό αποτελούσε μια αμερικανική πεποίθηση.

Οι οικονομικές ιδέες των δυο στοχαστών παρουσιάζουν συγκλίσεις και αποκλίσεις. Ο Μπερκ, παρόλο που χαρακτηριζόταν από πολλές παραδοσιακοκρατικές ιδέες, ήταν υπέρμαχος του ελεύθερου εμπορίου. Άλλωστε, η γενικότερη βρετανική του κουλτούρα συνέβαλε στο να αναγνωρίσει τα οφέλη της ελεύθερης αγοράς. Θεωρούσε την επιθυμία για κέρδος ως μια φυσική τάση, η οποία όμως μπορούσε να οδηγήσει σε υπερβολές. Προκειμένου η εμπορική διαδικασία να μην υποπέσει σε εκφυλισμό και να μη γίνει μια δραστηριότητα άκρατου πλουτισμού, θεωρούσε απαραίτητο να ελέγχεται από μια «αληθινή φυσική αριστοκρατία». Ο Τοκβίλ ασκώντας κριτική στους οικονομολόγους και τους «σοφιστές της οικονομίας», όπως άσκησε και ο Μπερκ, διατήρησε τις επιφυλάξεις του για τις οικονομικές θεωρίες της εποχής του. Ωστόσο, ως θεωρητικός που ήταν κοντά στις θέσεις του πολιτικού φιλελευθερισμού δεν μπορούσε να μη διακρίνει ότι η ατομική ιδιοκτησία δύναται να προστατεύσει την ελευθερία. Στηριζόμενος στον πολιτικό φιλελευθερισμό άσκησε κριτική στη φυσιοκρατική οικονομική σκέψη της εποχής του, καθώς θεωρούσε ότι ήταν προσκολλημένη στην ανάπτυξη ενός εμπορικού και βιομηχανικού *laissez-faire* συστήματος, αδιαφορώντας για την πολιτική ελευθερία²¹⁵.

- Ο Τζον Στιούαρτ Μιλλ ως ανανεωτής του πολιτικού φιλελευθερισμού

Ο Τζον Στιούαρτ Μιλλ αποτελεί μια περίπτωση φιλόσοφου που έπεται του Τοκβίλ, ο οποίος, όμως, στοχάζεται πάνω στις ίδιες κατευθυντήριες φιλοσοφικές γραμμές που χάραξε ο Γάλλος στοχαστής. Πρέπει να αναφερθεί ότι ο φιλοσοφικός νους του Μιλλ χαρακτηριζόταν από μια σειρά ιδεών οι οποίες ήταν αντιφατικές μεταξύ τους. Η έννοια της προστασίας της ατομικότητας, ο ωφελμισμός, ο φιλελευθερισμός και η δημοκρατία, ήταν μερικές από τις ιδέες που προσπάθησε να συνθέσει στη σκέψη του. Όπως στην περίπτωση του Μοντεσκιέ και του Τοκβίλ, ο Μιλλ δεν στοχάστηκε μόνο πάνω σε φιλοσοφικά και πολιτικά ζητήματα, αλλά προσπάθησε να θεμελιώσει μια μέθοδο κοινωνικής επιστήμης.

Όσον αφορά τη σχέση μεταξύ Τοκβίλ και Μιλλ πρέπει να επισημανθεί ότι οι δυο στοχαστές είχαν άρρηκτη φιλοσοφική σύνδεση και, όπως υποστηρίζει η

²¹³ Sanford Lakoff, «Tocqueville, Burke, and the Origins of Liberal Conservatism», *The Review of Politics*, τόμ. 60, τεύχ. 3 (Καλοκαίρι 1998, σ. 449).

²¹⁴ Στο ίδιο, σ. 450.

²¹⁵ Στο ίδιο, σ. 451.

βιβλιογραφία, είχαν στενή επαφή²¹⁶. Ο Μιλλ δεχόταν την ιδέα μιας γενικής κοινωνικής επιστήμης μέσα από την οποία θα αναδύοταν μια φιλοσοφία της ιστορίας, η οποία υπάρχει και στον Τοκβίλ, ο οποίος θεωρούσε αναπόφευκτη την έλευση και την καθιέρωση της γενικευμένης ισότητας των συνθηκών. Ο Μιλλ εισήγαγε στο φιλοσοφικό γίγνεσθαι δυο αρκετά σημαντικές ιδέες, την αντίληψη για την εξάρτηση των πολιτικών θεσμών από την κοινωνία και τη σημασία που έχει για την κοινωνία ο ψυχολογικός χαρακτήρας που την χαρακτηρίζει²¹⁷.

Ο Μιλλ υπήρξε αναθεωρητής του κλασικού ωφελιμισμού, όπως θεμελιώθηκε από τους Τζέρεμυ Μπένθαμ (Jeremy Bentham) και Τζέιμς Μιλλ (James Mill), καθώς εισήγαγε σε αυτόν τη σημασία της ελευθερίας της ατομικότητας και την πεποίθηση ότι τα πράγματα που μας ευχαριστούν μέσα σε όλο αυτό το «άθροισμα ευτυχίας», ιεραρχούνται σε ανώτερα και κατώτερα. Σύμφωνα με τον Μιλλ, οι ηδονές διακρίνονται αξιολογικά. Αυτή η θέση σήμανε την υπέρβαση της ωφελιμιστικής θεώρησης του Μπένθαμ. Η απόκλιση από την ωφελιμιστική ποσοτικοποίηση της ηδονής υπέρ των ποιοτικών της γνωρισμάτων, έθεσε, όμως, το πρόβλημα καθορισμού του κριτηρίου ιεράρχησης των απολαύσεων. Ουσιαστικά, ο Μιλλ απέρριπτε δύο θεμελιώδη στοιχεία του ωφελιμισμού του Μπένθαμ: την πεποίθηση αφενός ότι οι λόγοι για την ανθρώπινη δράση μπορούν να περιοριστούν στο προσωπικό συμφέρον και αφετέρου την πεποίθηση ότι το άτομο μπορεί να είναι ο μόνος κριτής του συμφέροντός του²¹⁸. Ο Μπέρτραντ Ράσελ (Bertrand Russell) αναφέρει ότι ο ωφελιμισμός του Μιλλ στηρίχθηκε σε ένα επιχείρημα εντελώς εσφαλμένο και μη έγκυρο, την πεποίθηση ότι, αφού η ευχαρίστηση είναι το μόνο πράγμα που επιθυμούμε, τότε η ευχαρίστηση αποτελεί και το μόνο επιθυμητό πράγμα²¹⁹. Αυτή η κριτική του Ράσελ βασίζεται στον εννοιολογικό διαχωρισμό μεταξύ του «πράγματος που επιθυμούμε» και του «επιθυμητού πράγματος» που θα έπρεπε να επιθυμούμε. Ο Ράσελ υποστηρίζει ότι το επιθυμητό είναι μια έννοια που προϋποθέτει μια ηθική θεωρία και δεν μπορούμε να συναγάγουμε αυτά που είναι επιθυμητά από αυτά που επιθυμούμε. Ο Βρετανός φιλόσοφος φαίνεται ότι αναφέρεται στο χάσμα όντος-δέοντος, δηλαδή στο γεγονός ότι δε γίνεται να οδηγηθούμε στο δέον από το είναι.

Παρά τις ενστάσεις που υπάρχουν απέναντι στον ωφελιμισμό του Μιλλ, πρέπει να γίνει αντιληπτή η αλλαγή που φέρνει στη θεωρία του ωφελιμισμού σε σχέση με τη θεωρητική σκέψη των προηγούμενων ωφελιμιστών στοχαστών, οι οποίοι αντιλαμβάνονται την αξία της ελευθερίας και της ατομικότητας μέσα από ένα καθαρά ωφελιμιστικό πρίσμα. Ο Μιλλ θεωρεί την ελευθερία αυταξία. Η ελευθερία, για τον ίδιο, είναι η βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας ιδανικής κατάστασης για ένα υπεύθυνο ανθρώπινο ον²²⁰. Η αντίληψη αυτή προέρχεται εμφανώς από την ανάγνωση του έργου του Τοκβίλ, καθώς μέσα από αυτήν ο Μιλλ κατένοησε την σημασία της ελευθερίας και των δημοκρατικών θεσμών ως τέτοιων, όπως και τους κινδύνους που

²¹⁶ Pappé, H.O, «Mill and Tocqueville», *Journal of the History of Ideas*, τόμ. 25, τεύχ. 2 (Απρίλιος 1964), σ. 226.

²¹⁷ George.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, ό.π., σ. 772.

²¹⁸ Ernesto Screpanti & Stefano Zamagni. *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*, μτφρ. Αντριάννα Σακκά, Τυπωθήτω, Αθήνα 2004, σ. 146.

²¹⁹ Μπέρτραντ Ράσελ, *Η ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας* (Δεύτερος Τόμος), μτφρ. Αμύλιος Χουρμούζιος, Αρσενίδης, Αθήνα 2018, σ. 563.

²²⁰ George.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, ό.π., σ. 767.

ενέχει η ατομική ελευθερία σε ένα περιβάλλον πολιτικής ισότητας²²¹. Κάποιοι θεωρούν ότι ο Μίλλ συνεχίζει να βασίζει τον σεβασμό στα ανθρώπινα δικαιώματα σε ωφελμιστικά κριτήρια ²²², διατηρώντας, όμως, μη ωφελμιστική προσέγγιση όταν υπερασπίζεται το δικαίωμα στην ατομικότητα για χάρη της ελεύθερης ανάπτυξης των ικανοτήτων του ανθρώπου, την οποία τη θεωρεί έναν ανώτερο σκοπό. Ο Μίλλ ανήκει σε ένα ρεύμα στοχαστών, που προσπάθησαν να αναθεωρήσουν τον φιλελευθερισμό, έπειτα από τις έντονες κοινωνικές διεργασίες που πραγματοποιούνταν στα μέσα του 19^{ου} αιώνα γύρω από τις συνθήκες εργασίας των πολιτών. Ο φιλελευθερισμός όφειλε να προσαρμοστεί σε αυτά τα σημαντικά κοινωνικά ζητήματα και ο Μίλλ μαζί με τον Χέρμπερτ Σπένσερ (Herbert Spencer) και τον Τ. Χ Γκρην (T.H Green) αποτέλεσαν τα δυο βασικά ρεύματα αυτού του φιλελεύθερου μετασχηματισμού του 19^{ου} αιώνα²²³. Δική μας θέση είναι ότι ο Αλέξις ντε Τοκβίλ αποτέλεσε εξίσου κεντρική μορφή αυτού του μετασχηματισμού, κάτι που προκύπτει από τις θέσεις του σχετικά με το «κοινωνικό πρόβλημα» που ήδη αναλύθηκαν. Αυτός είναι ένας ακόμα λόγος να συνδέσουμε τη σκέψη του Τοκβίλ με εκείνη του Τζον Στιούαρτ Μίλλ.

Ως πολιτικός στοχαστής, ο Μίλλ ήρθε αντιμέτωπος με ζητήματα, τα οποία είχαν ήδη τεθεί σε φιλοσοφικό πλαίσιο από τον Τοκβίλ. Η εξάπλωση της βιομηχανικής κοινωνίας ήταν ένα από αυτά²²⁴. Η ενασχόληση του Μίλλ με τα προβλήματα που δημιουργούνται από την εξάπλωση της βιομηχανικής κοινωνίας καθώς και με το ζήτημα της δημοκρατίας ως πολιτεύματος, έφεραν και τις πρώτες κριτικές διατυπώσεις του Μίλλ προς το τοκβίλιανό έργο.

Όπως αναφέρθηκε, ο Μίλλ υιοθετεί πολλά από τα κεντρικά στοιχεία της σκέψης του Αλέξις ντε Τοκβίλ. Ήδη αναφερθήκαμε στην αντίληψή του για τη σημασία της ελευθερίας και της δημοκρατίας *per se* και για τους κινδύνους που προκύπτουν από ένα καθεστώς γενικευμένης ισότητας. Η αντίληψη του Μίλλ για το πρόβλημα της τυραννίας της πλειοψηφίας προκύπτει και αυτή από την επιρροή που του άσκησε ο Γάλλος πολιτικός φιλόσοφος²²⁵. Σημειώνεται ότι στο συγκεκριμένο ζήτημα ο Μίλλ δέχτηκε επιρροή και από τον Βίλχελμ φον Χούμπολτ (Wilhelm von Humboldt). Ο Μίλλ δεν θεωρούσε επίφοβη την κυβέρνηση αλλά μια πλειοψηφία ανθρώπων, η οποία δεν θα έδειχνε καμία ανοχή στις προτιμήσεις και τα δικαιώματα των μειονοτήτων και θα χρησιμοποιούσε την αριθμητική της δύναμη για να τις εξασθενήσει²²⁶. Η τυρανική πλειοψηφία, για τον Μίλλ, απειλούσε την αυτάρκεια και την αυτονομία του ατομικού πνεύματος και της προσωπικής ευφύιας. Πρόκειται για θέση του άμεσα συνδεδεμένη με μια από τις βασικές θεωρητικές του γραμμές που αναπτύσσονται στο *Περί ελευθερίας*. Κατά τον Μίλλ, σκοπός του ανθρώπου είναι να προσεγγίσει την ατομικότητα της δύναμης και της ανάπτυξης²²⁷, δηλαδή να προσεγγίσει μια κατάσταση προσωπικής τελείωσης, γεγονός που θα παρεμποδιζόταν αν επικρατούσε μια αυταρχική πλειοψηφία. Η θέση του για την προσωπική τελείωση του ανθρώπου

²²¹ Terence H. Qualter, «John Stuart Mill, Disciple of de Tocqueville», *The Western Political Quarterly*, τόμ. 13, τεύχ. 4 (Δεκέμβριος 1960), σ. 882.

²²² Michael J. Sandel, *Δικαιοσύνη*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιόλης, Πόλις, Αθήνα 2011, σ. 76.

²²³ George.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, ό.π., σ. 757.

²²⁴ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 161.

²²⁵ Terence H. Qualter, «John Stuart Mill, Disciple of de Tocqueville», *The Western Political Quarterly*, τόμ. 13, τεύχ. 4 (Δεκέμβριος 1960), σ. 883.

²²⁶ George.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, ό.π., σ. 762.

²²⁷ John Stuart Mill, *Περί Ελευθερίας*, μτφρ. Ξενοφών Μπαμιατζόγλου, Φιλελεύθερος, Αθήνα 2020, σ. 80.

προέρχεται από τον στοχασμό του Χούμπολτ και την τελειοκρατική του αντίληψη. Ο Μίλλ, μέσα από αυτή την τελειοκρατική αντίληψη, κρίνει την ανάπτυξη των ατομικών δυνατοτήτων ως μια ηθική στάση όχι μόνο απέναντι στον εαυτό αλλά και στους άλλους. Αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη φύση ως μια προσπάθεια συνεχούς ατομικής βελτίωσης, ως μια διαδικασία τελείωσης που πραγματοποιείται σε αλληλεπίδραση με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Σε αυτό το σημείο, σημειώνεται, ότι ο Τοκβίλ δεν είχε μια αντίστοιχη «περφεξιονιστική» αντίληψη, οι πεποιθήσεις του, όμως, για την προστασία της ατομικότητας σε συνδυασμό με τους φόβους του για την δημοκρατική μετριότητα, δείχνουν ορισμένες έντονες συνάψεις με την μετέπειτα διανοητική πορεία του Μίλλ.

Η βαθιά επιρροή του Τοκβίλ στην σκέψη του Μίλλ έγκειται στους κινδύνους που ενέχουν η ελευθερία και οι δημοκρατικοί θεσμοί. Ο Μίλλ αναφερόμενος σε αυτά εγκαταλείπει τις αντιλήψεις του Μπένθαμ και αντιλαμβάνεται ότι η απαλλαγή από τους πολιτικούς περιορισμούς δεν θα επιφέρει την ελευθερία²²⁸. Αυτή η έντονη τοκβιλιανή επιρροή είναι έντονη στα πρώτα κεφάλαια του «Περί ελευθερίας» και εξασθενεί στις μετέπειτα σκέψεις του για τα όρια της εξουσίας πάνω στην ατομικότητα, όπου ο Μίλλ επιστρέφει στα ωφελμιστικά θεωρητικά πρότυπα. Σε αυτές τις μετέπειτα σκέψεις ο Μίλλ αντιλαμβάνεται την κοινωνική συμμετοχή ως ανταπόδοση οφέλους²²⁹, ενώ θεωρεί την πολιτική συμμετοχή ως τρόπο βελτιστοποίησης των ατομικών συμφερόντων²³⁰.

Στην διερεύνηση της σχέσης μεταξύ Τοκβίλ και Μίλλ, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθεί η στάση που κράτησαν απέναντι στην κλασική φιλελεύθερη σκέψη, όπως προκύπτει από την κριτική τους στην πολιτική οικονομία. Έχουμε ήδη αναφέρει ότι ο Τοκβίλ κράτησε αποστάσεις από τη σκέψη του Άνταμ Σμιθ όταν επέκρινε τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα της σύγχρονης εργασίας. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η σκέψη του Τοκβίλ, παρόλο που εντάσσεται στη φιλελεύθερη παράδοση, έχει ασκήσει γοητεία ακόμα και σε σύγχρονους σοσιαλιστές συγγραφείς, οι οποίοι εντόπισαν στο έργο του και, ιδιαίτερα, στην ανάλυση του σχετικά με το πάθος για την ισότητα, την θέση για την διείσδυση της λογικής της αγοράς μέσα στις κοινωνικές σχέσεις²³¹. Για τις αναλύσεις του Τοκβίλ επάνω στο εργατικό προλεταριάτο έχει γίνει ήδη λόγος. Ο Τζον Στιούαρτ Μίλλ κρατάει με την σειρά του μια ενδιαφέρουσα κριτική στάση απέναντι στην κλασική πολιτική οικονομία. Σημειώνεται ότι υπήρξε σημαντικός και για την ιστορία της οικονομικής σκέψης, μάλιστα, αν συμφωνήσουμε ότι η περίοδος 1850-70 ήταν αυτό που ο Έρικ Χομπσμπάουμ (Eric Hobsbawm) αναφέρει ως «Εποχή του κεφαλαίου», ο Μίλλ με το κριτικό φιλοσοφικό και επιστημονικό του πνεύμα ήταν ο κυρίαρχος οικονομολόγος αυτής της εποχής²³². Ο Μίλλ, λοιπόν, απορρίπτει την ιδέα των φυσικών οικονομικών νόμων και το δόγμα για μια αυτορρυθμιζόμενη αγορά²³³. Όπως ο Τοκβίλ, εκφράζει ηθική αγανάκτηση για τις κοινωνικές διαστάσεις της αθλιότητας. Αντιλαμβάνεται το πρόβλημα της εργασιακής αδικίας με ηθικούς όρους.

²²⁸ Terence H. Qualter, «John Stuart Mill, Disciple of de Tocqueville», ό.π., σ. 886.

²²⁹ John Stuart Mill, *Περί Ελευθερίας*, ό.π., σ. 103.

²³⁰ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 176.

²³¹ Ζαν-Κλωντ Μισεά, *Τα μυστήρια της αριστεράς: Από το ιδεώδες του διαφωτισμού, στον θρίαμβο του απόλυτου καπιταλισμού*, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 2014, σ. 127.

²³² Ernesto Screpanti & Stefano Zamagni. *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*, ό.π., σ. 144.

²³³ George.H. Sabine, *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, ό.π., σ. 766.

Όπως επισημαίνει, η καπιταλιστική κοινωνία κατανέμει τα αγαθά της εργασίας αντιστρόφως ανάλογα με την εργασία.

Επίσης, σε συμφωνία με τον Τοκβίλ, ο Μίλλ κατενόησε τη σημασία των ηθών για την εγκαθίδρυση μιας φιλελεύθερης δημοκρατικής διακυβέρνησης. Στη *Δημοκρατία*, ο Τοκβίλ αναδεικνύει την σημασία που είχαν οι συνθήκες –εδώ αναφέρεται κυρίως στην γεωγραφική θέση- οι νόμοι και τα ήθη, ώστε να υπάρξει η δυνατότητα εγκαθίδρυσης μιας δημοκρατικής πολιτείας. Όπως τονίζει, οι άνθρωποι στην Αμερική ήταν ήδη ελεύθεροι και είχαν εξαρχής κατανοήσει τις δημοκρατικές αρχές. Όμοια, ο Μίλλ θεωρεί ότι για τη δημιουργία μιας φιλελεύθερης και δημοκρατικής κυβέρνησης, πρέπει να έχει πρώτα εγκαθιδρυθεί μια φιλελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία.

Συνοψίζοντας, μπορεί να λεχθεί ότι ο Τοκβίλ και ο Μίλλ αποτέλεσαν δυο από τους σημαντικούς θεωρητικούς της αναδιαμόρφωσης του φιλελευθερισμού, ενώ η κριτική τους στη φιλελεύθερη πολιτική οικονομία μας επιτρέπει να τους εντάξουμε σε μια παράδοση που εστιάζει στη σημασία του πολιτικού και όχι του οικονομικού παράγοντα. Ο Τοκβίλ παρέμεινε ένας ηθικολόγος που επικεντρώθηκε στην έννοια της ελευθερίας ως βασικής του αξιολογικής αρχής. Από την άλλη, ο Μίλλ ήταν ένα είδος πολιτικού πραγματιστή που ενώ στοχάστηκε πάνω στην ελευθερία η σκέψη του βασίστηκε κυρίως στην αρχή της ωφέλειας²³⁴.

Τέλος, δεν πρέπει να αγνοηθεί η κριτική που άσκησε ο Μίλλ στο έργο του Τοκβίλ. Ο Μίλλ κατηγόρησε τον Τοκβίλ για έλλειψη σαφήνειας όσον αφορά τον θεωρητικό ορισμό της δημοκρατίας και την οριοθέτηση των προβλημάτων που αυτή γεννά. Πιο συγκεκριμένα, ο Μίλλ στο «Edinburgh Review» κατηγόρησε τον Τοκβίλ ότι συνέχευε τις συνέπειες της εμπορικής και βιομηχανικής κοινωνίας με εκείνες του δημοκρατικού πολιτεύματος. Οι κοινωνικές συνέπειες, τις οποίες ο Τοκβίλ, επέρριπτε στο δημοκρατικό πολίτευμα, σύμφωνα με τον Μίλλ, ήταν αποτέλεσμα της γενικότερης οικονομικοκοινωνικής προόδου της εποχής του²³⁵.

Συμπεράσματα πρώτου μέρους

Διαπιστώθηκε ότι ενώ η σκέψη του Τοκβίλ είναι συστηματική, δεν αποτέλεσε σύστημα, με την έννοια που χρησιμοποιείται ο όρος στην ιστορία της φιλοσοφίας. Το φιλοσοφικό σύστημα παρομοιάζεται περισσότερο με μια γεωμετρική παρά με μια φυσικοεπιστημονική δομή²³⁶. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Τοκβίλ αναπτύσσει και ο ίδιος μια φιλοσοφία της ιστορίας. Ο Γάλλος στοχαστής προσπαθεί μέσα από τη μελέτη των κοινωνιών με τις οποίες ασχολήθηκε και ήρθε σε άμεση επαφή να πάρει θέση για την ιστορική εξέλιξή τους. Σε αντίθεση με τις ιστορικιστικές θέσεις του Χέγκελ και του Μαρξ, η σκέψη του Τοκβίλ χαρακτηρίζεται από μια «ανοιχτότητα», η οποία δεν παρατηρείται στο κλειστό αιτιοκρατικό σύστημα των Χέγκελ και Μαρξ, κάτι που

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 230.

²³⁵ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 143.

²³⁶ Θεόφιλος Βέικος, *Ιστορία και φιλοσοφία: Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 133

σύμφωνα με το Ραϋμόν Αρόν καταργεί την ίδια την ιστορία. Θα μπορούσαμε έτσι να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα ότι ο Τοκβίλ δεν είναι ένας σκληρός ιστορικιστής, όπως οι Χέγκελ και Μαρξ. Ωστόσο, από τις αναλύσεις που προηγήθηκαν καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο Τοκβίλ παραμένει δέσμιος ενός ιστορικισμού και αυτό προκύπτει από την υιοθέτηση μιας σκληρής ιστορικιστικής ηθικής²³⁷.

Ο Καρλ Πόππερ αναφέρεται, γενικά, σε αυτή τη στάση στις κριτικές του απέναντι στον ιστορικισμό, τονίζοντας την τάση του ιστορικιστή να προσαρμόζει το σύστημα αξιών του με τέτοιο τρόπο, ώστε αυτό να επιβεβαιωθεί από τις μελλοντικές αλλαγές²³⁸. Οι αλλαγές αυτές επέρχονται μέσω ενός «μηχανισμού», όπως οι νόμοι του παγκόσμιου Πνεύματος ή οι αναντίρρητοι νόμοι της οικονομίας. Στον Αλέξις ντε Τοκβίλ δεν υπάρχουν τέτοιοι νόμοι αλλά υπάρχει η έννοια της Θείας Πρόνοιας, η οποία έχει καθορίσει την επικείμενη επικράτηση της ισότητας των συνθηκών, κάτι που δεν ελέγχεται από την ανθρώπινη βούληση²³⁹. Ο Τοκβίλ υιοθετεί το ιστορικιστικό σχήμα και την ιστορικιστική ηθική θεωρία, καθώς βασική του θέση είναι ότι δεν θα έπρεπε να προσπαθήσουμε να αντισταθούμε, όπως υποστηρίζει ο Μπερκ, στην πορεία των κοσμο-ιστορικών συμβάντων που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη του 18ου αιώνα.

Το ζήτημα της αναπόφευκτης πορείας της ιστορίας προβλημάτισε εντόνως τον Τοκβίλ και ο λόγος ήταν ότι προσπάθησε να προσεγγίσει το θέμα αυτό με ηθικές κατηγορίες. Ο Γάλλος φιλόσοφος θεωρούσε ότι αυτή η αντίληψη για την αναπόφευκτη πορεία της ιστορίας ενδέχεται να οδηγήσει σε υποκειμένα που αρνούνται την σπουδαιότητα των δικών τους πράξεων για την κοινωνική εξέλιξη²⁴⁰. Η σκέψη του Τοκβίλ φαίνεται ότι χαρακτηρίζεται από μια έντονη αμφισημία, καθώς υιοθετεί μια ιστορικιστική ηθική, αλλά παράλληλα, σε αυτό το σημείο, απομακρύνεται από την φιλοσοφία της ιστορίας, η οποία προσπαθεί να ερμηνεύσει τα γεγονότα ως προϊόντα μιας αιτιοκρατικής «αλυσίδας»²⁴¹. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η σημαντικότερη παρατήρηση του Τοκβίλ πάνω στο ζήτημα της φιλοσοφίας της ιστορίας αποτελεί η θέση του για τον τρόπο αντίληψης της ιστορίας στους αριστοκρατικούς και τους δημοκρατικούς καιρούς. Για τον Τοκβίλ, οι ιστορικοί στις αριστοκρατικές εποχές τείνουν να συνδέουν τα γεγονότα με την προσωπική δράση των μεμονωμένων υποκειμένων και να αδιαφορούν για τον ρόλο των «κοινωνικών δυνάμεων». Αντίθετα, στους δημοκρατικούς καιρούς, οι ιστορικοί τείνουν να ελαχιστοποιούν την ιστορική επίδραση των μεμονωμένων ατόμων και να συνδέουν αιτιολογικά τα γεγονότα με τις απρόσωπες κοινωνικοπολιτικές διαδικασίες²⁴².

Πολλές φορές η αμφίθυμη στάση του Τοκβίλ απέναντι στη δημοκρατία και την ισότητα των συνθηκών ερμηνεύεται από αυτό που αναφέρει ο Manfred G. Schmidt, σχετικά με την αντίληψη του Τοκβίλ για την δημοκρατία. Ο Schmidt αναφέρει ότι για τον Γάλλο φιλόσοφο η δημοκρατία δεν είναι κάτι για το οποίο πρέπει να προσπαθήσει

²³⁷ Ο Καρλ Πόππερ ονομάζει την ιστορικιστική ηθική θεωρία «ηθικό μοντερνισμό» και «ηθικό φουτουρισμό». Με αυτές τις ορολογίες γίνεται ακόμα πιο εμφανής η τάση των ιστορικιστών να προσεγγίζουν το ηθικό, κοινωνικό και πολιτικό πράττειν με βάση την «πρόοδο» και τις μελλοντικές εξελίξεις (βλ. Καρλ Πόππερ, *Η ένδεια του ιστορικισμού*, ό.π., σ. 106).

²³⁸ Καρλ Πόππερ, *Η ένδεια του ιστορικισμού*, ό.π., σ. 105.

²³⁹ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξις ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 16.

²⁴⁰ John Stone & Stephen Mennell, «Introduction» στο *Alexis De Tocqueville: On democracy, revolution, and society*, The University Press, London 1980, σ. 29.

²⁴¹ Στο ίδιο, σ. 30.

²⁴² Στο ίδιο, σ. 31.

κάποιος²⁴³. Ο λόγος είναι ότι δεν υπάρχει άλλη αποδεκτή λύση μέσα στην κίνηση της πολιτικής ιστορίας. Θα ισχυριστούμε, όμως, ότι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο Τοκβίλ πρώτον, διακρίνει τις μεγάλες παθογένειες που γεννάει η δημοκρατία, και δεύτερον, παρατηρεί ότι δίχως τις ήδη υπάρχουσες συνθήκες η εγκαθίδρυσή της θα δημιουργήσει ακόμα μεγαλύτερα προβλήματα.

Ο Τοκβίλ τοποθετείται στην ιστορία των ιδεών ως αναδιαμορφωτής του κλασικού φιλελευθερισμού και όχι τόσο ως θεωρητικός της δημοκρατίας. Ενδιαφέρεται για την ατομικότητα, η οποία αλλοτριώνεται από την ίδια της την ουσία, που είναι η ελεύθερη ανάπτυξή της, και κατανοεί ότι αυτή η ανάπτυξη δεν μπορεί να υπάρξει «εξωκοινωνικά», χωρίς τη διαμόρφωση πολιτικών κριτηρίων και δημόσιας συμμετοχής. Δεν πρόκειται για τη διαμόρφωση μιας δημοκρατικής θεωρίας, αλλά για μια ανανέωση του φιλελευθερισμού, για να διασωθεί μια ανθρωπολογία που ο Κονδύλης χαρακτηρίζει ως «αστική αντίληψη περί ατόμου»²⁴⁴.

Το ερευνητικό ενδιαφέρον του Τοκβίλ για την αμερικανική κοινωνία και ο στοχασμός του πάνω στη δημοκρατική πολιτεία της Αμερικής φανερώνει ότι η διαλεκτική σχέση μεταξύ ισότητας και ελευθερίας παρουσιάζει έντονο ενδιαφέρον. Στις Ηνωμένες Πολιτείες η ισότητα και η ελευθερία δεν ήταν πλήρως ασύμβατες. Η συνύπαρξή τους όμως ήταν δύσκολη σε ένα πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον που προωθούσε τον συγκεντρωτισμό της εξουσίας²⁴⁵. Όπως τονίστηκε, ο Τοκβίλ υπήρξε σκεπτικός σχετικά με την ποιότητα της σκέψης και το επίπεδο του πολιτισμού μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Ο υψηλός στοχασμός στην σκέψη του Τοκβίλ προαπαιτεί την άνεση του χρόνου και την αριστοκρατική παιδεία²⁴⁶. Αυτό ενισχύεται και από ένα σύστημα όπου η περιουσία κληροδοτείται στον πρωτότοκο και δεν κατανέμεται ισότιμα σε όλα τα αρσενικά παιδιά²⁴⁷. Γενικότερα, οι δημοκρατικές συνθήκες δεν ευνοούν την θεωρητική σκέψη και τον φιλοσοφικό στοχασμό.

Ο Τοκβίλ, επιπρόσθετα, ασχολείται θεωρητικά με τον ατομικισμό, τον οποίο, όπως είδαμε, προσέγγισε εντόνως κριτικά, αγγίζοντας, θα λέγαμε, τα όρια της «βιτριολικής» κριτικής. Αυτή η στάση στοιχειοθέτησε τον πυρήνα της μεθερμηνείας του φιλελευθερισμού, καθώς ο ατομικισμός στην κλασική φιλελεύθερη αντίληψη αποτέλεσε κεντρικό στοιχείο της θεωρίας. Η κριτική του Τοκβίλ στον ατομικισμό δικαιολογεί τον φόβο του για τη διαφθορά και τον περιορισμό της ελευθερίας των ατόμων. Βλέποντας την ελευθερία ως πολιτική διαδικασία συμμετοχής στις δημόσιες υποθέσεις, ο Τοκβίλ διαβλέπει στον ατομικισμό τον βασικό παράγοντα ανάδυσής της ανελευθερίας: το ατομικιστικό «κλείσιμο» στον εαυτό και η αδιαφορία για τις υποθέσεις του δημόσιου πεδίου οδηγούν στον συγκεντρωτισμό, και εκείνος, με την σειρά του, στην ανελευθερία.

Στο πρώτο μέρος επιχειρήθηκε να «φωτιστεί» και η αντίληψη του Τοκβίλ σχετικά με το κοινωνικό πρόβλημα. Αναφέρθηκε η μέθοδος που προσεγγίζει το ζήτημα και οι σκέψεις για την επίλυσή του. Η σκέψη του Τοκβίλ πάνω στο συγκεκριμένο πρόβλημα αναδεικνύει από τη μία πλευρά την απόσχιση του από τον κλασικό

²⁴³ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ο.π., σ. 154.

²⁴⁴ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 218

²⁴⁵ Bruce Handdock, *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: Από το 1789 μέχρι σήμερα*, ό.π., σ. 186.

²⁴⁶ Adam Swift, *Πολιτική φιλοσοφία: Εισαγωγικός οδηγός για φοιτητές και πολιτικούς*, μτφρ. Γιώργος Λαμπράκος, Οκτώ, Αθήνα 2015, σ. 39.

²⁴⁷ Στο ίδιο.

φιλελευθερισμό, ιδιαιτέρως τον φιλελευθερισμό της πρώιμης πολιτικής οικονομίας του Άνταμ Σμιθ (Adam Smith), και από την άλλη πλευρά το ότι παρά τους έντονους προβληματισμούς του για το κοινωνικό πρόβλημα παρέμενε ένας συνεπής φιλελεύθερος, που είχε θέσει ως σκοπό τη διάσωση της ελευθερίας και της ατομικότητας. Την αγάπη για την ελευθερία την είδε ως ένα πάθος, το οποίο ενδεχομένως στο μέλλον θα αδυνατούσε να εμπνεύσει τους ανθρώπους. Ο ενδοιασμός του για τις επαναστάσεις του 1848 φανερώνει μερικές από τις σκέψεις του για την αδυναμία του προτάγματος της πολιτικής ελευθερίας να εμπνεύσει τον λαό. Εδώ, ο Τοκβίλ παρατηρεί ότι η υπεράσπιση και η διάσωση της πολιτικής ελευθερίας έπαψε να αποτελεί το κύριο πρόταγμα. Είναι εμφανές ότι ο Τοκβίλ προσπάθησε να στοχαστεί και ως πολιτικός οικονομολόγος παρά τις έντονες ενστάσεις του απέναντι στους οικονομολόγους της εποχής του.

Στην ιστορική ανάλυση του Τοκβίλ για το Παλιό Καθεστώς και την επανάσταση στην Γαλλία, παρατηρείται επίσης η αμφίθυμη στάση του. Αναφέρθηκε προηγουμένως η έντονη κριτική του Παλαιού Καθεστώτος παρά την αριστοκρατική του καταγωγή καθώς και η αμφίθυμη στάση του απέναντι στην επανάσταση. Ο Ραϋμόν Αρόν θέτει το ερώτημα σχετικά με το αν ο Τοκβίλ θεωρεί την επανάσταση ευεργετική ή καταστροφική. Η απάντηση που δίνει είναι ότι, για τον Γάλλο φιλόσοφο, η επανάσταση υπήρξε και τα δύο! Ο Τοκβίλ προσπαθεί στο ιστορικό έργο του να διαγνώσει τα αίτια της επανάστασης και της νέας κοινωνικής συνθήκης στη Γαλλία και για αυτό διεισδύει στην πολιτική ζωή των υποκειμένων του Παλαιού Καθεστώτος, τα οποία θεωρεί σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνα. Ο Γάλλος στοχαστής με θλίψη διαπιστώνει το γεγονός ότι στη σύγχρονη κοινωνία ο θεσμός της αριστοκρατίας δεν κατάφερε να διασωθεί²⁴⁸ και να διατηρήσει τον θεσμικό ρόλο που είχε στην προ-επαναστατική Γαλλία. Επιπρόσθετα, προβαίνοντας σε σύγκριση μεταξύ Αμερικής και Γαλλίας, κάνει λόγο για το άθρησκο πνεύμα που είχε επικρατήσει σε μεγάλο τμήμα του Γαλλικού έθνους και υποστηρίζει ότι αυτή η εναντίωση στο θρησκευτικό πνεύμα αποτέλεσε βασική προϋπόθεση για την εγκαθίδρυση δεσποτικών δομών. Ο Τοκβίλ, άλλωστε, θεωρούσε ότι η θρησκεία μπορούσε να παράσχει το «ηθικό περιεχόμενο», που χρειαζόνταν οι πολίτες για να διατηρήσουν μια δημοκρατική κοινωνική κατάσταση. Μια στάση ζωής που διαμορφώνεται από το ηθικό περιεχόμενο που προσδίδει η ηθική της θρησκείας απαιτείται σε μια δημοκρατική κοινωνία ελευθερίας και ισότητας, ώστε αυτές οι έννοιες (της ελευθερίας και της ισότητας) να μην εκφυλιστούν κάτω από τον μαζικό «βαρβαρισμό» της τυραννικής πλειοψηφίας. Η εναντίωση στο θρησκευτικό πνεύμα και οι γενικότερες συνθήκες που απουσίαζαν από τον ευρωπαϊκό χώρο, δεν κατάφεραν να εμποδίσουν τη δεσποτική πορεία της γαλλικής κοινωνίας.

Οι επιρροές που δέχθηκε ο Τοκβίλ προέρχονται, κατά κύριο λόγο, από την προ-φιλελεύθερη σκέψη του Μοντεσκιέ. Ο Τοκβίλ, όπως δείξαμε, προσέγγισε το μεθοδικό πνεύμα του Μοντεσκιέ και προσπάθησε να αναλύσει τη σύγχρονη δημοκρατική κατάσταση μέσα στις συνθήκες της εκβιομηχάνισης.

Όσον αφορά τη σχέση του με την πολιτική σκέψη του Μπερκ, αυτή παρουσιάζει κάποιες ομοιότητες αλλά αποτελεί κατά βάση μια σχέση διανοητικής σύγκρουσης, παρά το γεγονός ότι ο Τοκβίλ αναγνωρίζει τη σημασία και την σπουδαιότητα του Μπερκ ως στοχαστή. Ο Μπερκ και ο Τοκβίλ συγκλίνουν σε κάποια

²⁴⁸ Ραϋμόν Αρόν, *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ*, Τοκβίλ(Πρώτος Τόμος), σ. 348.

σημεία, όπως στην αντίληψη για τα όρια του ανθρώπινου Λόγου. Επιπρόσθετα, οι δυο στοχαστές διατυπώνουν μια ανθρωπολογία όπου ο άνθρωπος αποτελεί ένα πλάσμα της φύσης, της συνήθειας και των περιστάσεων. Στη σκέψη τους ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από μια έντονη αδυναμία²⁴⁹. Αυτή η αδυναμία του μεμονωμένου ανθρώπου διαφαίνεται στη θεώρηση του Τοκβίλ για τον ατομικισμό. Παράλληλα, ο Μπερκ και ο Τοκβίλ μοιράζονται παρόμοιες απόψεις σχετικά με τον ρόλο της θρησκείας εντός της πολιτικής κοινωνίας. Ο Μπερκ, όμως, δίνει έντονο μυθολογικό περιεχόμενο στη θρησκεία και τη βλέπει ως εργαλείο ελέγχου των μαζών, μια αντίληψη περί θρησκείας που δεν υπάρχει στη σκέψη του Τοκβίλ. Έντονη διαφωνία των δυο στοχαστών υπάρχει τέλος πάνω στο ζήτημα της δημοκρατικής πορείας της ιστορίας των δυτικών κοινωνιών και πάνω στη φύση της Γαλλικής επανάστασης.

Ο Μίλλ αποτέλεσε και αυτός μαζί με τον Τοκβίλ δυο από τις προσωπικότητες που ανανέωσαν τον πολιτικό φιλελευθερισμό του 19ου αιώνα. Στον στοχασμό του Τοκβίλ και του Μίλλ παρατηρούνται κάποιες ομοιότητες, όπως είναι η κριτική της οικονομικής σκέψης της εποχής τους και η αναφορά τους στους κινδύνους που εγκυμονεί η επικράτηση της γενικευμένης ισότητας.

Υποστηρίζεται ότι ο Τοκβίλ προσεγγίζει τα προβλήματα με τη νέα μορφή οικονομίας, δέκα χρόνια προτού εκδοθεί το κομμουνιστικό μανιφέστο, και αντιλαμβάνεται τη βαθιά αντίθεση μεταξύ καπιταλιστικού συστήματος και πολιτικής δημοκρατίας, καθώς και την τάση των κρατών να προσπαθούν να επέμβουν στον τομέα της οικονομίας²⁵⁰. Αυτά πέρα από τις αναλύσεις του για την αλλοτρίωση του υποκειμένου από την εργασία. Παράλληλα, υποστήριξε ότι η νέα αναδυόμενη μορφή οικονομίας αλλάζει τον χαρακτήρα των ανθρώπων. Ουσιαστικά, διέγινε το τρόπο με τον οποίο ο καπιταλισμός, τον οποίο συνδέει απόλυτα με την βιομηχανική κοινωνία, επηρεάζει το πεδίο των κοινωνικών σχέσεων. Βέβαια, ο Τοκβίλ απομακρύνεται πλήρως από προσεγγίσεις τις οποίες λίγα χρόνια αργότερα θα συναντήσουμε στο έργο των Μαρξ και Ένγκελς. Απομακρύνεται, επίσης, από τις αντιλήψεις περί επαναστατικής ανατροπής. Άλλωστε, όπως αναλύει και ο ίδιος στο *magnum opus* του, στη δημοκρατική κατάσταση οι πολίτες απεχθάνονται την επανάσταση διότι δεν επιθυμούν να διακινδυνεύσουν τα ήδη υπάρχοντα προνόμια τους και να βρεθούν σε μια κοινωνικά κατώτερη θέση²⁵¹, από αυτή στην οποία βρίσκονται.

Με το έργο του Μίλλ, άρχισε ήδη να γίνεται κριτική στη σκέψη, στη μέθοδο και στα πορίσματα των ερευνών του Τοκβίλ. Ο Μίλλ κατηγορήσε τον Τοκβίλ για την θεωρητική ασάφεια την οποία χαρακτηρίζει ο ορισμός του για την δημοκρατία και για τη θεωρητική σύγχυση που παρουσιάζουν οι θέσεις του για την δημοκρατική συνθήκη και τη βιομηχανική κοινωνία. Παράλληλα, έχει ασκηθεί από άλλους ερευνητές έντονη κριτική στον Τοκβίλ για την αντίληψή του περί καθολικής ψήφου και ισότητας μεταξύ των πολιτών στην Αμερική. Όπως αναφέραμε, στην Αμερική εκείνης της περιόδου δεν υπήρχε το καθολικό δικαίωμα ψήφου με την σημερινή έννοια.

Στις κριτικές που του έχουν ασκηθεί, συγκαταλέγεται η κριτική ότι ο Τοκβίλ υποτιμά τον ρόλο του οικονομικού παράγοντα για την πορεία της ιστορίας. Αυτό

²⁴⁹ Bruce Frohnen, *Virtue and the promise of conservatism: The legacy of Burke & Tocqueville*, ο.π., σ. 100.

²⁵⁰ Albert Salomon, «Tocqueville, moralist and sociologist», *Social Research*, τόμ. 2, τεύχ. 4 (Νοέμβριος 1935), σ. 415.

²⁵¹ Walter Nugent, «Tocqueville, Marx, and American Class Structure», *Science History*, τόμ. 12, τεύχ. 4 (Ανοιξη 1988), σσ. 327-347, σ. 334.

παρατηρείται πιο έντονα στην ανάλυσή του για τον καταστροφικό παράγοντα του μεγάλου όγκου του χρέους, που ενδεχομένως συνετέλεσε στο να οδηγηθεί το Παλαιό Καθεστώς σε κατάρρευση.

Το σίγουρο είναι ότι η σκληρή κριτική που δέχτηκε ο Τοκβίλ δεν έχει καταφέρει να τον μετακινήσει από τη θέση που κατέχει μέσα στην ιστορία της πολιτικής σκέψης. Μέχρι και σήμερα, συνεχίζει να προκαλεί έντονο ενδιαφέρον καθώς η εποχή μας προσφέρεται για πολλές συζητήσεις αναφορικά με το μέλλον της δημοκρατίας και των δυτικών κοινωνιών εν γένει. Παράλληλα, όμως, ο Τοκβίλ, μέσα από τις αναλύσεις του για τη δημοκρατία, κατάφερε να γίνει ίσως ο πρώτος στοχαστής που ανέλυσε με συστηματικό τρόπο τον ατομικισμό και την ανάδυση των μαζών. Ο ατομικισμός ως μια σύγχρονη αντίληψη για το άτομο και η μαζική κοινωνία ως διαμορφωτής μιας νέας εντελώς συνθήκης, θα μας απασχολήσουν στο δεύτερο μέρος της εργασίας.

Μέρος 2^ο

Οι πτυχές της τοκβιλιανής σκέψης τον 20^ο και τον 21^ο αιώνα: Ο ατομικισμός και η μαζική κοινωνία σήμερα

Μαζική κοινωνία: η επικράτηση των μαζών ως φιλοσοφικοπολιτική αντίληψη μεταφερόμενη στον 20^ο αιώνα

Το ζήτημα της μαζικής κοινωνίας και της πολιτικής της έκφρασης, που είναι η μαζική δημοκρατία, κατέχει ένα μεγάλο μέρος του σύγχρονου φιλοσοφικού και κοινωνικοπολιτικού στοχασμού. Στις περισσότερες περιπτώσεις παρατηρείται ότι ο όρος «μάζα» συνδηλώνει μια κατάσταση ηθικής κατάπτωσης και πολιτισμικής παρακμής. Συνήθως, η αναφορά στη μαζική δημοκρατία αποτελεί μια κλασική φιλοσοφική στάση από πολιτικούς στοχαστές που απορρίπτουν τη σύγχρονη νεωτερική συνθήκη ως προβληματική. Όμως, υπάρχουν περιπτώσεις διανοητών που χρησιμοποιούν την συγκεκριμένη ορολογία και διατηρούν μια πιο μετριοπαθή κριτική στάση, καθώς το έργο τους είναι «αξιολογικά ελεύθερο».

Σε αυτό το μέρος, γίνεται αναφορά σε μια σειρά στοχαστών που ασχολούνται με τον σύγχρονο ατομικισμό θεωρώντας ότι αποτελεί προβληματική ανθρωπολογική κατάσταση, με κάποιους από αυτούς να ερευνούν το φαινόμενο της μαζικής κοινωνίας. Η μαζική κοινωνία αποτελεί σε αυτές τις περιπτώσεις στοχαστών το τελευταίο στάδιο των σύγχρονων πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών. Στο πρώτο μέρος της εργασίας αναδείχθηκε το φιλοσοφικό ενδιαφέρον του Τοκβίλ για το φαινόμενο του ατομικισμού. Η στάση του Γάλλου διανοητή ήταν εντόνως κριτική, καθώς θεωρούσε τη γενικότερη ατομικιστική στάση ως προβληματική συλλογική στάση. Παρόλο που ο Τοκβίλ φαίνεται να ανήκει στη φιλελεύθερη παράδοση, προσπάθησε να αναδείξει τον τρόπο

με τον οποίο η λελογισμένη αντίληψη του ατομικισμού προδιαθέτει την απομόνωση του υποκειμένου²⁵². Ειδικότερα, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο ατομικισμός αποτελεί βασικό παράγοντα για την απώλεια της ελευθερίας, την ανάδυση του δεσποτισμού και τον ολικό κατακερματισμό του κοινωνικού ιστού.

Ο Τοκβίλ εισάγει μια πρόωγη προβληματική σχετικά με το θέμα της μάζας και της μαζικής κοινωνίας το οποίο αναλύεται διεξοδικότερα σε αυτό το μέρος. Πιο συγκεκριμένα, στον δεύτερο τόμο της *Δημοκρατίας στην Αμερική*, δίνεται έμφαση στον κίνδυνο για το επερχόμενο φαινόμενο της μαζικής «χαύνωσης»²⁵³. Η καθιέρωση της δημοκρατικής ελευθερίας έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας κινητικότητας που γίνεται αντιληπτή από τον Τοκβίλ. Φαίνεται ότι διαβλέπει σε αυτή τη κινητικότητα θετικά στοιχεία, όπως το γεγονός ότι κάνει πολύ δύσκολη τη μόνιμη συγκέντρωση οικονομικής και πολιτικής δύναμης.²⁵⁴ Παράλληλα, όμως, αυτή η κινητικότητα αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μαζικής δημοκρατίας, όπως αυτά παρατίθενται στο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη²⁵⁵. Η κοινωνική κινητικότητα μαζί με τον εξελιγμένο καταμερισμό της εργασίας και την κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα αποτελούν τα τρία βασικά χαρακτηριστικά της μαζικής δημοκρατικής συνθήκης.

Στο έργο του Τοκβίλ διαπιστώνονται εκείνα τα θεωρητικά στοιχεία που συνδέονται με τη σύγχρονη προβληματική για τη μαζική κοινωνία και τη μαζική δημοκρατία. Η έμφαση στο πρόβλημα της ανάδυσης της μαζικής κοινωνίας προκύπτει από την αριστοκρατική στάση ζωής του Τοκβίλ, ο οποίος αδυνατούσε να αποτινάξει τον φόβο που του προκαλούσε ο όχλος και οι «εξεγέρσεις των μαζών». Το αριστοκρατικό πνεύμα του Γάλλου φιλοσόφου, αλληλένδετο με την έντονη τάση του για την υπεράσπιση της ατομικότητας, τον βοήθησε να διαβλέψει την ανάπτυξη της μαζικής κοινωνίας καθώς και την μοίρα του ατόμου μέσα σε αυτήν. Η μοίρα αυτή ήταν ζοφερή και ανούσια²⁵⁶.

Το κλασικό έργο του Χοσέ Ορτέγκα Υ Γκασσέτ *Η εξέγερση των μαζών* αποτελεί ένα από τα κύρια φιλοσοφικά έργα που αναλύεται η έννοια της μάζας. Στο συγκεκριμένο έργο τονίζεται ιδιαίτερος η σημασία της «μάζας» στη σύγχρονη κοινωνική θεωρία και πολιτική φιλοσοφία. Στην εν λόγω μελέτη, ο Γκασσέτ προσπαθεί να προσδιορίσει αυτή την κυρίαρχη κοινωνική οντότητα του 20^{ου} αιώνα, που είναι η «μάζα». Ο Ισπανός φιλόσοφος επικεντρώνεται στον δυτικό κόσμο εφόσον παρατήρει ότι μονάχα στη Δύση η μάζα αρχίζει να αναλαμβάνει όλο και περισσότερο τον ρόλο του καθοδηγητή στις δημόσιες υποθέσεις. Την εποχή που γράφει, τη δεκαετία του 30', οι μάζες ασκούν λειτουργίες στις δημόσιες υποθέσεις που μέχρι τότε αναθέτονταν σε μερικές μειοψηφίες²⁵⁷. Πέραν του σημαντικού ρόλου τους στη ρύθμιση των κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων, οι μάζες δείχνουν μια όλο και μεγαλύτερη τάση να αποστρέφονται την καθοδήγηση από τις μειοψηφίες. Σε αυτές τις σκέψεις παρατηρείται εντόνως το τοκβιλιανό στοιχείο, καθώς, όπως ήδη αναφέραμε, ο Τοκβίλ

²⁵² Αλέξης ντε Τοκβίλ, *Η δημοκρατία στην Αμερική*, ό.π., σ. 517.

²⁵³ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ό.π., σ. 66.

²⁵⁴ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξης ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 24.

²⁵⁵ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 235,

²⁵⁶ Terence H. Qualter, «John Stuart Mill, Disciple of de Tocqueville», *The Western Political Quarterly*, τόμ. 13, τεύχ. 4 (Δεκέμβριος 1960), σ. 885.

²⁵⁷ Ορτέγκα υ Γκασσέτ, *Η εξέγερση των μαζών*, μτφρ. Χρήστος Μαλεβίτσης, Δωδώνη, Αθήνα 1972, σ. 47.

σημειώνει την ανάδυση της μαζικής κοινωνίας αλλά και την τάση του δημοκρατικού ατόμου να αρνείται την πατερναλιστική στάση ενός ανωτέρου του επί παραδείγματι ενός πνευματικού ταγού²⁵⁸.

Η ατομικιστική δημοκρατία συνδέεται με τη δυσανεξία για την αυθεντία και την αναγνώριση της ηθικό-πνευματικής υπεροχής ορισμένων μελών της έναντι των υπολοίπων. Με άλλα λόγια, κανείς δεν αναγνωρίζει ότι κάποιος άλλος ξέρει καλύτερα κάποιο ζήτημα ή κατανοεί περισσότερα για αυτό. Για τον Γκασσέτ η μάζα είναι μια συνάθροιση προσώπων που δεν έχουν ξεχωριστές και ιδιαίτερες ιδιότητες²⁵⁹. Στην μελέτη του Ισπανού στοχαστή η μάζα αποτελεί τον μέσο άνθρωπο. Το πλήθος που προσδιορίζονταν με ποσοτικά κριτήρια, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα μεταβάλλεται σε μια κοινή κοινωνική ποιότητα²⁶⁰. Η μαζικότητα αποτελεί ένα ψυχολογικό φαινόμενο που προϋπάρχει της παρουσίας των μεμονωμένων ατόμων που αποτελούν τη μάζα. Ο Γκασσέτ επεκτείνει το ορισμό του σχετικά με τη μάζα και προσπαθεί να τον προσδιορίσει με πιο αναλυτικό τρόπο. Ένα μεμονωμένο άτομο αποτελεί μάζα όχι μόνο επειδή δεν χαρακτηρίζεται από κάποιο ιδιαίτερο γνώρισμα αλλά και γιατί αισθάνεται ότι είναι ένα άτομο όπως όλα τα άλλα. Το μεμονωμένο άτομο δεν αξιολογεί αρνητικά το γεγονός της μη μοναδικότητας του²⁶¹. Παρατηρείται ότι ο Γκασσέτ προσπαθώντας να ορίσει την έννοια της μάζας εισάγει μια ψυχολογική παράμετρο. Ο Ισπανός διανοητής διατηρεί αρνητική στάση απέναντι στην ανάδυση και την εξέγερση των μαζών καθώς είναι ένας φιλόσοφος που ανήκει στη φιλελεύθερη και δημοκρατική παράδοση, όπως ο Αλέξιος ντε Τοκβίλ. Ο Γκασσέτ σχολιάζει το μαζικό φαινόμενο στις Ηνωμένες Πολιτείες περίπου έναν αιώνα αργότερα από τον Τοκβίλ. Σύμφωνα με τον Γκασσέτ, οι Ηνωμένες Πολιτείες συντρίβουν τη διαφορετικότητα. Η διαφορετικότητα, παρατηρεί, ισούται με απρέπεια. Η μάζα διαλύει τη διαφορετικότητα, το ιδιαίτερο, το ατομικό, το εκλεκτό και το χαρισματικό²⁶². Οι φόβοι του Τοκβίλ φαίνεται ότι αναδύονται στην μελέτη του Γκασσέτ. Ο ατομικισμός ως φαινόμενο λαμβάνει μεγάλη έκταση και η έντονη επιθυμία των ανθρώπων για την ανεξαρτησία τους και την τακτοποίηση των ιδιωτικών τους υποθέσεων τους ωθεί στο να αδιαφορήσουν για τον κοινωνικό τους ρόλο και τη συμμετοχή στα δημόσια πράγματα. Η αποξένωση δημιουργεί το αίσθημα της ανισχυρότητας που τους ωθεί να υποταχθούν πλήρως στη βούληση της μάζας και σε αυτό που αναφέρει ο Τοκβίλ ως κοινή γνώμη²⁶³. Ο σύγχρονος προβληματισμός σχετικά με τον ατομικισμό, την πληρότητα του εαυτού και την μαζική κοινωνία βασίζεται στις παρατηρήσεις του Αλέξιος ντε Τοκβίλ από τον 19^ο αιώνα.

Το φαινόμενο της «εξέγερσης των μαζών» δέχεται αρνητική κριτική από τους στοχαστές του 20^{ου} και του 21^{ου} αιώνα. Όμως, αυτό δεν αποτελεί καθολικό φαινόμενο. Ο Κώστας Παπαϊωάννου αποτελεί ένα παράδειγμα στοχαστή που έρχεται σε ρήξη με την κριτική στάση του Γκασσέτ και διαβλέπει στην κυριαρχία των «επαναστατικών μαζών» μια αξιολογική πνευματική ανάπτυξη. Χαρακτηριστικά παραδείγματα στο μυαλό του Έλληνα στοχαστή είναι η αρχαία Αθήνα μετά την εποχή του Πεισίστρατου,

²⁵⁸ Σταύρος Κωνσταντακόπουλος, *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*, ό.π., σ. 67.

²⁵⁹ Ορτέγκα ν Γκασσέτ, *Η εξέγερση των μαζών*, ό.π., σ. 38.

²⁶⁰ Στο ίδιο.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 39.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 43.

²⁶³ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξιος ντε Τοκβίλ*, ό.π., σ. 374.

καθώς και η ελισαβετιανή Αγγλία²⁶⁴. Ο Παπαϊωάννου ισχυρίζεται ότι βλέπει την μάζα κυρίως ως ποιοτική έννοια και όχι ποσοτική, κάτι το οποίο συμβαίνει επίσης και στον Γκασσέτ. Ο Έλληνας φιλόσοφος θεωρεί ότι η μάζα αποτελεί βασική ερμηνευτική έννοια για την αντίληψη της ιστορίας. Ο Παναγιώτης Κονδύλης κρατάει μια αξιολογικά ελεύθερη στάση σχετικά με τη μαζική κοινωνία. Οι Λιποβετσκί και Ταϊήλор φαίνεται ότι παίρνουν θέση πάνω στο ζήτημα και απομακρύνονται από μια απλή περιγραφική στάση, όμως, η θέση και των δυο για τη μετανεωτερική συνθήκη είναι αμφίσημη.

Νεο-ατομικισμός και μετανεωτερικότητα

Ο σύγχρονος ατομικισμός που παρατηρείται μετά τη δεύτερη ατομικιστική επανάσταση²⁶⁵ που συντελέστηκε τη δεκαετία του 60' είναι ένα είδος ατομικισμού το οποίο διαφέρει από την κλασική έννοια που αναπτύχθηκε στη δυτική σκέψη από τον 19^ο αιώνα έως τα τέλη της δεκαετίας του 50'. Η νέα έκφανση αυτού του φαινομένου είναι πιο σύνθετη. Η συνθετότητα αυτή συνδέεται με την ανάπτυξη ενός όλο και πιο περίπλοκου κοινωνικού περιβάλλοντος. Ο Ζιλ Λιποβετσκί προσπαθεί με τη βοήθεια σημαντικών κοινωνικών επιστημόνων, όπως ο Κρίστοφερ Λας, να αναλύσει και να αναδείξει τη φύση και τη σύνθεση αυτού του φαινομένου, δηλαδή του νεο-ατομικισμού. Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο, η κοινωνία εισέρχεται σε νέα φάση στην ιστορία του δυτικού ατομικισμού που χαρακτηρίζεται από μια νέα λογική. Στο έργο του Λιποβετσκί αυτή η λογική ονομάζεται «διαδικασία προσωποποίησης»²⁶⁶.

Η διαδικασία προσωποποίησης ορίζει έναν νέο τύπο κοινωνικής οργάνωσης που διαφέρει από την πειθαρχική τάξη πραγμάτων, η οποία σύμφωνα με τον Λιποβετσκί επικρατούσε μέχρι τη δεκαετία του 50'. Σχετικά με τη χρονική έκταση μιας κοινωνίας στηριζόμενης στην πειθαρχική αντίληψη, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ιστορικές μελέτες του Μισέλ Φουκώ (Michel Foucault). Ο Φουκώ θεωρεί ότι ήδη με την ανάδυση της βιοπολιτικής διαχείρισης τον 17^ο και 18^ο αιώνα, η πειθαρχική κοινωνία και η προηγούμενη τεχνολογία ελέγχου, που ονομάζει «κυρίαρχη εξουσία», έχουν υποχωρήσει²⁶⁷. Με την ανάδυση της βιοπολιτικής πραγματοποιήθηκε μια διαδικασία εξορθολογισμού των προβλημάτων που αφορούσαν τον γενικό πληθυσμό²⁶⁸. Τα προβλήματα αυτά αφορούσαν την υγεία, την υγιεινή, την γεννητικότητα και γενικά πρόκειται για κοινωνικά θέματα που σχετίζονταν με την επέκταση του βίου ως βιολογικού και οργανικού φαινομένου. Αυτή η τάση αποδείκνυε

²⁶⁴ Γιώργος Καραμπελιάς, «Εισαγωγή», στο Κώστας Παπαϊωάννου, *Μάζα και ιστορία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2003, σ. 9.

²⁶⁵ Όρος που χρησιμοποιεί ο Λιποβετσκί για να χαρακτηρίσει την επανάσταση εκείνη του ατόμου που συνδέεται με τη γενικευμένη αποδοχή του ηδονισμού.

²⁶⁶ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 9

²⁶⁷ M.G.E. Kelly, «International Biopolitics: Foucault, Globalisation and Imperialism», *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, τόμ. 57, τεύχ. 123, Ιούνιος 2010, σσ. 3-4.

²⁶⁸ Michel Foucault, *Η γέννηση της βιοπολιτικής*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2012, σ. 289.

το πέρασμα από την πειθαρχική ροπή της κοινωνίας σε μια βιοπολιτική κατάσταση. Αντιθέτως, στην σκέψη του Λιποβετσκι τα πειθαρχικά στοιχεία υπάρχουν μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα.

Μέσω της διαδικασίας προσωποποίησης συντελείται μια αποστασιοποίηση με την εναρκτήρια φάση των νεωτερικών κοινωνιών. Τα κλασικά νεωτερικά προτάγματα, όπως η επανάσταση και η πρωτοπορία, αρχίζουν και φθίνουν. Στη σκέψη του Λιποβετσκι ο πειθαρχικός εκκοινωνισμός υποχωρεί με αποτέλεσμα να αναπτύσσεται μια νέα κοινωνική συνθήκη που βασίζεται στην έμφαση της ικανοποίησης των αναγκών, στο σεξ και, παράλληλα, στη λατρεία του φυσικού, του χιούμορ και της εγκαρδιότητας²⁶⁹. Διαμέσου αυτής της διαδικασίας δημιουργούνται θεσμοί που βασίζονται πάνω στα κίνητρα και τις επιθυμίες των υποκειμένων. Πρόκειται για ένα φανταστικό που συμβάλλει στο πλήρες άνοιγμα του μύχιου εαυτού, στην νομιμοποίηση της απόλαυσης και στη διαμόρφωση κοινωνικών πρακτικών που βασίζονται στις επιθυμίες των ατόμων²⁷⁰. Ο νεο-ατομικισμός έχει ήδη αναδυθεί και η διαδικασία προσωποποίησης συνεχίζει εμφατικά να προωθεί ως θεμελιώδεις αξίες την προσωπική ανέλιξη και τον σεβασμό της ατομικής ιδιαιτερότητας. Αυτός είναι ο σεβασμός απέναντι στο μεμονωμένο υποκειμένο και υπάρχει ακριβώς διότι ο μεμονωμένος άνθρωπος είναι ιδιαίτερος και ξεχωριστός από τους άλλους.

Ο Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος καταλήγει να κάνει λόγο για ένα πέρασμα στην μεταμοντέρνα κοινωνία, δηλαδή στην κοινωνία της ύστερης φάσης της νεωτερικότητας, βασιζόμενος στις παραπάνω διατυπώσεις. Η μεταμοντέρνα κοινωνία χαρακτηρίζεται από την ηθική νομιμοποίηση του ηδονιστικού και προσωποποιημένου ατομικισμού και το τέλος του μοντερνισμού, δηλαδή της εποχής που έννοιες όπως η επανάσταση και η «ελπίδα για τον μέλλον» είχαν συμβάλει καθοριστικά στην διαμόρφωση της μοντέρνας κοινωνικής συνθήκης. Όπως γράφει και ο ίδιος:

«Η νεωτερική εποχή στοιχειώνονταν από την παραγωγή και την επανάσταση, η μετα-μοντέρνα εποχή στοιχειώνεται από την πληροφορία και την έκφραση»²⁷¹.

Η μεταμοντέρνα κοινωνία αποτελεί μια κοινωνία μαζικής αδιαφορίας όπου επικρατεί μια γενικευμένη απάθεια. Γίνονται αντιληπτές οι πρώτες συνδέσεις του έργου του Λιποβετσκι με τη σκέψη του Τοκβίλ ο οποίος είχε θέσει το ζήτημα της αδιαφορίας των ανθρώπινων υποκειμένων για τα ζητήματα της πολιτικής. Ο Γάλλος στοχαστής του 19^{ου} αιώνα επισήμανε τους κινδύνους που αυτή η αδιαφορία ενέχει. Η σύνδεση μεταξύ Λιποβετσκι και Τοκβίλ δεν αποτελεί ένα λογικό άλμα. Ο Λιποβετσκι αναφέρεται συνεχώς στον Γάλλο «ιδιότυπο φιλελεύθερο» του 19^{ου} αιώνα. Η προβληματική που αναπτύσσει ο Λιποβετσκι βασίζεται σε ζητήματα που διατυπώθηκαν με συστηματικό τρόπο στο πεδίο της φιλοσοφίας, της κοινωνιολογίας και της πολιτικής επιστήμης, πρώτη φορά στο έργο του Τοκβίλ. Συγκεκριμένα, οι αναλύσεις του Λιποβετσκι για τον ηδονιστικό ατομικισμό της μεταμοντέρνας εποχής συνδέονται με τον τοκβιλιανό φόβο για την έξαρση του ατομικισμού και του υλισμού στις δημοκρατικές κοινωνίες της ισότητας των συνθηκών και της λαϊκής κυριαρχίας.

²⁶⁹ Ζιλ Λιποβετσκι, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 10.

²⁷⁰ Στο ίδιο, σ. 11.

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 16.

Όμως, για τον Λιποβετσκί, η μαζική αδιαφορία φαίνεται ότι υπερβαίνει κάθε όριο, κάθε φιλοσοφική ενόραση και κάθε συστηματική έρευνα που θα μπορούσαν να έχουν επιτελέσει οι φιλόσοφοι του 19^{ου} αιώνα. Ακόμα και η νιτσεική ρήση για τον «θάνατο του Θεού» και για τον ευρωπαϊκό μηδενισμό δεν φαίνεται να ομοιάζει με την «μεταμοντέρνα έρημο» της αδιαφορίας. «Ο Θεός είναι πλέον νεκρός» αλλά αυτό δεν οδηγεί σε περισσότερο άγχος. Η συγκεκριμένη μεταφυσική στάση δεν έχει ως αποτέλεσμα μεγαλύτερο παραλογισμό και εντονότερο πεσιμισμό. Στη σύγχρονη εποχή αντί για μεταφυσική απόγνωση επικρατεί μια γενικευμένη αδιαφορία²⁷². Η διατύπωση του Γάλλου φιλοσόφου παρουσιάζει με σαφήνεια την πεποίθηση ότι υπάρχει μια έντονη ρήξη της μεταμοντέρνας κοινωνίας με τα νεωτερικά προτάγματα και τη γενικότερη νεωτερική αντίληψη των πραγμάτων. Αυτό το ζήτημα εξετάζεται παρακάτω με την παρουσίαση της ανάλυσης του Παναγιώτη Κονδύλη για την μεταβολή του ευρύτερου τρόπου σκέψης από το συνθετικό-εναρμονιστικό σχήμα σκέψης στο αναλυτικό-συνδυαστικό σχήμα. Αυτή η μετάβαση συμβάδισε με την ανάδυση της μαζικής δημοκρατίας²⁷³.

Στο έργο του Λιποβετσκί διατυπώνεται η θέση ότι προκύπτει μια νέα φάση του πολιτισμού που συνδέεται με την νέα ναρκισσιστική φάση του ατομικισμού. Αυτή η παρατήρηση συσχετίζεται με την αντίληψη του Λιποβετσκί ότι πλέον βιώνουμε ριζικά διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες σε σχέση με τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Ο Γάλλος διανοητής επηρεασμένος από τους Αμερικάνους κοινωνιολόγους και κυρίως από τον Κρίστοφερ Λας, αναπτύσσει τις σκέψεις του για τη σύνδεση μεταξύ της διαδικασίας προσωποποίησης και της ναρκισσιστικής φάσης του ατομικισμού. Ο ναρκισσισμός μετατρέπει τον «περιορισμένο» ατομικισμό σε έναν νέο «ολικό» ατομικισμό ο οποίος αποτελεί σύμβολο της δεύτερης ατομικιστικής επανάστασης. Από την οπτική του Λιποβετσκί διακρίνεται μια «ψυχολογικοποίηση» του ζητήματος, η οποία, σε μικρή κλίμακα, είχε ξεκινήσει από τον ίδιο τον Τοκβίλ. Αυτή η στάση του Τοκβίλ περί «ψυχολογικής κατάπτωσης» των ατόμων της εποχής του²⁷⁴ αναφέρεται χαρακτηριστικά στη μελέτη του Ρότζερ Μπόεσε²⁷⁵.

Ο Λιποβετσκί επιβεβαιώνει την τρωτότητα του σημερινού ανθρώπου στην μετανεωτερική κοινωνία και ανάγει αυτή την αδυναμία του υποκειμένου στην αδιαφορία και την εγκατάλειψη της *res publica*. Αυτή η ψυχολογική ευαλωτότητα έχει ως έκβαση την όλο και μεγαλύτερη τάση για ναρκισσιστική αναζήτηση του εαυτού. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και η διαφορά μεταξύ Λιποβετσκί και Λας, καθώς και ο λόγος για τον οποίο ο πρώτος βρίσκεται πιο κοντά στην τοκβιλιανή παράδοση. Ο σύγχρονος Γάλλος φιλόσοφος συνδέει άμεσα το φαινόμενο του ναρκισσισμού με το πολιτικό στοιχείο και δεν αναλώνεται σε κλινικές αναλύσεις γύρω από αυτό.

Ο Λιποβετσκί κάνει ευθείες αναφορές στα γραπτά του Τοκβίλ. Η πεποίθηση ότι οι σημερινές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μια κατάσταση ισότητας των συνθηκών μεταξύ των διάφορων «μορφών ετερότητας» αποτελεί ένα κλασικό παράδειγμα σύνδεσης με την αντίληψη του Τοκβίλ για την ισότητα των συνθηκών.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 35.

²⁷³ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 95.

²⁷⁴ Αναφερθήκαμε σε αυτό στο κεφάλαιο «Ο ατομικισμός μέσα από το πρίσμα της τοκβιλιακής σκέψης».

²⁷⁵ Αναφορά στο άρθρο του Boesche «The strange liberalism of Alexis de Tocqueville», το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω για την ερμηνεία της «ψυχολογικής κατάπτωσης» στην σκέψη του Τοκβίλ.

Χαρακτηριστικές «μορφές ετερότητας», για τον Λιποβετσκί, αποτελούν ταυτότητες όπως ο διεστραμμένος, ο τρελός και η γυναίκα²⁷⁶. Οι ταυτότητες που παλιότερα λογίζονταν ως ριζικά έτερες και διαφορετικές, στη μετανεωτερικότητα αντιμετωπίζονται ως ίσες με τις υπόλοιπες ταυτότητες. Όλες οι ταυτοτικές μορφές έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στην κοινωνία και να λάβουν αξιώματα. Ο σύγχρονος Γάλλος στοχαστής τονίζει χαρακτηριστικά ότι η ισότητα έχει οδηγήσει σε όλο και μεγαλύτερη επικέντρωση στα ζητήματα του Εγώ και στην επιβολή μιας αναζήτησης της αυθεντικότητας. Αυτή η προβληματική περί διερεύνησης της αυθεντικότητας απασχολεί και τον Τσαρλς Ταϊήλορ και αναλύεται παρακάτω.

Στον έργο του Λιποβετσκί δίνεται έμφαση στον τρόπο που ο Τοκβίλ έχει αναδείξει τη διαδικασία με την οποία σπάει η αλυσίδα των γενεών και τη διεργασία με την οποία η παράδοση και το παρελθόν χάνουν το κύρος τους. Πρόκειται για θέσεις που απασχολούν τον Λιποβετσκί στο έργο του σχετικά με τον σύγχρονο ατομικισμό. Ο σύγχρονος Γάλλος διανοητής προσπαθεί να στοχαστεί επηρεασμένος από τα τοκβιλιανά διδάγματα. Διατυπώνει τον τρόπο που η πολιτική έχει υπεισέλθει στην εποχή του θεαματικού, δηλαδή σε μια σειρά από θεάματα και δραστηριότητες που έχουν ως σκοπό την ψυχαγωγία. Αυτό το φαινόμενο προσδίδει σε αυτή την κατάσταση μια τάση «απο-πολιτικοποίησης» και χαρακτηρίζει εντόνως τη σύγχρονη πολιτική. Η «απο-πολιτικοποίηση» δεν συμβαίνει επειδή οι άνθρωποι δεν ενδιαφέρονται για πολιτικές διαδικασίες, όπως για παράδειγμα οι εκλογές, αλλά επειδή τις εντάσσουν και αυτές σε μια σειρά από άλλα «θεάματα». Σε αυτό το σημείο του έργου του, ο Λιποβετσκί δίνει έμφαση στην πολιτική απάθεια που παρατηρείται στην Αμερική. Αυτή η τάση για απάθεια στο πεδίο της πολιτικής αποτελεί μια επιβεβαίωση της τοκβιλιανής θέσης για τους κινδύνους των δημοκρατικών πολιτειών²⁷⁷.

Είναι ιδιαίτερος σημαντική η σχέση του Λιποβετσκί με την σκέψη του Τοκβίλ διότι η αντίληψη του Λιποβετσκί σχετικά με τον νεο-ατομικισμό στην μετανεωτερικότητα έχει επηρεαστεί σε μεγάλο βαθμό από τον τοκβιλιανό στοχασμό γύρω από τον ατομικισμό στις δημοκρατικές κοινωνίες. Η νέα φάση του ατομικισμού είναι η ναρκισσιστική του φάση. Αυτή η τελευταία έκφανση του ατομικισμού απασχολεί τον Λιποβετσκί σε όλο του το έργο. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο ναρκισσιστικός ατομικισμός δημιουργεί μια νέα αντίληψη του ατόμου για τις σχέσεις του με τον ίδιο του τον εαυτό, το σώμα του, τους άλλους, τον κόσμο και τον χρόνο. Αυτός ο «ολικός» ατομικισμός είναι απαλλαγμένος από διάφορους νεωτερικούς ηθικούς και κοινωνικούς περιορισμούς που έθεταν η οικογένεια, το πρόταγμα της επανάστασης και της τέχνης, καθώς και το ψυχολογικό προφίλ του homo oeconomicus²⁷⁸. Ο ατομικισμός δεν περιορίζεται από καμία υπερβατική πλαισίωση και η προέκταση της ναρκισσιστικής του διάστασης σηματοδοτεί την έλευση του homo aequalis²⁷⁹. Αυτό το γεγονός αποτελεί τη νεότερη εξέλιξη του ατομικισμού σε μια ναρκισσιστική επένδυση του σώματος. Χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τον Λιποβετσκί, το άγχος για τα γηρατειά αποτελεί ένα εμφανώς μετα-νεωτερικό στοιχείο αυτής της εξέλιξης.

²⁷⁶ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 53.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 37.

²⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 45-46.

²⁷⁹ Όρος που συναντάται στο έργο του Λουί Ντυμόν. Ο ατομικισμός συνδέεται άμεσα με αυτή την έννοια, καθώς όπως αναφέρει ο Ντυμόν στα *Δοκίμια για τον ατομισμό*, ο ατομικισμός εμπεριέχει την ισότητα και την ελευθερία.

Οι διαφοροποιήσεις του τοκβιλιανού ατομικισμού από τον νεο-ατομικισμό που παρουσιάζει ο Λιποβετσκί εντοπίζονται στο γεγονός μιας μεγάλης αλλαγής στις κοινωνικές συνθήκες του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα. Στηριζόμενος στις αναλύσεις ενός άλλου σημαντικού κοινωνιολόγου και θεωρητικού της «μετα-βιομηχανικής» κοινωνίας, του Ντάνιελ Μπελ (Daniel Bell), ο Γάλλος φιλόσοφος επισημαίνει την ολοκλήρωση της ηδονιστικής λογικής για την οποία είχε ήδη κάνει λόγο ο Τοκβίλ, με τις αναφορές του στο υλιστικό πνεύμα που διέπει το δημοκρατικό άτομο. Το κομβικό γεγονός είναι ότι τη δεκαετία του 60' αυτή η λογική φθάνει στο ανώτατο στάδιο εξέλιξης της.

Η ηδονιστική λογική εναντιώνεται στον πουριτανισμό και την αυθεντία και αποτυπώνεται σε μια ερωτικο-πορνογραφική μαζική κουλτούρα. Αυτού του είδους η εναντίωση στην προτεσταντική ηθική συνοδεύεται από την ανάδυση της καταναλωτικής κοινωνίας²⁸⁰. Ο προτεσταντικός τόνος του καπιταλισμού φαίνεται να μη ρυθμίζει την κοινωνική συνθήκη στις μετανεωτερικές κοινωνίες. Ο Λιποβετσκί, επηρεασμένος από τον Μπελ, κάνει λόγο για την τριμερή διαίρεση της κοινωνίας σε διαφορετικές μεταξύ τους σφαίρες πραγμάτων. Η τεχνο-οικονομική σφαίρα φαίνεται, ακόμα και σήμερα, να διακρίνεται για τη σκληρή λειτουργική ορθολογικότητα που τη χαρακτηρίζει. Από την άλλη, η σφαίρα της πολιτικής εξουσίας διακρίνεται από μια όλο και μεγαλύτερη έμφαση στην ισότητα, δηλαδή από μια τάση για περισσότερη συμμετοχή στα κοινά. Τέλος, υπάρχει η σφαίρα της κουλτούρας στην οποία κυριαρχεί ο ηδονισμός. Με αυτές τις διαφορετικές κοινωνικές «σφαίρες» συμπληρώνεται μια κοινωνική δόμηση που στηρίζεται σε αντινομικές λογικές. Σύμφωνα με τον Λιποβετσκί, αυτή η τριμερής διαίρεση της κοινωνίας αποτελεί μια βασική τομή με τις κοινωνίες του 19^{ου} αιώνα. Ο καπιταλισμός που περιέγραψε ο Μαξ Βέμπερ (Max Weber) αναπτυσσόταν στο πλαίσιο της προτεσταντικής ηθικής. Εξ αυτού, στις κοινωνίες που περιγράφει ο Βέμπερ παρατηρείται μια στενή σύνδεση της τεχνο-οικονομικής σφαίρας με την κουλτούρα. Αυτό συμβαίνει διότι αυτές οι δυο σφαίρες ευνοούσαν την διαδικασία της συσσώρευσης κεφαλαίου. Όμως, στη μεταμοντέρνα κουλτούρα κυριαρχεί η ηδονιστική λογική που νομιμοποιεί τον καπιταλισμό, ο οποίος, σε αυτές τις συνθήκες, έχει απωλέσει την ενότητα του²⁸¹. Δηλαδή, ο καπιταλισμός δεν αποτελεί ένα ενιαίο όλον, καθώς στη σημερινή κοινωνία έρχεται αντιμέτωπος με αντινομικές λογικές (ηδονισμό και ισότητα)²⁸².

Ο χωρισμός μεταξύ των τριών διαφορετικών σφαιρών γίνεται πιο έντονος. Η απουσία της προτεσταντικής ηθικής που συνένωνε τη σφαίρα της κουλτούρας με εκείνη της τεχνο-οικονομικής διαχείρισης, αποτελεί ένα από τα βασικά αίτια της απώλειας της ολότητας και της συνοχής του καπιταλισμού. Ο Λιποβετσκί θεωρεί ότι η υποχώρηση της καπιταλιστικής λογικής φανερώνει ότι το πρόβλημα είναι κυρίως πολιτισμικό. Αυτό αποτελεί μια θέση που συναντάται και στον Ντάνιελ Μπελ, ο οποίος αναφέρεται στην απόλυτη κυριαρχία της κουλτούρας που πλησιάζει σε μέγεθος τον δυναμισμό και τη σημασία που κατείχε στη νεωτερικότητα η τεχνολογία²⁸³. Με τα ιδεώδη της καινοτομίας και της αλλαγής να κυριαρχούν στη μετανεωτερικότητα, η κουλτούρα φαίνεται να αποτελεί το κατάλληλο πεδίο για να αναπτυχθούν αυτά τα

²⁸⁰ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 92.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 74.

²⁸² Στο ίδιο.

²⁸³ Ντάνιελ Μπελ, *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*, μτφρ. Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 65.

ιδεώδη. Όπως τονίζει ο Μπελ, η τάση για αλλαγή και καινοτομία συναντάται τόσο στη σφαίρα της οικονομίας όσο και σε αυτή της πολιτικής. Όμως, στην οικονομική σφαίρα υπάρχουν περιορισμοί που συνδέονται άμεσα με το οικονομικό κόστος και τη σπάνη των οικονομικών πόρων²⁸⁴. Αντίστοιχοι περιορισμοί εντοπίζονται και στη σφαίρα της πολιτικής καθώς η αλλαγή περιορίζεται από τις διάφορες θεσμικές δομές²⁸⁵. Ο λόγος που η σφαίρα της κουλτούρας κυριαρχεί είναι διότι στη συγκεκριμένη σφαίρα είναι πιο εύκολο να αφομιωθούν οι αλλαγές. Φαίνεται ότι ο Λιποβετσκί παρατηρεί αυτή την κυριαρχία της κουλτούρας και για αυτό τον λόγο κάνει μια στροφή προς τα ήθη για τα οποία έκανε λόγο και ο Τοκβίλ θεωρώντας τα βασικά για τη μελέτη της κοινωνίας.

Μια νέα ερμηνεία του φιλελευθερισμού στο πλαίσιο της μαζικής κοινωνίας

Ο Παναγιώτης Κονδύλης αποτέλεσε στοχαστή με μεγάλη συμβολή στις φιλοσοφικές αναζητήσεις του 20^{ου} αιώνα. Υπήρξε ένας από εκείνους τους διανοητές που μελέτησαν και στοχάστηκαν πάνω στις νέες συνθήκες της μετανεωτερικής εποχής. Ο Κονδύλης, όπως και ο Λιποβετσκί, παρατηρεί ότι στη σύγχρονη εποχή αναπτύσσονται κοινωνικά φαινόμενα που μπορεί να μοιάζουν με εκείνα του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, αλλά στην πραγματικότητα είναι ριζικά διαφορετικά. Στο έργο του για την μαζική δημοκρατία, ο Κονδύλης δεν επηρεάζεται άμεσα από τη σκέψη του Αλέξις ντε Τοκβίλ, παρόλα αυτά, έρχεται αντιμέτωπος με συμπεράσματα και σκέψεις που φαίνεται ότι έλκουν την καταγωγή τους έμμεσα από την τοκβιλιανή σκέψη. Ο Τοκβίλ εισήγαγε την προβληματική της μαζικής κοινωνίας, δηλαδή μιας κοινωνίας που αναδύεται μέσα από τις δημοκρατικές διαδικασίες. Ο Κονδύλης αποτελεί έναν περιγραφικό αναλυτή του συστήματος που κυριάρχησε σε αυτή τη μαζική κοινωνία, δηλαδή της μαζικής δημοκρατίας. Η μαζική δημοκρατία στη σκέψη του Κονδύλη αποτέλεσε μεθερμηνεία του αστικού φιλελευθερισμού²⁸⁶ και ένας από τους σκοπούς του έργου του ήταν να αναλύσει το συγκεκριμένο σύστημα. Η μαζική κοινωνία ως η κοινωνική κατάσταση που έχει ως πολιτική της έκφραση τη μαζική δημοκρατία αποτελεί ένα σύστημα εντός του οποίου τα υποκείμενα έχουν έρθει σε ρήξη με την αγροτική-κοινοτική συνθήκη και έχουν εισχωρήσει στην κοινωνία της αγοράς ως ισότιμη εργατική δύναμη²⁸⁷. Η νέα κοινωνική συνθήκη –η μαζική κοινωνία– δημιουργεί μια νέα οντότητα, αυτή του πολίτη-καταναλωτή. Ταυτόχρονα, η πολιτική που χαρακτηρίζει τη μαζική κοινωνία επικεντρώνεται στην ανακατανομή του

²⁸⁴ Στο ίδιο, σ. 66.

²⁸⁵ Στο ίδιο.

²⁸⁶ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 213.

²⁸⁷ Γιώργος Μερτίκας, «Παναγιώτης Κονδύλης ή ο Μακιαβέλλι στη μαζική δημοκρατία», στο: Γιώργος Καραμπελιάς (επιμ.), *Γκρίζο πάνω στο γκρίζο: Ο Παναγιώτης Κονδύλης και η κριτική του Διαφωτισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2021, σ. 74.

πλεονάσματος, συμπλέοντας έτσι με την ύστερη καταναλωτική και ηδονιστική φάση της μετανεωτερικής συνθήκης²⁸⁸.

Σημαντική παράμετρο της κριτικής του Κονδύλη στη μαζικοδημοκρατική συνθήκη αποτέλεσε η μεταπήδηση από ένα σχήμα σκέψης σε ένα άλλο. Ο Έλληνας φιλόσοφος υποστηρίζει ότι την ίδια περίοδο που το συνθετικό-εναρμονιστικό σχήμα σκέψης αντικαθίσταται από το αναλυτικό-συνδυαστικό, παρατηρείται ο παραμερισμός του αστικού φιλελευθερισμού από τη μαζική δημοκρατία²⁸⁹. Το αναλυτικό-συνδυαστικό σχήμα σκέψης, όπως τονίζει ο Κονδύλης, είναι ριζικά διαφορετικό σε σχέση με τα κανονιστικά πρότυπα του αστικού φιλελευθερισμού καθώς μέσα από αυτή τη δομή σκέψης τα έσχατα συστατικά στοιχεία ενός συστήματος, δηλαδή τα άτομα μιας κοινωνίας, βρίσκονται όλα στο ίδιο επίπεδο και οι ρόλοι τους στην κοινωνία συνδυάζονται ανεξέλεγκτα. Με αυτό τον τρόπο αναλαμβάνουν κοινωνικούς ρόλους ανεξαρτήτως κοινωνικών προϋποθέσεων²⁹⁰ και δίχως να περιορίζεται η κοινωνική τους κινητικότητα²⁹¹. Σε αυτές τις παρατηρήσεις διαφαίνεται αναντίρρητα το τοκβιλιανό στοιχείο. Ο Έλληνας στοχαστής παρατηρεί, όπως και ο Λιποβετσκί, ότι ο ατομικισμός του αστικού φιλελευθερισμού γνώριζε όρια, σε αντίθεση με τον νέο ατομικισμό που άρχισε να απαλλάσσεται από οριοθετήσεις. Ο αστικός πολιτισμός προσπαθούσε να συνθέσει και να εναρμονίσει τα διάφορα μέρη σε μια ολότητα. Αυτή η προσπάθεια χαρακτηριζόταν από τη βασική απαίτηση για πρόοδο. Αντιθέτως, ο κυρίαρχος τρόπος σκέψης στη μαζική δημοκρατία, ο αναλυτικός-συνδυαστικός τρόπος, συγκροτείται με βασικό σκοπό να αναλύσει και μετέπειτα να συνδυάσει στοιχεία πλήρως αντιφατικά και ετερόκλητα, τοποθετώντας τα σε ισότιμη βάση²⁹². Συνοπτικά, διαμέσου της μελέτης του Κονδύλη συμπεραίνεται ότι εφόσον ο πολιτισμός αστικού τύπου θεμελιώνεται μέσα από το πρίσμα της πανουργίας του Λόγου, η μαζικοδημοκρατική κοινωνία κατανοεί τον εαυτό της μέσα από την ετερογονία των σκοπών²⁹³.

Για τον Έλληνα φιλόσοφο, ο αστικός φιλελευθερισμός εμπεριείχε μια αντίφαση: από την μία, ήταν ολιγαρχικός και, από την άλλη, όφειλε να αναπτυχθεί πολιτικά σε μια κοινωνία, η οποία έτεινε προς μια μαζική δημοκρατία. Ο Κονδύλης στο έργο του διατηρεί μια θεωρητική στάση με βάση την οποία διαχωρίζει τα ιδεώδη του αστικού φιλελευθερισμού από εκείνα της «μετα-αστικής» δημοκρατίας. Αυτή η στάση παρατηρείται και στις πρώιμες θεωρήσεις του Τοκβίλ. Ο τελευταίος υποστηρίζει ότι ο φιλελευθερισμός και η δημοκρατία δεν είναι απαραίτητα ταυτόσημες και συνδυαστικές έννοιες. Το τοκβιλιανό έργο χαρακτηρίζεται από τη μελέτη της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ ελευθερίας και ισότητας. Για τον Κονδύλη –ο οποίος εμμένει στην πολεμική φύση των ιδεών– ο φιλελευθερισμός και η δημοκρατία

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 76.

²⁸⁹ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 213.

²⁹⁰ Εδώ μπορούμε να παρατηρήσουμε εκείνη την πολύ σημαντική παρατήρηση του Αλέξις ντε Τοκβίλ, η οποία χαρακτηρίζει το έργο του για τη δημοκρατία ήδη από τον 19^ο αιώνα. Η «ισότητα των συνθηκών» είναι ακριβώς αυτή η απόρριψη των κοινωνικών προϋποθέσεων (βλ. κληρονομικές θέσεις εξουσίας) οι οποίες φαίνεται να μη συμβαδίζουν με τον αναλυτικό-συνδυαστικό τρόπο σκέψης. Ο Τοκβίλ και ο Κονδύλης περιγράφουν δυο διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες, αλλά εδώ μπορούμε να δούμε τον Τοκβίλ ως «προφήτη» της μαζικοδημοκρατικής κοινωνικής κατάστασης, ακόμα και μέσα από τη φιλοσοφική και πολιτική ορολογία του Παναγιώτη Κονδύλη.

²⁹¹ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 213.

²⁹² Γιώργος Μερτίκας, «Παναγιώτης Κονδύλης ή ο Μακιαβέλλι στη μαζική δημοκρατία», ό.π., σ. 79.

²⁹³ Στο ίδιο.

συνδυάστηκαν παραμερίζοντας τις βασικές αντιθέσεις τους. Αυτός ο συνδυασμός οφείλεται στο γεγονός ότι «πολέμησαν» εναντίον της δεσποτικής κοινωνίας, δηλαδή εναντίον εκείνων των κοινωνικών μορφών της *societas civilis*²⁹⁴. Με τον όρο «*societas civilis*» ο Κονδύλης εννοεί εκείνη την κοινωνία που χαρακτηρίζεται από τη νομοκατεστημένη κυριαρχία των ευγενών. Σύμφωνα με τον Έλληνα φιλόσοφο, ο φιλελευθερισμός και το δημοκρατικό ιδεώδες συνδύασαν τις δυνάμεις τους απέναντι στη νομοκατεστημένη κυριαρχία της αριστοκρατίας και των ευγενών.

Όπως πολλοί φιλελεύθεροι, έτσι και ο Τοκβίλ ανέπτυξε τις ιδέες του για την «τυραννία της δημοκρατίας». Ο Κονδύλης φαίνεται να έχει κατά νου τις απόψεις του Τοκβίλ όταν αναφέρει χαρακτηριστικά:

Η μεγάλη θεωρητική αντιπαράθεση μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας έλαβε χώρα σ' αυτήν ακριβώς την περίοδο, και ήδη πριν από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα[...]. Έτσι έγινε σαφές ότι οι φιλελεύθεροι δεν επιθυμούσαν να ερμηνεύσουν και να προασπίσουν τον ατομικισμό με έννοια η οποία συνεπάγονταν τη διεύρυνση της τυπικής ισότητας και τη μετατροπή της σε υλική.²⁹⁵

Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί μια σαφή αποτύπωση της «αριστοκρατικής» φιλελεύθερης κριτικής του Τοκβίλ που συναντάται στον δεύτερο τόμο της *Δημοκρατίας* του. Ο Κονδύλης αναφέρει ότι σκοπός αυτών των φιλελεύθερων κριτικών ήταν, από την μία πλευρά να δείξουν ότι το άτομο ενδέχεται να δεχθεί όλο και μεγαλύτερο πλήγμα από την δημοκρατική άμορφη μάζα, και από την άλλη πλευρά να τονίσουν την προβληματική εκείνη κατάσταση που προκύπτει από την κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα. Αυτή η κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα αποτελεί ένα χαρακτηριστικό που ο Κονδύλης θεωρεί βασικό για την ερευνητική προσέγγιση της μαζικής κοινωνίας. Επομένως, η επιρροή του έργου του Τοκβίλ στον Έλληνα στοχαστή είναι εμφανής στο σημείο²⁹⁶ όπου αναλύεται η σπουδαιότητα της κατάτμησης της κοινωνίας σε μεμονωμένα άτομα για την ανάδυση της μαζικής δημοκρατίας.

Είναι σημαντική η έμφαση στην σχάση μεταξύ της δημοκρατικής αντίληψης για το άτομο και τον ατομικισμό και της αντίστοιχης φιλελεύθερης αντίληψης. Η πρώιμη φιλελεύθερη πεποίθηση για μια αυτορρυθμιζόμενη κοινωνία όπου το *laissez-faire* και η «αόρατη χείρ» κυριαρχούν αρχίζει και χάνει την ισχύ της. Με αυτόν τον τρόπο δίνεται έμφαση στον ρόλο του κράτους, ως θεσμού παρεμβατικού και εγγυητή της «ισότητας των συνθηκών»²⁹⁷. Η κανονιστικότητα ηθικού τύπου αρχίζει και γίνεται κυρίαρχη στην δημοκρατική στροφή των αστικών κοινωνιών. Οι ανάγκες των ανθρώπων προσεγγίζονται με «ηθικά» κριτήρια ενώ στον κλασικό αστικό φιλελευθερισμό οι επιθυμίες των υποκειμένων γίνονταν αντιληπτές πραγματολογικά με καθοδηγητική δύναμη το περιβόητο «αόρατο χέρι». Το «αόρατο χέρι» ήταν εκείνος

²⁹⁴ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 216.

²⁹⁵ Στο ίδιο, σ. 218.

²⁹⁶ Στο συγκεκριμένο έργο, στην ελληνική του έκδοση, δεν παρατίθενται αναλυτικές βιβλιογραφικές αναφορές.

²⁹⁷ Ο Παναγιώτης Κονδύλης αναφέρεται σε μια έμπρακτη προσβασιμότητα όλων των ανθρώπων σε διαφορετικούς κοινωνικούς ρόλους. Ουσιαστικά, πρόκειται για την τοκβιλιανή έννοια της «ισότητας των συνθηκών».

ο μηχανισμός που καθόριζε τον τρόπο με τον οποίο ικανοποιούνταν οι ανάγκες των ανθρώπων.

Ο Κονδύλης τόνισε τη συσχέτιση του ατομικισμού με τη δημοκρατική μεθερμηνεία και ρίζοσπαστικοποίηση του φιλελευθερισμού, κάτι το οποίο είναι εμφανές στο έργο του Τοκβίλ. Αν κρίνουμε τον τελευταίο με βάση την ανάλυση του Κονδύλη τότε, ενδεχομένως, ο Έλληνας στοχαστής υποπίπτει σε σφάλμα. Ο Τοκβίλ προσεγγίζει μια φιλελεύθερη κριτική των δημοκρατικών προβλημάτων αλλά, στο έργο του, γίνεται σαφές ότι δεν υποστηρίζει την αντίληψη περί «laissez-faire φιλελευθερισμού». Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ο Τοκβίλ προτάσσει κανονιστικά πολιτικά πρότυπα μέσω μιας ηθικής. Αυτό σημαίνει ότι έμμεσα στηρίζει τη δημοκρατική μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού. Παράλληλα, ο Τοκβίλ δεν αναγνωρίζει στο κράτος τον ρόλο του εγγυητή της ισότητας των συνθηκών. Αυτόν τον ρόλο τον έχουν οι αυθόρμητες πολιτικές κοινότητες και οι συνενώσεις.

Παρατηρείται ένα πρόβλημα σχετικά με τον στοχασμό του Τοκβίλ αλλά και τον ρόλο που αυτός είχε στην ιστορική διαδικασία της «μεθερμηνείας του φιλελευθερισμού» όπως την εννοεί ο Κονδύλης. Σύμφωνα με την προσέγγιση του Κονδύλη, ο Τοκβίλ φαίνεται να βρίσκεται ανάμεσα στο πέρασμα από τον αστικό φιλελευθερισμό στον δημοκρατικό φιλελευθερισμό, που αποτέλεσε μια νέα ερμηνεία του. Αυτό προκύπτει από το γεγονός ότι ο Γάλλος στοχαστής προμηνύει τον ερχομό της μαζικής κοινωνίας. Ο Τοκβίλ θεωρεί ότι η ιστορία κινείται προς μια κατεύθυνση που δεν επιδέχεται αντιδραστικές οπισθοχωρήσεις. Σύμφωνα με την ανάλυση του Κονδύλη για τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές θεωρητικές ζυμώσεις και αντιπαραθέσεις, το έργο του Τοκβίλ προσεγγίζεται όπως το έργο του Μπεντζαμίν Κονστάν και του Μιλλ. Ο Τοκβίλ αποδεικνύεται ότι είναι ένας κριτικός της ερχόμενης δημοκρατικής μαζοκοινωνίας αλλά παράλληλα η φιλοσοφία της ιστορίας που υπάρχει στο έργο του τον «υποχρεώνει» να επιλέξει μια στάση υποστηρικτική προς την νέα μετεπαναστατική κοινωνική συνθήκη.

Το μαζικοδημοκρατικό άτομο δεν συγκροτείται με βάση τις αρχές της αυτοπειθάρχησης αλλά διαπνέεται από τις αξίες της αυτοπραγμάτωσης. Πρόκειται για τάση που μπορεί να συνδέθηκε με αιτήματα ισότητας και πολιτικής συμμετοχής, παράλληλα, όμως, συμπορεύθηκε με τα ηδονιστικά προτάγματα τα οποία θρέφει η μαζική κατανάλωση²⁹⁸. Οι παραπάνω σκέψεις συνδέονται με τις θέσεις του Λιποβετσκι για τον νεο-ατομικισμό και τις σκέψεις για το πρόταγμα της πλήρωσης του εαυτού που αναλύεται παρακάτω, στον Ταίηλορ. Οι απόψεις των τριών στοχαστών της μετανεωτερικότητας συγκλίνουν όσον αφορά την στάση τους σε ζητήματα που αφορούν τη σύγχρονη κοινωνική συνθήκη.

Ο Κονδύλης έχοντας ερευνητική πρόσβαση σε μια ευρύτερη ιστορική εμπειρία καθώς και τη γνώση της ανάδυσης του μεταμοντέρνου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κατάφερε να επεκτείνει τις αναλύσεις του για τη μαζική δημοκρατία. Η σπανιότητα των αγαθών που χαρακτήριζε τις αστικές κοινωνίες, όπως τονίζει, εκφραζόταν, κατά κύριο λόγο, μέσα από ασκητικές αντιλήψεις. Τέτοιες αντιλήψεις ήταν η αποχή και η αυτοπειθαρχία. Αυτές οι στάσεις ζωής ενισχύονταν κοινωνικά ώστε να κατευνάσουν τα πάθη ενάντια στις κατεστημένες δομές και ιεραρχίες. Στη σημερινή μαζική δημοκρατία υπάρχει μια έτερη κυρίαρχη δομή: το οικονομικό της σύστημα. Αυτό το

²⁹⁸ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σσ. 252-253.

σύστημα αδυνατεί να λειτουργήσει δίχως τη μαζική κατανάλωση που προκύπτει από τον ηδονιστικό τρόπο ζωής²⁹⁹. Συγκεκριμένα, τη θέση της ασκητικής ηθικής καταλαμβάνει το ηδονιστικό ιδεώδες, την θέση του προτάγματος της αυτοπέρβασης κατέχει πλέον το ιδεώδες της αυτοπραγμάτωσης, ενώ η προσήλωση σε συγκεκριμένες αξίες, η οποία χαρακτήριζε τις προ-μαζικοδημοκρατικές κοινωνίες, εξασθενεί και την διαδέχεται η αντίληψη για τη ύπαρξη του πλουραλισμού στις αξίες και τα κανονιστικά σχήματα³⁰⁰.

Στις αναλύσεις του Κονδύλη, εντοπίζονται σημεία σχετικά με τη μαζική δημοκρατία που καθιστούν σαφές κάτι που διακρίνεται και στο έργο του Λιποβετσκί. Στην μετανεωτερική κοινωνική κατάσταση ο στοχαστής, ο φιλόσοφος, ο κοινωνικός θεωρητικός και ο πολιτικός επιστήμονας έρχεται αντιμέτωπος με ριζικά νέα κοινωνικά φαινόμενα, ούτως ώστε τα φιλοσοφικά και κοινωνιολογικά εργαλεία του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα δεν μπορούν να συνεισφέρουν στην ανάλυση και στην κατανόηση αυτής της καινοφανούς πραγματικότητας. Αυτή η αντίληψη χαρακτήριζε και τον Τοκβίλ, που παρατηρούσε εύστοχα ότι ο τρόπος ζωής στην Αμερική, η σχέση των πολιτών με τους θεσμούς, όπως και τα ίδια τα πολιτικά υποκείμενα έχουν γνωρίσματα που δεν έχουν παρατηρηθεί ξανά.

Ένας άλλος σημαντικός κριτικός στοχαστής της μετανεωτερικότητας, ο Ντάνιελ Μπελ, συγκλίνει με τις θέσεις του Κονδύλη για την ύπαρξη εκείνων των ετερόκλητων κοινωνικών σφαιρών που χαρακτηρίζουν τη ζωή της μετανεωτερικότητας δημιουργώντας αντιφάσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγκλισης είναι το αντιφατικό κοινωνικό πρόταγμα για όλο και μεγαλύτερη ισότητα, από τη μία πλευρά, και για αυξάνουσα κυριαρχία των ελίτ από την άλλη πλευρά. Επιπρόσθετα, ο Έλληνας στοχαστής σηλητεύει την αντίφαση που παρατηρείται στην οικονομική σφαίρα. Συγκεκριμένα, το καθαρά τεχνο-ορθολογικό πρόταγμα και η έξαρση των ηδονιστικών τάσεων αντιφάσκουν. Οι ηδονιστικές τάσεις της μαζικής δημοκρατίας κινούν τη διαδικασία του εμπορίου και της παγκόσμιας οικονομίας³⁰¹.

Βία και πολιτισμική επανάσταση: Κονδύλης και Λιποβετσκί απέναντι στα γεγονότα της δεκαετίας του 60' και του 70'

Στα δυο προηγούμενα κεφάλαια παρουσιάστηκε η σκέψη του Κονδύλη και του Λιποβετσκί γύρω από τη μετανεωτερική συνθήκη. Σκοπός ήταν η ανάδειξη της σπουδαιότητας των θεωρήσεων τους για την κατανόηση της μετανεωτερικής κοινωνίας. Παράλληλα, σκοπός ήταν να τονιστούν τα τοκβλιανά στοιχεία που ενυπάρχουν στον στοχασμό τους. Για τους δυο στοχαστές υπάρχει ένα γεγονός κεντρικής σημασίας που «σφραγίζει» τη μεταστροφή του σύγχρονου πολιτισμού. Το γεγονός αυτό, στο οποίο θα αναφερθούμε, είναι κομβικό για την έλευση της μαζικοδημοκρατικής συνθήκης, κατά τον Κονδύλη, και ουσιωδώς σημαντικό για το

²⁹⁹ Στο ίδιο, σσ. 232-233.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 233.

³⁰¹ Στο ίδιο, σσ. 243-244.

πέραςμα των κοινωνιών από τη νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα του νεο-ατομικισμού, κατά τον Λιποβετσκί.

Το γεγονός αυτό είναι η «πολιτισμική επανάσταση» της δεκαετίας του 60' και του 70'. Συγκεκριμένα, οι εξεγέρσεις του Μάιου του 68' αποτέλεσαν επισφράγιση όλης αυτής της μακράς διαδικασίας μεταστροφής των κοινωνιών μέσω του αναλυτικού-συνδυαστικού τρόπου σκέψης και συνεπώς της ατομικιστικής-ναρκισσιστικής απορρόφησης από την λατρεία του εαυτού. Προτού αναλυθεί το φαινόμενο της «πολιτισμικής επανάστασης» είναι σκόπιμο να γίνει αναφορά στις θέσεις του Λιποβετσκί για τη βία και το ψευδο-αρειμάνιο πνεύμα της μετανεωτερικότητας. Η συγκεκριμένη ανάλυση επιτρέπει την πληρέστερη κατανόηση του εξεγερσιακού πνεύματος των νέων της εποχής της πολιτισμικής επανάστασης.

Για τον Λιποβετσκί, η βία κάνει συχνά την εμφάνισή της στις σύγχρονες κοινωνίες. Εντούτοις, η βία έχει αποσυνδεθεί εντελώς από τις έννοιες της τιμής και της εκδίκησης, με τις οποίες ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη στις πρωτόγονες κοινωνίες. Για τον Γάλλο στοχαστή η έννοια της εκδίκησης, ως κώδικας τιμής, σηματοδοτεί την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στην κοινότητα και στις κοινοτικές σκοποθεσίες³⁰². Η τιμή, ως κυρίαρχο κοινωνικό φαντασιακό, υποδηλώνει ότι η ατομική ζωή κατέχει μικρή αξία και ότι η δημόσια επιδοκιμασία αποτελεί την κύρια ατομική επιδίωξη. Η βία στις πρωτόγονες κοινωνίες συνιστά έναν βασικό τρόπο εκκοινωνισμού. Ο Λιποβετσκί θεωρεί ότι η τιμή και η εκδίκηση, οι οποίες συνδέονται άρρηκτα με το πολεμικό πνεύμα, επιτελούν μια κοινωνική λειτουργία παρόμοια με αυτή που επιτελούσε σύμφωνα με τον Μαρσέλ Μως (Marcel Mauss) ο «κανόνας του δώρου». Αυτός ο κανόνας στη σκέψη του Μως συσχετίζεται με μια αντίληψη για μια ολιστική αντι-ατομικιστική λειτουργία των κοινωνιών³⁰³. Ο πόλεμος και η βία σε αυτές τις κοινωνίες συνδέονται με μια αντίληψη αλληλεγγύης με τους προγόνους, η οποία αλλάζει με την ίδρυση του θεσμού του κράτους.

Το χρέος απέναντι στους νεκρούς υποχωρεί με την ανάδυση του κράτους και ο πόλεμος παύει να είναι οριοθετημένος και συνδεδεμένος με αξίες που τον καθιστούσαν βασικό μηχανισμό εκκοινωνισμού. Το κράτος χρησιμοποιεί τον πόλεμο για την επέκτασή του, εδαφική και εξουσιαστική, και γίνεται πλέον εργαλείο στα χέρια του κυρίαρχου. Ο πόλεμος και η βία αλλάζουν κατεύθυνση. Η τιμή και η εκδίκηση εξακολουθούν να υπάρχουν, όπως συνεχίζει να υπάρχει και ο ωμός χαρακτήρας της βιαιότητας. Ωστόσο, η ωμότητα δεν αποτελεί μέρος ενός ιερού τελετουργικού αλλά επίδειξη ισχύος. Ο Λιποβετσκί αναφέρεται σε αυτές τις λεπτομέρειες για την έννοια της τιμής μέσα στην πορεία των χρόνων για να στηρίξει τη θέση του ότι η ωμότητα αντιτίθεται στον ατομικισμό. Μια κοινωνία που πορεύεται με την «ολιστική» και συλλογική λογική χαρακτηρίζεται περισσότερο από την ωμότητα. Η ωμότητα αποτελεί ένα συμβάν μιας ευρύτερης κοινωνικής κατάστασης, μέσα στην οποία δεν αναγνωρίζεται η αυτόνομη ατομική ύπαρξη³⁰⁴. Οι πολεμικές αρετές συνέβαλαν στον περιορισμό των εμπορικών αξιών και της κυριαρχίας της λογικής της αγοράς, μιας λογικής που συνέβαλε αρκετά, σύμφωνα με τον Γάλλο στοχαστή, στην ανάδυση του ελεύθερου ατόμου. Ο Λιποβετσκί προσπαθεί να δείξει τη συνεχή κατάσταση ανισορροπίας στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Η ωμότητα εμπόδισε την ανάδυση της

³⁰² Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 148.

³⁰³ Στο ίδιο, σ. 151.

³⁰⁴ Στο ίδιο, σ. 159.

ατομικιστικής λογικής, δηλαδή μιας προβληματικής συνθήκης. Ωστόσο, η ίδια η ωμότητα δεν μπορεί να θεωρηθεί μια ωφέλιμη κοινωνική στάση καθώς μετατράπηκε σε πρακτική βαρβαρότητας σε σχέση με τον τελετουργικό χαρακτήρα που είχε στις πρωτόγονες κοινωνίες. Η τιμή, ως κώδικας συμπεριφοράς, έχει υποχωρήσει για να καταλάβει την θέση της εντός του κοινωνικού φαντασιακού η «καλή υπόληψη», η οποία συνδέεται με την λατρεία της ιδιωτικότητας και του ατομικού συμφέροντος. Το άτομο υπάρχει μόνο για τον εαυτό του.

Η βία απαλλάσσεται από τον «ολιστικό» της μανδύα και ο ατομικισμός επιφέρει μια γενικότερη ειρήνευση. Αυτό οφείλεται στην αποκοπή του ενδιαφέροντος του υποκειμένου για την υπεράσπιση της ομάδας. Σε αυτά τα στοιχεία βασίζεται η κριτική ανάλυση της «πολιτισμικής επανάστασης» που αποτέλεσε σημαντικό στοιχείο της εργασίας του Παναγιώτη Κονδύλη³⁰⁵. Παρουσιάζοντας την εξέλιξη της βιαιότητας και του βαθμού αυτής, μέχρι σήμερα, παρατηρείται ο τρόπος με τον οποίο μια φυσική ροπή προς την βία μεταβλήθηκε μέσα από το πρίσμα του ατομικισμού. Με βάση την απόλυτη κυριαρχία του ατομικισμού μπορεί να ερμηνευτεί και το γεγονός της «πολιτισμικής επανάστασης». Για τον Κονδύλη, αυτή η «επανάσταση» δεν ήταν επανάσταση με την κυριολεκτική σημασία της λέξης αλλά μια προσαρμογή στα ιδεώδη που οδηγούσαν προς τη μαζική δημοκρατία³⁰⁶. Υπήρξε μια προσπάθεια από την πλευρά των «επαναστατών» να απαλλαγεί η μαζική δημοκρατία από όλα εκείνα τα αστικά κοινωνικά κατάλοιπα που εμπόδιζαν την πλήρη ανάπτυξη της μαζικοδημοκρατικής λογικής. Επρόκειτο, σύμφωνα με τον Κονδύλη, για την αποκαθήλωση του αστικού υποκειμένου και την ανάπτυξη ενός «διονυσιακού» υποκειμένου, χειραφετημένου από τους αστικούς περιορισμούς. Αυτή η «επανάσταση» απέρριπτε ένα από τα βασικά προτάγματα της μαζικοδημοκρατικής συνθήκης, το οποίο ήταν η τεχνική ορθολογικότητα, ώστε να σταθεί περισσότερο στην ηδονιστική τάση και την καταδίκη του ξεπεσμένου δυτικού ορθολογισμού³⁰⁷. Παρόλα αυτά, υπήρχε στους κόλπους του κινήματος της «πολιτισμικής επανάστασης» μια έντονα μαρξική τάση, η οποία υποστήριζε την υλικοτεχνική πρόοδο και τη ρασιοναλιστική στάση στο όνομα της ολοκλήρωσης του Διαφωτισμού, ως μια ιστορική διαδικασία που θα επέφερε την ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και την επικράτηση του ιδεώδους της αυτοπραγμάτωσης. Στο σημείο αυτό, ο Κονδύλης τονίζει την αποκοπή αυτής της μαρξίζουσας τάσης από το πρωταρχικό μαρξικό πρόγραμμα. Ο Ζιλ Λιποβετσκί, εξίσου, επισημαίνει αυτή την αμφισημία της πολιτισμικής επανάστασης στα γεγονότα του Μάιου του 68', που όπως τονίζει, χαρακτηρίζονταν από ένα μοντέρνο πρόταγμα. Αυτό εν ολίγοις ήταν το πρόταγμα της επανάστασης ενώ το μεταμοντέρνο πρόταγμα ήταν αυτό της επιθυμίας και της επικοινωνίας³⁰⁸.

Οι νέοι της εποχής αποτέλεσαν τον «κινήτήριο μοχλό» της πολιτισμικής επαναστατικής ορμής. Οι νέοι είχαν καταφέρει να έχουν εξέχουσα θέση στην ευρύτερη κοινωνική λειτουργία και αυτό οφειλόταν σε ένα στοιχείο αναδυόμενο μέσα από τις διαδικασίες μετεξέλιξης της νεωτερικότητας. Πρόκειται για την αλλαγή της

³⁰⁵ Ο Κονδύλης ασχολείται με το ζήτημα της βίας και της εξέλιξης της μέσα στον αναπτυσσόμενο πολιτισμό στο έργο του *Θεωρία του πολέμου* (Θεμέλιο, Αθήνα 1997), αναλύοντας την σκέψη του Κλαούζεβιτς. Η ανάλυση του Κονδύλη στο συγκεκριμένο έργο δεν απασχολεί την παρούσα εργασία.

³⁰⁶ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 276.

³⁰⁷ Στο ίδιο, σσ. 270-271.

³⁰⁸ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 184.

εργασιακής τεχνικής που αποψίλωσε την πείρα, τη σοφία και την αυθεντία από το παραδεδωμένο κύρος τους. Αυτά τα χαρακτηριστικά συνδέονταν με τη μεγαλύτερη ηλικία³⁰⁹. Στις μαζικοδημοκρατικές συνθήκες της έντονης κινητικότητας και εναλλαγής των κοινωνικών μορφών, αυτό που ήταν αναγκαίο ήταν η προσαρμογή και η ενεργητικότητα. Το αποτέλεσμα ήταν οι νέοι να καθίστανται το κυρίαρχο συλλογικό υποκείμενο της εποχής.

Ο Λιποβετσκί συνδέει τη δυνατότητα των επαναστάσεων με την ατομικιστική κοινωνική συνθήκη, όπως χαρακτηριστικά γράφει:

Για να γίνει η επανάσταση μια ιστορική δυνατότητα, πρέπει οι άνθρωποι να είναι εξατομικευμένοι, απαλλαγμένοι από τις παραδοσιακές τους σχέσεις αλληλεγγύης, πρέπει η σχέση με τα πράγματα να επιβληθεί στη σχέση ανάμεσα στα όντα και επιτέλους να κυριαρχεί μία ιδεολογία του ατόμου που αποδίδει σ' αυτό μια εκ γενετής καταστατική θέση ελευθερίας και ισότητας. Η επανάσταση και η πάλη των τάξεων υποθέτουν το κοινωνικό και ιδεολογικό σύμπαν του ατομικισμού.³¹⁰

Ο Γάλλος φιλόσοφος, έχοντας κατανοήσει τη σημασία της «δεύτερης ατομικιστικής επανάστασης», παρατηρεί στις κοινωνικές διεργασίες της δεκαετίας του 60 και του 70', όπως και στα γεγονότα του Μάιου του 68', μια επανάσταση χωρίς ιστορικό πρόταγμα. Το επαναστατικό κίνημα της εποχής ήταν ένα κίνημα καθαρά επικοινωνιακό. Στο σημείο αυτό, διαφαίνεται η αμφισημία της πολιτισμικής επανάστασης. Από τη μια πλευρά, υπάρχει ένα μοντέρνο ρασιοναλιστικό στοιχείο, έστω σε στοιχειώδεις μορφές, και τηρεί τα ατομικιστικά στοιχεία που χρειάζονται για το ξέσπασμα μιας επανάστασης, από την άλλη πλευρά, όμως, η πολιτισμική επανάσταση επηρεάζεται από τα ιδεώδη της νεο-ατομικιστικής συνθήκης της μετανεωτερικότητας και αποτελεί προϊόν αυτής. Αυτό το παρατηρεί και ο Κονδύλης. Παράλληλα, υπήρξε μια μεταμοντέρνα επανάσταση της επιθυμίας της αυτοπραγμάτωσης και της πορείας προς τη μαζική δημοκρατία, όπως επισημαίνουν οι Λιποβετσκί και Κονδύλης, ο καθένας με τη δική του φιλοσοφική ορολογία.

Η βία στα γεγονότα που σημάδεψαν την «πολιτισμική επανάσταση», για να ολοκληρωθεί το θέμα που διατυπώθηκε στην αρχή του κεφαλαίου, είχε μεν ιδεολογικά στοιχεία, αλλά κυρίως είχε ψευδο-ιδεολογική βάση. Οι δυο στοχαστές σχολιάζουν τη βία εκείνης της πολιτισμικής επανάστασης και φαίνεται να συμφωνούν ότι, παρόλο που αυτή είχε ένα ιδεολογικό προκάλυμμα βαθυστόχαστης πολιτικής πράξης, κάτι που οφειλόταν στην πολιτική πτέρυγα του κινήματος, κατά Κονδύλη, και στο επαναστατικό πρότυπο, κατά Λιποβετσκί, αποτέλεσε τρόπο έκφρασης ενός υπαρξιακού ξεσπάσματος. Αυτό το ξέσπασμα είχε απελευθερωτική δύναμη και συγχρονίστηκε με τη «λογική της εποχής», δηλαδή μιας μετανεωτερικής κουλτούρας που βασίζεται στην έκφραση της επιθυμίας.

Ο Κονδύλης και ο Λιποβετσκί είναι δυο κοινωνικοί στοχαστές που προέρχονται από διαφορετικές διανοητικές παραδόσεις. Παρόλα αυτά, διακρίνονται πολλά κοινά σημεία σε αυτούς, παρά τη διαφορετική ορολογία που χρησιμοποιούν για να συγκροτήσουν έννοιες με παρόμοιο περιεχόμενο. Μια κύρια διαφορά τους είναι η εκ

³⁰⁹ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ο.π., σ. 272.

³¹⁰ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 180.

μέρους τους αποτίμηση των γεγονότων. Ο Παναγιώτης Κονδύλης επέμενε ότι παρέμενε αξιολογικά ελεύθερος παρατηρητής της κοινωνικής πραγματικότητας, κάτι που κατανοείται μέσω της σκεπτικιστικής στάσης του στο έργο του *Ισχύς και απόφαση*. Αυτή η θεώρηση των ιδεών ως κοσμοεικόνων, δηλαδή ως εργαλείων για την αυτοσυντήρηση και την απόκτηση ισχύος του ατόμου μέσα στον κόσμο, φανερώνει τη σκεπτικιστική στάση του συγγραφέα. Για αυτόν τον λόγο είναι δύσκολο να διατυπωθεί ότι ο Έλληνας στοχαστής κάνει κάποια αξιολογική κρίση απέναντι σε αυτά τα γεγονότα. Ο Λιποβετσκί, παρά την αμφίθυμη στάση του απέναντι στις πολλαπλές διαστάσεις της μετανεωτερικότητας (βλ. μόδα), χαρακτηρίζεται από μια σαφή κριτική στάση απέναντι στον νεο-ατομικισμό, τη διαδικασία προσωποποίησης και την ίδια τη μετανεωτερικότητα. Η αναφορά του στη γενεαλογία της βίας και της ωμότητας ενδέχεται να περιπλέξει περισσότερο την αναζήτηση για τη στάση του απέναντι στον ατομικισμό. Ωστόσο, η θέση του για την ατομικιστική στάση ως εκδήλωση ναρκισσισμού και η επιρροή που του άσκησε το κριτικό ύφος του Κρίστοφερ Λας³¹¹ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι στέκεται με κριτικό τρόπο απέναντι στις τάσεις της μετανεωτερικότητας. Τα στοιχεία της τοκβιλιανής προβληματικής διαφαίνονται στο έργο και των δυο στοχαστών.

Ο Τσαρλς Ταίηλορ και το πρόταγμα της αυθεντικότητας

Το έργο του Τσαρλς Ταίηλορ συγκαταλέγεται στην αμερικανική κοινοτιστική παράδοση και ο ίδιος μαζί με τους Αλασνταίρ Μακιντάιρ (Alasdair MacIntyre), Μάικλ Γουόλτσερ (Michael Walzer) και Μάικλ Σαντέλ (Michael Sandel) αποτελούν τους πυλώνες του κομμουνιστικού φιλοσοφικο-πολιτικού κινήματος. Το ιδιαίτερο με το έργο του Ταίηλορ είναι ότι τα κείμενά του δεν συγκαταλέγονται μόνο στην κοινοτιστική παράδοση. Στο έργο του εμπεριέχονται έντονα στοιχεία μιας φιλελεύθερης αντίληψης για το υποκείμενο. Αυτή η φιλελεύθερη αντίληψη, όμως, έρχεται σε αντίθεση με την αμερικανική φιλελεύθερη παράδοση του 20^{ου} αιώνα και την κορωνίδα αυτής της παράδοσης που είναι ο πολιτικός φιλελευθερισμός του Τζων Ρωλς (John Rawls). Αυτή ακριβώς η αντίθεση φωτίζει ήδη τον λόγο για τον οποίο ο στοχασμός του Ταίηλορ συνδέεται με το τοκβιλιανό έργο.

Η αντίθεση με τον πολιτικό φιλελευθερισμό του Ρωλς αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό του αμερικανικού κοινοτισμού, παρόλα αυτά ο στοχασμός του Ταίηλορ αποκτά ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον, επειδή ο Καναδός φιλόσοφος αναπτύσσει μια ιδιαίτερη φιλελεύθερη ανθρωπολογία. Ο Ταίηλορ εναντιώνεται στον «φιλελευθερισμό της ουδετερότητας»³¹² που υποστηρίζει ότι όσον αφορά τη διαδικασία αναζήτησης του αγαθού βίου η κοινωνία οφείλει να παραμένει ουδέτερη. Ο αγαθός βίος οφείλει να είναι ένα ζήτημα που αφορά τον καθένα ξεχωριστά. Αυτό σημαίνει ότι ο κάθε άνθρωπος μπορεί να αναζητήσει τον αγαθό βίο στην ιδιωτική του σφαίρα. Ο Τζων Ρωλς αποτελεί τον βασικό θεωρητικό μιας τέτοιας αντιωφελμιστικής φιλελεύθερης αντίληψης. Οι βασικές φιλοσοφικές θέσεις του αναπτύσσονται στα έργα

³¹¹ Είναι εμφανής η επιρροή του Λιποβετσκί από τον Λας και τις εργασίες των Αμερικανών κοινωνιολόγων σχετικά με τον ναρκισσισμό στη μετανεωτερική κοινωνία.

³¹² Αναφορά στην πολιτική φιλοσοφία του Τζων Ρωλς.

του *Θεωρία της δικαιοσύνης και Πολιτικός φιλελευθερισμός*. Στόχος του ρωλσιανού στοχασμού είναι η συγκρότηση μιας δίκαιης κοινωνίας, τα ισότιμα μέλη της οποίας μπορούν να ενστερνίζονται εντελώς αντιτιθέμενες μεταξύ τους ηθικό-φιλοσοφικές θεωρήσεις, όπως και θρησκευτικά δόγματα³¹³. Όπως ο ίδιος δηλώνει, η φιλοσοφική του θεώρηση απομακρύνεται από την κλασική πολιτική σκέψη εννόησης του αγαθού, καθόσον ο πολιτικός φιλελευθερισμός οφείλει να δεχθεί την ύπαρξη πολλαπλών και αλληλοσυγκρουόμενων απόψεων σχετικά με την καλύτερη μορφή του βίου³¹⁴.

Ο Ταίηλορ, παρόλο που εναντιώνεται στη ρωλσιανή φιλελεύθερη θεωρία, διατηρεί μια φιλελεύθερη ανθρωπολογική προσέγγιση που προκύπτει από τη θετική του στάση απέναντι στο νεωτερικό ιδεώδες της ατομικής «πλήρωσης του εαυτού». Όπως αναφέρει και ο ίδιος, η στάση που τηρεί διαφέρει τόσο από εκείνη των επικριτών της σύγχρονης κουλτούρας³¹⁵ όσο και από αυτήν των θιασωτών της νεωτερικής κουλτούρας. Ο Ταίηλορ θέτει την αναζήτηση της αυθεντικότητας ως ένα σημαντικό και υψιπετές ηθικό πρόταγμα. Αυτό το ιδεώδες συνδέεται άμεσα με την προστασία της ατομικότητας, πρόταγμα που υπάρχει ήδη στον Τοκβίλ. Παράλληλα, ο Καναδός στοχαστής δεν παραμερίζει το ερώτημα για το κοινωνικό και πολιτικό αγαθό, όπως ο Ρωλς. Στο έργο του *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας* αναφέρεται εκτενώς στον Τοκβίλ και στην προβληματική του για τον «ήπιο δεσποτισμό» και για το ζήτημα της πολιτικής αδιαφορίας και της έμφασης των υποκειμένων στην αναζήτηση των μικροτετριμμένων απολαύσεων³¹⁶. Η σχέση του Ταίηλορ με τον στοχασμό του Τοκβίλ, κατά το σκεπτικό που αναπτύσσεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, βασίζεται σε δυο κύρια στοιχεία. Πρώτον, στηρίζεται στην αντίληψη του Ταίηλορ ότι οι σύγχρονες κοινωνίες αντιμετωπίζουν έναν υπαρκτό κίνδυνο, αυτόν του «ήπιου δεσποτισμού». Ο «ήπιος δεσποτισμός» αποτελεί μια από τις τρεις δυσανεξίες της νεωτερικότητας. Δεύτερον, βασίζεται στην ανάπτυξη του ιδεώδους της αυθεντικότητας το οποίο απαιτεί την αυτονομία της ατομικότητας μέσα σε μια ενεργή πολιτική κοινωνία.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το ιδεώδες της αυθεντικότητας κατέχει σημαίνουσα θέση στον στοχασμό του Ταίηλορ. Κατά τον ίδιο, αποτελεί έκφραση μιας νεότερης αντίληψης για την ατομική ταυτότητα. Η τελευταία ήρθε αντιμετώπιση ιστορικά με δυο σημαντικές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται. Αρχικά, όπως παρατηρήθηκε και στον Μοντεσκιέ, η καθοδηγητική αρχή της «τιμής» υπήρξε καθοριστική για τον τρόπο συγκρότησης των παλαιότερων πολιτικών κοινωνιών, δηλαδή των μοναρχιών. Σύμφωνα με τον Ταίηλορ, στις νεωτερικές κοινωνίες, παρατηρείται μια μετάβαση από τις έννοιες της τιμής και της αρετής στην έννοια της «αξιοπρέπειας»³¹⁷, μιας αρχής η οποία είναι εξισωτική και, εξ αυτού, ισχύει αδιακρίτως για το κάθε άτομο. Επιπρόσθετα, ο Καναδός στοχαστής τονίζει ότι η νεωτερική ταυτότητα είναι μια ταυτότητα που συγκροτείται «εξατομικευμένα». Κάτοχος είναι το μεμονωμένο άτομο που μπορεί να την ανακαλύψει μόνο μέσω της ενδοσκόπησης³¹⁸.

³¹³ John Rawls, *Πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος & Αλέξανδρος Κιουπκιάλης, Μεταίχμιο, Αθήνα 2017, σ. 173.

³¹⁴ Στο ίδιο, σ. 175.

³¹⁵ Αναφέρονται χαρακτηριστικά τα ονόματα του Κρίστοφερ Λας και του Ζιλ Λιποβετκσί.

³¹⁶ Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 32.

³¹⁷ Αλίκη Λαβράνου, «Γιούργκεν Χάμπερμας και Τσαρλς Τέιλορ: Περί ταυτοτήτων», στο Κωνσταντίνος Καβουλάκος (επιμ.), *Κριτική θεωρία: Παράδοση και προοπτικές*, Νήσος, Αθήνα 2003, σ. 178.

³¹⁸ Στο ίδιο, σσ. 178-179.

Η νεωτερική ατομική ταυτότητα συγκροτείται από μια μορφή εσωτερικότητας. Μέσα από την εσωτερικότητα, τα υποκείμενα θεωρούν τον εαυτό τους ως πλάσματα με «εσωτερικό βάθος». Αυτή η νέα αντίληψη για την ατομικότητα και την ατομική ταυτότητα αποτελεί την έννοια της αυθεντικότητας. Η αναζήτηση της αυθεντικότητας είναι το πρόταγμα που μας παρωθεί να είμαστε πιστοί στον εαυτό μας³¹⁹.

Για τον Ταίηλορ, η έκφραση της ατομικότητας έγινε κυρίαρχη στις ιδεολογικές διακηρύξεις της νεωτερικότητας. Ένα παράδειγμα αποτελεί η έμφαση στην ατομική επιλογή. Αυτό που ορίζει ως ατομικισμό γέννησε μια σειρά από θετικές κοινωνικές εξελίξεις και δημιούργησε έναν διάχυτο ναρκισσισμό³²⁰, όπως θα ισχυριστούν οι Λας και Λιποβετσκί, τους οποίους ο Ταίηλορ έχει μελετήσει. Παράλληλα, μέσα από τον ατομικισμό που περιγράφει ο Ταίηλορ, θεμελιώνεται κοινωνικά ένας «σχετικισμός» που πολλές φορές αυτοαναιρείται, όπως γράφει³²¹. Παρόλα αυτά, όμως, ο Ταίηλορ επιμένει ότι το ιδεώδες της πληρότητας του εαυτού, ως διαδικασία προσέγγισης της αυθεντικότητας, αποτελεί ένα ισχυρό ηθικό ιδεώδες που αξίζει την προσπάθεια για την επίτευξή του. Αυτή η θεώρηση τον φέρνει σε αντίθεση με τους υπόλοιπους κριτικούς της σύγχρονης κουλτούρας, όπως οι Λας, Λιποβετσκί, Μπελ και Άλαν Μπλουμ (Allan Bloom). Ο Ταίηλορ εναντιώνεται στους ελλιπείς τρόπους με τους οποίους σήμερα γίνεται προσπάθεια να ολοκληρωθεί το ιδεώδες της αυθεντικότητας. Όπως γράφει, η ναρκισσιστική στάση της σύγχρονης κουλτούρας οδηγεί την προσπάθεια της «αυτοολοκλήρωσης» και της αυθεντικότητας του εαυτού σε λανθασμένα μονοπάτια, καθώς δεν ενδιαφέρεται να συλλάβει τη σημασία των δεσμών με τους άλλους. Ταυτόχρονα, η ναρκισσιστική στάση δίνει εμμονικά έμφαση στην ανθρώπινη επιθυμία³²². Η ατομική ταυτότητα συγκροτείται πάντα από τον διάλογο και από την σχέση με τους άλλους και καθορίζεται από αυτό που ο Ταίηλορ ονομάζει «ορίζοντες σημασίας»³²³. Αυτοί οι «ορίζοντες» αποτελούν αντικειμενικά κανονιστικά ηθικά κριτήρια και πηγές νοήματος που είναι ανεξάρτητα από τις προσωπικές επιθυμίες. Αυτές οι παρατηρήσεις δείχνουν την κριτική στάση που τηρεί ο Ταίηλορ απέναντι στα νεωτερικά προτάγματα και την σύγχρονη κουλτούρα.

Στον στοχασμό του Καναδού διανοητή, η αυθεντικότητα δεν προσεγγίζεται με κανένα «τοκβιλιανό» κριτήριο. Η κύρια τοκβιλιανή επιρροή που έχει δεχθεί ο Ταίηλορ είναι, εκ πρώτης όψεως, η επισήμανση της δυσανεξίας του «ήπιου δεσποτισμού». Προσεγγίζοντας το πρόταγμα της αυθεντικότητας γενεαλογικά, ο Ταίηλορ θα υποστηρίξει ότι ως ιδέα αυτό γεννιέται τον 18^ο αιώνα και συνδέεται με την εξάπλωση του ρομαντικού κινήματος. Επιπρόσθετα, ο Καναδός φιλόσοφος συσχετίζει την αυθεντικότητα με τον στοχασμό του Ρουσσώ περί αυτοκαθοριζόμενης ελευθερίας³²⁴ και τη θέση του ρομαντικού Χέρντερ για τη δυνατότητα του καθενός σε έναν αυθεντικό τρόπο ύπαρξης³²⁵. Η ίδια η αντιφατικότητα και η αμφισημία του ρομαντικού

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 179.

³²⁰ Charles Lowney «Authenticity and the Reconciliation of Modernity», *The Pluralist*, τόμ. 4, τεύχ. 1 (Ανοιξη 2009), σ. 35.

³²¹ Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ο.π., σ. 47.

³²² Charles Lowney «Authenticity and the Reconciliation of Modernity», ό.π., σ. 36.

³²³ Στο ίδιο.

³²⁴ Ο όρος «αυτοκαθοριζόμενη ελευθερία» χρησιμοποιείται από τον ίδιο τον Ταίηλορ, για αυτό τον λόγο παρατίθεται με αυτόν τον τρόπο στο κείμενο. Ακριβολογώντας στον ρουσσικό έργο συναντάμε δυο έννοιες της ελευθερίας. 1) Την ανεξαρτησία στην φυσική κατάσταση και 2) την ηθική ελευθερία που εκφράζεται μέσω της γενικής βούλησης στην πολιτική κοινωνία.

³²⁵ Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σσ. 66-67.

κινήματος³²⁶ δεν επιτρέπει να προσδιοριστεί το αν η ιδέα της αυθεντικότητας συνάδει πλήρως με το ρομαντικό κίνημα. Η αναφορά του Ταίηλορ στον Χέρντερ αναδεικνύει ακόμα περισσότερο την αμφισημία αυτής της ιδέας, καθώς ο Χέρντερ ως βασικός θεωρητικός του ρομαντισμού³²⁷ υπήρξε παράλληλα ένας πολιτισμικός εθνικιστής και πολιτισμικός σχετικιστής³²⁸. Στην περίπτωση του Ρουσσώ, παρατηρείται ένας φιλοσοφικοπολιτικός στοχασμός που οδηγεί στον κίνδυνο του δεσποτισμού της ελευθερίας³²⁹, μιας κατάστασης που ενδεχομένως έρχεται σε αντίθεση με το ιδεώδες της αυθεντικότητας, όπως το αναπτύσσει ο Ταίηλορ. Όσον αφορά τη σχέση του Ρουσσώ με τον ρομαντισμό, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο διαμορφωτικός του ρόλος στο ρομαντικό κίνημα υπερτιμήθηκε, μέσω της θεωρητικής ανάπτυξης της γενικής βούλησης και της επιθυμίας του για μια επιστροφή στη φύση. Με αυτή την παρατήρηση, σκοπός είναι να αναδειχθεί ότι το πρόταγμα για το οποίο γράφει ο Ταίηλορ, δηλαδή η ανάπτυξη της ατομικής ταυτότητας και της αυθεντικότητας, δεν ταυτίζεται με τις πρώιμες ρομαντικές ή ρομαντίζουσες εκφάνσεις.

Σε αυτό το σημείο της αποκοπής από τη ρομαντική έκφραση της αυθεντικότητας και της ατομικής ταυτότητας διακρίνουμε τη σύνδεση με τη σκέψη του Τοκβίλ. Ο Ταίηλορ αναζητεί την αυθεντικότητα στο πλαίσιο μιας πολιτικής κοινωνίας που δεν είναι αξιολογικά ουδέτερη, αλλά θέτει αντικειμενικά πολιτικά προτάγματα. Αυτή η διαπίστωση τοποθετεί τον Ταίηλορ στην κοινοτιστική παράδοση –μια παράδοση που επηρεάστηκε από την αριστοτελική πολιτική φιλοσοφία– αλλά παράλληλα φανερώνει ότι πρόκειται για έναν στοχαστή που δεν αδιαφορεί για τη φιλελεύθερη παράδοση. Η τελευταία δεν είναι αυτή που εγκαινίασε ο Λοκ, αλλά ούτε και σχετίζεται με τη «σοσιαλδημοκρατική» στροφή του Ρώλς, την οποία αντιμάχεται. Είναι η παράδοση στη δημιουργία της οποίας έχει συμβάλει το έργο του Τοκβίλ. Η μη απορριπτική στάση του Ταίηλορ απέναντι στην φιλελεύθερη φιλοσοφική παράδοση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο ίδιος τοποθετεί τον εαυτό του κοντά στον Χούμπολτ, αναφορικά με την αναγκαιότητα της ενσωμάτωσης των ανθρώπων στην κοινωνία, ως μια απαραίτητη προϋπόθεση για την εκτίμηση της ατομικής ελευθερίας³³⁰.

Η κριτική που ασκεί ο Ταίηλορ στον Ρόμπερτ Νόζικ (Robert Nozick) είναι μια κριτική που επίσης φανερώνει τις τοκβιλιανές καταβολές της σκέψης του. Ο Ταίηλορ σε καμία περίπτωση δεν εναντιώνεται στην ανάγκη για τη διαφύλαξη των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά επιθυμεί να καταδείξει ότι η προσκόλληση στο συγκεκριμένο πρόταγμα δεν έρχεται σε καμία σύγκρουση με τη μέριμνα για την κοινότητα. Αντιθέτως, θεωρεί ότι η υποστήριξη των ατομικών δικαιωμάτων προϋποθέτει την μέριμνα για την κοινότητα³³¹. Επειδή η κοινότητα στον Ταίηλορ οφείλει να είναι πολιτική γίνεται αντιληπτό με ποιον τρόπο η σκέψη του συνδέεται με τις θέσεις του

³²⁶ Michael Löwy & Robert Sayre, *Εξέγερση και μελαγχολία: Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Δέσποινα Καββαδία, Ενναλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1999, σ. 55.

³²⁷ Isaiah Berlin, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου, Scripta, Αθήνα 2000, σ. 118.

³²⁸ Να σημειωθεί ότι ο Αϊζάια Μπερλίν, σε κατοπινό έργο του, θεωρεί ότι ο Χέρντερ δεν υιοθετεί τον σχετικισμό, αλλά όπως τονίζει, ο Γερμανός ρομαντικός και ο Τζιαμπατίστα Βίκο υιοθετούν ένα είδος «πολυαρχίας» που διαφέρει ριζικά από το συγκλησιακρατικό ύφος του σχετικισμού (βλ. Isaiah Berlin, *Το σαθρό υλικό του ανθρώπου*, ο.π., σ. 146).

³²⁹ Manfred G. Schmidt, *Θεωρίες της δημοκρατίας*, ό.π., σ. 112.

³³⁰ Ruth Abbey, *Charles Taylor*, Cambridge University Press, New York 2004, σ. 114.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 113.

Τοκβίλ για το άτομο, τις ατομικές ελευθερίες και την ενεργή πολιτική συμμετοχή. Το ιδανικό στην πολιτική σκέψη του Ταίηλορ είναι μια κοινωνία που αυτοδημιουργείται, η οποία στηρίζεται στις αρχές ενός κοινοτιστικού φιλελευθερισμού (communitarian liberalism), αν και αυτή η σύζευξη από πολλούς θεωρητικούς θεωρείται λογικά ασυνεπής ως ένα θεωρητικό δημιούργημα που συνιστά *contradictio in terminis*.

Μεταξύ του Τοκβίλ και του Ταίηλορ υπάρχουν σαφή όρια που φαίνεται ότι διαχωρίζουν τους δυο στοχαστές. Ωστόσο, ο Τοκβίλ και ο Ταίηλορ διακρίνονται, και οι δύο, για το έντονο ενδιαφέρον τους αναφορικά με τη δημόσια συμμετοχή, την ελευθερία και τη διαφύλαξη της ατομικότητας. Η ατομικότητα στη σκέψη του Ταίηλορ έχει διαμορφωθεί από τα προτάγματα που χαρακτηρίζουν τη νεωτερική και πρόωμη μετανεωτερική φάση και μεταφράζεται με σημερινούς όρους ως αυθεντικότητα. Όσον αφορά τον πολιτικό στοχασμό του Τοκβίλ, αυτός δεν χαρακτηρίζεται από το «τελοκρατικό» ιδεώδες που χαρακτηρίζει τους κοινοτιστές θεωρητικούς. Όπως θα επισημάνει ο Μάικλ Οουκσοτ (Michael Oakeshott), ο Αλέξης ντε Τοκβίλ εντάσσεται, ταξινομικά, σε μια ομάδα φιλοσόφων και πολιτικών στοχαστών – στην οποία επίσης ανήκουν τόσο ο Χομπς και ο Λοκ όσο και ο Πιέρ-Ζοζέφ Προυντόν (Pierre-Joseph Proudhon) και ο Τ.Χ Γκρην– οι οποίοι ανέπτυξαν μια «νομοκρατική» θέση απόρριψης της τελοκρατικής αντίληψης όπως και της συναφούς θέσης ότι οι κυβερνήσεις οφείλουν να επιβάλλουν ένα «τέλος» και έναν καθολικό σκοπό³³². Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση, φαίνεται ότι η στάση του Τοκβίλ είναι αμφίσημη, όμως είναι μια στάση πιο ξεκάθαρη σχετικά με άλλα πιο περίπλοκα σημεία μέσα στο *corpus* του.

Ο Τοκβίλ θεωρεί ότι η κοινωνία οφείλει να έχει μια κοινή στόχευση, αλλά για τον Γάλλο πολιτικό στοχαστή αυτό, ως σκοπός για την επίτευξη μιας κοινής στόχευσης, δεν χρειάζεται και δεν πρέπει να υποκινείται από την εξουσία. Αυτή η διαπίστωση, καθιστά ευκρινή την κύρια διαφοροποίηση μεταξύ των δυο στοχαστών. Εντούτοις, όπως δείξαμε πιο πάνω, ο Τσαρλς Ταίηλορ δεν αποτελεί κλασικό παράδειγμα τυπικού κοινοτιστή, εφόσον μοιράζεται αρκετούς από τους προβληματισμούς του φιλελευθερισμού. Ο Χούμπολτ και ο Τοκβίλ αποτελούν δυο σημεία αναφοράς για τη φιλελεύθερη οπτική της ταιηλορικής σκέψης. Ο Ταίηλορ λαμβάνει υπόψη του βασικούς θεωρητικούς προβληματισμούς του Τοκβίλ, όπως αυτό φανερώνουν οι σχετικές αναφορές στο έργο του, και η προσπάθεια να μεταφέρει αυτές τις προβληματικές στο πεδίο του σύγχρονου διαλόγου, συνδυάζοντας την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα με την αμερικανική κομμουνιστική σκέψη.

³³²Michael Oakeshott, *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Παντελής Ε. Λέκκας, Τόπος, Αθήνα 2020, σ. 546.

Συμπεράσματα δεύτερου μέρους

Βασικός σκοπός του δεύτερου μέρους ήταν η ανάδειξη μερικών μείζονων σύγχρονων θέσεων σχετικά με τον ατομικισμό, τη μαζική δημοκρατία και γενικότερα τη μετανεωτερικότητα. Παράλληλα, σκοπός ήταν να επισημανθεί η σχέση αυτών των θέσεων με την σκέψη του Τοκβίλ. Στο πλαίσιο του δεύτερου μέρους της εργασίας αναδείχθηκε ότι η σκέψη του Λιποβετσκί επηρεάζεται άμεσα από την τοκβιλιανή πολιτική θεωρία, ότι η φιλοσοφική θέση του Κονδύλη συσχετίζεται με το έργο του Τοκβίλ ως προς την περιγραφή της διαδικασίας της μεθερμηνείας του φιλελευθερισμού και τέλος ότι ο στοχασμός του Ταίηλορ προσεγγίζει σε πολλά σημεία την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού με κύριες επιρροές του το έργο του Τοκβίλ και του Χούμπολτ.

Μέσω της παρουσίασης ενός μέρους της σκέψης των τριών στοχαστών επισημάνθηκε η σημασία και το εύρος των διαφορών που παρατηρούνται μεταξύ νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας. Η σπουδαιότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος για την πολιτική φιλοσοφία και την κοινωνική θεωρία έγκειται στο γεγονός ότι διευκολύνει την κατανόηση των σχήματων σκέψης του 19^{ου} αιώνα, τα οποία ασκούν μεγάλη επιρροή ακόμα και σήμερα στην πολιτική φιλοσοφία, και ταυτόχρονα, φανερώνει τις θεωρητικές ελλείψεις που αυτά τα σχήματα έχουν στην προσπάθεια κατανόησης του 20^{ου} και 21^{ου} αιώνα. Αναπόφευκτα, παρουσιάζονται δυσκολίες και αντιξοότητες στην κατανόηση της σημερινής μετανεωτερικής συνθήκης. Επί παραδείγματι, τίθεται το ερώτημα για τη μαρξική ανάλυση της λογικής του κεφαλαίου του 19^{ου} αιώνα και τη δυνατότητα της να περιγράψει αναλυτικά την μετανεωτερική καταναλωτική φάση του σύγχρονου καπιταλισμού, όπως την περιγράφει ο Λιποβετσκί, επηρεαζόμενος από τον Ντάνιελ Μπελ. Ο 20^{ος} αιώνας σε πολλά σημεία ήρθε σε έντονη ρήξη με την νεωτερικότητα και ιδιαίτερος με τη σκέψη του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα.

Η περίπτωση του Λιποβετσκί αποτελεί μια περίπτωση στοχαστή που φαίνεται ότι τηρεί ξεκάθαρα κριτική στάση απέναντι στον νεο-ατομικισμό. Εντούτοις, στις αναλύσεις του για τη βία και την ωμότητα διακρίνεται ότι η στάση του είναι αμφίσημη καθώς παρατηρεί ότι ο ατομικισμός έρχεται σε αντίθεση με την ωμότητα. Κατά τον Γάλλο στοχαστή, αυτό παρατηρείται στις σύγχρονες κοινωνίες. Ο Λιποβετσκί δεν αποτελεί έναν απολογητή της βίας και της ωμότητας, συνεπώς στο συγκεκριμένο σημείο της μελέτης του γίνεται εμφανές ότι κατανοεί τις θετικές όψεις του ατομικισμού όπως αυτός παρουσιάστηκε ιστορικά στον δυτικό κόσμο. Παρόλα αυτά, δυο θεμελιακά στοιχεία αναδεικνύουν τη γενικότερη κριτική στάση του Λιποβετσκί στη σύγχρονη κοινωνική συνθήκη. Η επιρροή του Λιποβετσκί από τον Κρίστοφερ Λας και η αντίληψή του για τον νεο-ατομικισμό ως ναρκισσιστική έκφραση φανερώνουν την αρνητική στάση του Λιποβετσκί απέναντι στον νεο-ατομικισμό. Συνακόλουθα, η ταύτιση του νεο-ατομικισμού με τον ναρκισσισμό αποκαλύπτει την αρνητική στάση που διατηρεί ο Λιποβετσκί έναντι του νεο-ατομικισμού. Παράλληλα, ο Λιποβετσκί συγκαταλέγεται σε μια σειρά στοχαστών όπως ο Λας, ο Ντάνιελ Μπελ και ο Άλαν Μπλουμ, οι οποίοι εξέτασαν την ανάδυση του ατομικισμού και διέκριναν σε αυτόν μια

διαδικασία συρρίκνωσης της ζωής³³³. Ο Ταίηλορ διαπιστώνει το ίδιο, όμως θεωρεί ότι ο Λιποβετσκί χαρακτηρίζεται από αυτή την στάση σε μικρότερο βαθμό σε σύγκριση με τους υπόλοιπους στοχαστές τους οποίους αναφέρει. Το συμπέρασμα είναι ότι ο Λιποβετσκί τηρεί μια κριτική στάση απέναντι στον νεο-ατομικισμό, χωρίς, παρόλα αυτά, να απορρίπτει όλες τις εκφάνσεις της μετανεωτερικότητας και της σχέσης των ατόμων με τον εαυτό τους.

Η σκέψη του Παναγιώτη Κονδύλη χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη σαφήνεια όσον αφορά τη στάση του απέναντι στην μαζική κοινωνία και τον σύγχρονο ατομικισμό. Η γενικότερη φιλοσοφική και μεθοδολογική στάση του Έλληνα στοχαστή ήταν περιγραφική και χαρακτηριζόταν από οξύ σκεπτικισμό. Ο Έλληνας φιλόσοφος αποπειράθηκε να υιοθετήσει μια «αξιολογικά ελεύθερη θεώρηση» που είναι δυνατή μόνο αν γίνει αποδεκτό ότι η ζωή, ο κόσμος και ο άνθρωπος δεν έχουν νόημα και αξία *per se*³³⁴. Ο Κονδύλης στο *Ισχύς και απόφαση* διατυπώνει ότι η ιστορία της ύπαρξης είναι ουσιαστικά η ιστορία της απόφασης, η οποία εκφράζεται μέσω μιας κοσμοεικόνας³³⁵. Αυτή η θέση φαντάζει μη αξιολογικά ουδέτερη. Παρόλα αυτά, η αξιολογική ουδετερότητα στο έργο του Κονδύλη έγκειται στο γεγονός ότι απορρίπτει τις ορθολογικές θέσεις για τη συγκρότηση των αξιών. Σε αυτό το πλαίσιο θεωρεί ότι οι διάφορες «κοσμοεικόνες» δεν δύνανται να προσεγγιστούν αντικειμενικά και ορθολογικά. Οι κοσμοεικόνες στηρίζονται σε μια απόφαση. Αυτή η αντίληψη του Κονδύλη για την απόφαση αποτελεί τη βάση για τον ριζικό σκεπτικισμό του. Ο σκεπτικισμός αποτελεί μια φιλοσοφική θέση που αρνείται την ύπαρξη αντικειμενικής γνώσης και δικαιολόγησης³³⁶. Σε αυτή την άρνηση δικαιολόγησης στηρίζεται και ο Έλληνας στοχαστής. Ο Κονδύλης, αποδεχόμενος τη σκεπτικιστική αντίληψη γύρω από το ζήτημα των αξιών και την πολεμική διάσταση των ιδεών, θεωρεί ότι όφειλε να παραμείνει ένας περιγραφικός στοχαστής και να απέχει από την διατύπωση κανονιστικών θέσεων. Οι ιδέες αποτελούν διαθέσιμα όπλα³³⁷ στην «φαρέτρα» των υποκειμένων, τα οποία έχουν ως σκοπό την αυτοσυντήρηση τους και την ανάπτυξη της ισχύος τους.

Αναφορικά με το ζητούμενο της παρούσας μελέτης, το σπουδαιότερο στη σκέψη του Κονδύλη, πέρα από τις αναλύσεις του για τη μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού και τις ιδεολογικές ζυμώσεις που πραγματοποιούνταν τον 19^ο αιώνα, οι οποίες συσχετίζονται με την τοκβιλιανή σκέψη, ήταν η θέση ότι η σημερινή μετανεωτερική κοινωνία βρίσκεται σε πλήρη ρήξη με τα αστικά ιδεώδη. Όπως υποστηρίζει ο ίδιος, αναφερόμενος στη μετάλλαξη του φιλελευθερισμού, η οποία ήταν κομβική για την έλευση της μαζικής δημοκρατίας, οι αστοί δεν καθόριζαν τους κανόνες τους οποίους είχε θέσει το κράτος προκειμένου να λειτουργήσει η κοινωνία και η οικονομία έξω από το κράτος³³⁸. Το πρότυπο του μαζικοδημοκράτη επιχειρηματία είναι αυτό που κυριαρχεί. Οι επιχειρηματίες ήταν αυτοί που ασκούσαν πιέσεις στο

³³³ Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σσ. 46-47.

³³⁴ Παναγιώτης Κονδύλης, *Ισχύς και απόφαση: Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*, Στιγμή, Αθήνα 2001, σ. 209.

³³⁵ Στο ίδιο, σ. 44.

³³⁶ Audi Robert, Στέλιος Βιρβιδάκης, Γιωργος Ξηροπαϊδης (επίμ.), *Το φιλοσοφικό λεξικό του Cambridge*, ό.π., σ. 1025.

³³⁷ Παναγιώτης Κονδύλης, *Ισχύς και απόφαση: Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*, ό.π., σ. 158.

³³⁸ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 231.

κράτος, ώστε να έχουν όφελος μέσα από τις κρατικές παρεμβάσεις στην οικονομία και την κοινωνία³³⁹. Εξίσου σημαντική είναι η σύνδεση της σκέψης του Κονδύλη με εκείνη του Τοκβίλ για τη μαζική κοινωνία. Όπως έχει ήδη διατυπωθεί, ο Τοκβίλ συνδέεται άμεσα με τη συγκεκριμένη προβληματική και μάλιστα συνδέεται σε αρκετά πρώιμο στάδιο, σύμφωνα με κάποιους μελετητές του έργου του. Η αντίληψη του Τοκβίλ για την επικράτηση της δημοκρατίας στην Αμερική, δίχως επαναστατικές εντάσεις και λόγω της αγγλοαμερικανικής παράδοσης για ορισμένους ερευνητές σημαίνει ότι τα αγγλοαμερικανικά αντιπροσωπευτικά συστήματα, η μεγάλη έκταση της γης και τα φιλελεύθερα ιδεώδη των δικαιωμάτων έθεσαν νωρίς τα θεμέλια για την ανάδυση της μαζικής δημοκρατίας³⁴⁰.

Τέλος, η περίπτωση του Τσαρλς Ταίηλορ παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον. Όπως και στην περίπτωση του Τοκβίλ, έτσι και στην περίπτωση του Ταίηλορ, δεν έγινε προσπάθεια να παρουσιαστούν οι θεωρήσεις του σχετικά με τις «δυσανεξίες της νεωτερικότητας», αντιμετωπίζοντάς τον ως έναν θεωρητικό του Αμερικανικού κοινοτιστικού ρεύματος. Με τη συγκεκριμένη στάση δόθηκε έμφαση στα φιλελεύθερα στοιχεία της σκέψης του. Αυτός είναι ο λόγος της υιοθέτησης της μεθοδολογικής προσέγγισης που αναλύθηκε στην αρχή της εργασίας, δηλαδή στην εξ αρχής απόρριψη απόδοσης ενός πολιτικού χαρακτηρισμού στους στοχαστές. Έχει σημασία να τονιστεί η προσπάθεια του Ταίηλορ να διαφυλάξει την ατομικότητα με σύγχρονους όρους. Με αυτούς τους όρους, η διαφύλαξη της ατομικότητας συνδέεται άμεσα με την «αυθεντικότητα» και επομένως, η εν λόγω διαφύλαξη δύναται να πραγματοποιηθεί μέσα σε μια κοινωνία μέσω μιας σχέσης αλληλεπίδρασης του ατόμου με την κοινωνία.

Η νεωτερικότητα και η ύστερη φάση της δεν αποτελούν για τον Ταίηλορ ένα απόλυτο κακό. Η στάση του Καναδού φιλοσόφου δεν ταυτίζεται με την σκληρή στάση που διατηρεί ο Μακιντάιρ, στο *Μετά την αρετή*, αναφορικά με τη σύγχρονη ηθική αντίληψη των πραγμάτων. Η ταιηλορική στάση αποτελεί ένα εγχείρημα που αποσκοπεί στην προστασία της ατομικότητας με σύγχρονους όρους. Το συγκεκριμένο εγχείρημα παρουσιάζεται ευρέως τον 18^ο αιώνα, αλλά η επικράτησή του πραγματοποιείται στη μετανεωτερικότητα³⁴¹. Ο Τοκβίλ, όμως, διαβλέπει ότι αν η πληρότητα του εαυτού πραγματοποιηθεί με πλήρη αδιαφορία για τις δημόσιες υποθέσεις, αυτό θα αποτελέσει κίνδυνο για την ίδια την ατομικότητα. Ο Ταίηλορ γράφει με αναλυτικότητα και σαφήνεια γύρω από αυτό, καθώς θεωρεί τον «ήπιο δεσποτισμό» ένα ιδιαίτερα επικίνδυνο φαινόμενο. Για τον Καναδό στοχαστή, η προσκόλληση στον εαυτό ενδεχομένως να οδηγήσει στην ανάπτυξη απρόσωπων «δυνάμεων κηδεμονίας»³⁴².

³³⁹ Στο ίδιο, σ. 231.

³⁴⁰ Donald Ratcliffe, «The Right to Vote and the Rise of Democracy, 1787—1828», *Journal of the Early Republic*, τόμ. 33, τεύχ. 2, σσ. 219-254, σ. 254.

³⁴¹ Ο Ταίηλορ θα ισχυριστεί ότι το πρόταγμα του «self-fulfillment», δηλαδή της πληρότητας του εαυτού, θα αρχίσει να γίνεται δημοφιλές μετά την δεκαετία του 60.

³⁴² Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 41.

Επίλογος

Στον παρόντα επίλογο γίνεται η προσπάθεια να συνοψιστεί η σχέση μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου μέρους, με σκοπό να επισημανθεί η σύνδεση που έχει ο στοχασμός του Τοκβίλ με τις σύγχρονες προσεγγίσεις του 20^{ου} αιώνα και τον τρόπο με τον οποίο ο Αλέξις ντε Τοκβίλ επηρέασε με τη σκέψη του τον προβληματισμό γύρω από τον ατομικισμό και τη μαζική κοινωνία. Ο Αλέξις ντε Τοκβίλ ήταν από τους πρώτους που έθεσαν συστηματικά το ζήτημα της ανάδυσης της μαζικής κοινωνίας και του ατομικισμού ως παράγοντα απολιτικοποίησης του υποκειμένου.

Θεμελιακό ζήτημα για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας ήταν η υιοθέτηση συγκεκριμένων μεθοδολογικών αρχών και προτάσεων. Στο πρώτο μέρος αποφεύχθηκε η προσπάθεια ιδεολογικής κατάταξης του Τοκβίλ και παρουσιάστηκαν οι απαραίτητες πληροφορίες για τον στοχασμό του Γάλλου φιλοσόφου. Στον επίλογο, όμως, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστεί μια θέση σχετικά με το ζήτημα της ιδεολογικής ταυτότητας του Τοκβίλ. Ο Γάλλος στοχαστής αποτελεί μια κλασική φιγούρα του πολιτικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα και ακριβώς για αυτόν τον λόγο διαπιστώνεται η δυσανεξία του απέναντι στο νέο, για την εποχή του, φαινόμενο του ατομικισμού και παράλληλα η πολιτική ανησυχία του για την ανάπτυξη της μαζικής κοινωνίας. Όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Κονδύλης, οι φιλελεύθεροι της εποχής του Τοκβίλ δεν είχαν σε καμία περίπτωση την τάση να υπερασπιστούν τον αναδυόμενο ατομικισμό, ο οποίος θα διέυρνε την υλική ισότητα³⁴³. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η θεωρητική επίθεση των τότε φιλελεύθερων χαρακτηριζόταν από μια διττή διάσταση. Συγκεκριμένα, από τη μία όψη χαρακτηριζόταν από τη φοβία τους για την απειλή που δέχεται το άτομο από την άμορφη μαζοκοινωνία και, από την άλλη όψη, από την κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα, η οποία δεν συνάδει με την «αστική αντίληψη περί ατόμου»³⁴⁴.

Η συγκεκριμένη θεωρητική επιθετική στάση συνεχίζεται εντός της φιλελεύθερης παράδοσης και είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γκασσέτ, ως κριτικός της μαζικής κοινωνίας και της «εξέγερσης των μαζών», διακατέχεται, επίσης, από τον φόβο της μαζικής κοινωνίας. Αντιθέτως, στοχαστές όπως ο Κώστας Παπαϊωάννου, που παρατηρούν τις θετικές διαστάσεις των μαζών, έχουν κυρίως κατά νου ένα συλλογικό επαναστατικό πρόταγμα. Με άλλα λόγια, θεωρούν τις μάζες ευεργετικές και απόλυτα αναγκαίες για την πραγμάτωση αυτού του προτάγματος. Το ίδιο παρατηρείται και στο έργο των Αντόνιο Νέγκρι (Antonio Negri) και Μάικλ Χαρντ (Michael Hardt) για το «πλήθος», οι οποίοι διατυπώνουν ότι η ύπαρξη αυτού του «πλήθους» παρέχει τη δυνατότητα για έντονες ριζοσπαστικές και επαναστατικές διαδικασίες. Αντίθετα, γίνεται αντιληπτή η στάση ανησυχίας που διατηρεί ο Τοκβίλ για την ανάπτυξη των μαζικών κοινωνιών. Κατά πρώτον, για τον Γάλλο στοχαστή αυτές οι κοινωνίες είναι υπονομευτικές για το άτομο και την ατομικότητα και, κατά δεύτερον, υποθάλπουν επαναστατικές εντάσεις, τις οποίες ο Τοκβίλ πάντα αντιμετώπιζε με σκεπτικισμό και καχυποψία.

³⁴³ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 218.

³⁴⁴ Στο ίδιο.

Η κύρια ενασχόληση του Γάλλου στοχαστή με τον ατομικισμό και την «εξέγερση των μαζών» προκύπτει από τη μελέτη του για την αμερικανική δημοκρατία. Κύριο ενδιαφέρον του Τοκβίλ ήταν να παρατηρήσει όλα όσα συμβαίνουν σε αυτή την ήπειρο, η οποία φαινόταν να χαρακτηρίζεται από μια εντελώς νέα πολιτικοκοινωνική κατάσταση. Από τις αναλύσεις του για την αμερικανική δημοκρατία και τον θαυμασμό που έχει για τα ήθη και τους θεσμούς των Αμερικάνων και για την πολιτική δράση των πολιτών της Αμερικής οδηγείται στη διαπίστωση ότι υπάρχουν ενδεχομένως κίνδυνοι που σοβούν μέσα στη δημοκρατική κοινωνική κατάσταση. Στην δημοκρατία, το πνεύμα του ατομικισμού λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις και αυτό μπορεί να οδηγήσει στο έντονο πάθος των ανθρώπων για την αυτονομία τους και στην επακόλουθη αδιαφορία τους για την κοινωνία και τις δημόσιες υποθέσεις. Ο βαθμός έντασης που έχει το ατομικιστικό πνεύμα σε μια κοινωνία δείχνει και το μέγεθος του κινδύνου που τη χαρακτηρίζει. Σε μια τέτοια κοινωνία υπάρχει μεγάλη πιθανότητα τα άτομα να υποταχθούν στην «άβουλη βούληση» της μάζας³⁴⁵, στην τυραννία της κοινής γνώμης και στο άλογο κινήγι των υλικών απολαύσεων. Για τον Αλέξις ντε Τοκβίλ, ο ατομικισμός είναι πρόβλημα της Αμερικής και όχι μια αμερικανική αρετή³⁴⁶. Για τον Γάλλο στοχαστή, ο ατομικισμός είναι μια αναπόφευκτη κατάσταση στις μοντέρνες πολιτείες, η οποία παρέχει τη δυνατότητα στη δημοκρατική ισότητα να αντισταθεί στους δεσμούς και την αλληλεγγύη μεταξύ των κυρίαρχων στρωμάτων ή έστω να περιορίσει την κοινωνική τους επέκταση³⁴⁷.

Στην τοκβλιανή σκέψη, η πολιτική διαδικασία διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην διαμόρφωση της ζωής των ανθρώπων. Αναφέρθηκε πολλές φορές ότι ο Τοκβίλ ορίζει την πολιτική ελευθερία ως ενεργή πολιτική συμμετοχή και ως έντονο ενδιαφέρον για τις δημόσιες υποθέσεις. Ο ίδιος δεν επικρίνει την ατομικιστική και μαζική κοινωνία από τη σκοπιά της αντιδραστικής αναζήτησης μιας «χρυσής εποχής», ούτε ασκεί μια εσαυτο-θεολογικού τύπου κριτική. Ακόμα και η κριτική του στον υλισμό, με την έννοια της προσκόλλησης στην αναζήτηση των υλικών απολαύσεων, έχει έντονο πολιτικό περιεχόμενο καθώς διαβλέπει την πολιτική αδιαφορία που προκύπτει από τον ατομικισμό και τον υλιστικό τρόπο ζωής.

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό το δεύτερο μέρος της εργασίας. Οι τρεις στοχαστές που παρουσιάζονται είναι σε επαφή με το έργο του Τοκβίλ, γεγονός που θα ήταν δύσκολο να αποφύγουν. Ο Λιποβετσκί αναφέρεται συνεχώς στον Τοκβίλ και επηρεάζεται από αυτόν στην ανάλυσή του για τον νεο-ατομικισμό. Για να κατανοήσει ο Λιποβετσκί τη δεύτερη ατομικιστική επανάσταση της δεκαετίας του 50' και του 60' όφειλε αρχικά να αντιληφθεί την πρώτη ατομικιστική επανάσταση του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα. Βασικό του φιλοσοφικό και κοινωνιολογικό εργαλείο σε αυτή την προσπάθεια κατανόησης ήταν η σκέψη και οι αναλύσεις του Τοκβίλ. Όπως θα γράψει χαρακτηριστικά για την ατομικιστική επανάσταση:

Ο Τοκβίλ το είχε ήδη δείξει, το άτομο που στρέφεται στον εαυτό του και θεωρεί τον εαυτό του κατά μέρος, σπάει την αλυσίδα των γενεών, το παρελθόν και η παράδοση χάνουν το κύρος τους: το άτομο που έχει αναγνωριστεί ελεύθερο δεν συνδέεται με

³⁴⁵ Ναυσικά Παπανικολάτου, *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξις ντε Τοκβίλ*, ο.π., σ. 374.

³⁴⁶ Dana Villa, «Hegel, Tocqueville, and "Individualism"», *The Review of Politics*

τόμ. 67, τεύχ. 4 (Φθινόπωρο 2005), σ. 664.

³⁴⁷ Στο ίδιο.

τη λατρεία των αρχαίων που περιορίζουν το απόλυτο δικαίωμα του να είναι ο εαυτός τους, η λατρεία της καινοτομίας και του επίκαιρου σχετίζεται αυστηρά με αυτόν τον ατομικιστικό αποκλεισμό του παρελθόντος.³⁴⁸

Όπως αναφέρθηκε ήδη, ο Roger Boesche διατυπώνει ότι ο Τοκβίλ παρατήρησε στον ατομικισμό ένα είδος «ψυχολογικής κατάπτωσης» και αδυναμίας εκ μέρους του υποκειμένου. Αυτό έδωσε στον Λιποβετσκί το βήμα να διεισδύσει σε «ψυχοκεντρικές» προσεγγίσεις και ταυτόχρονα επηρεαζόμενος από τους Αμερικανούς κοινωνιολόγους να συνδέσει τον νεο-ατομικισμό της δεύτερης ατομικιστικής επανάστασης με τον ναρκισσισμό.

Στην περίπτωση του Παναγιώτη Κονδύλη, δεν εντοπίζεται κάποια άμεση επιρροή από τον Τοκβίλ. Αυτό θα ήταν δύσκολο, καθώς ο Κονδύλης με το έργο του *Ισχύς και απόφαση*, αποτέλεσε έναν σύγχρονο θεμελιωτή του ριζοσπαστικού σκεπτικισμού. Το έργο του Κονδύλη έρχεται σε επαφή με το έργο του Τοκβίλ σε δυο βασικά σημεία. Το πρώτο είναι η ανάλυση της μαζικής δημοκρατίας ως το πολιτικό σύστημα της μαζικής κοινωνίας. Η μαζική δημοκρατία αποτέλεσε κύρια φιλοσοφικοπολιτική προβληματική για τον Κονδύλη και για αυτό αφιέρωσε μεγάλο εύρος της συγγραφικής του δουλειάς. Ο Αλέξης ντε Τοκβίλ ήταν ο πρώτος που κατανόησε την κατάτμηση της κοινωνίας σε άτομα και τον λόγο που αυτή η κατάτμηση αποτελεί βασική συνθήκη για την ανάπτυξη της μαζικής κοινωνίας. Αυτή η κατανόηση εκ μέρους του Τοκβίλ γίνεται εμφανής και στο έργο του Κονδύλη. Από την μία πλευρά, ο Τοκβίλ εστιάζει την ερευνητική του δουλειά στα ήθη που διαμορφώνουν το ευρύτερο κοινωνικό φαντασιακό της δημοκρατικής κοινωνικής κατάστασης, ενώ από την άλλη πλευρά, ο Κονδύλης δίνει έμφαση στα σχήματα σκέψης και στον τρόπο που το αναλυτικό-συνδυαστικό σχήμα σκέψης, διεισδύοντας στο κοινωνικό πεδίο, αποτέλεσε τη βάση για την ανάδυση της μαζικής δημοκρατίας. Όπως γράφει ο Έλληνας στοχαστής, αυτό ήταν το σχήμα σκέψης που αντικατέστησε το αστικό σχήμα σκέψης και προετοίμασε την ιδεολογική μετατροπή της κοινωνίας σε κοινωνία μαζικής δημοκρατίας³⁴⁹.

Παράλληλα, ο Κονδύλης έρχεται αντιμέτωπος με το έργο του Τοκβίλ στην προσπάθεια του να κατανοήσει τη μεθερμηνεία του φιλελευθερισμού και την αντιπαράθεση μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας, η οποία εν τέλει κατέληξε σε έναν φιλελευθερισμό δημοκρατικής υφής. Πρόκειται για τον «δημοκρατικό φιλελευθερισμό» που απέρριπτε ως κινητήρια δύναμη των οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών το «αόρατο χέρι». Σε αυτές τις ιδεολογικές «ζυμώσεις» της εποχής, όπως αναδείχθηκε, ο Τοκβίλ κατέχει μια ενδιάμεση θέση. Ναι μεν απομακρύνεται από μια *laissez-faire* κατανόηση της κοινωνικής κίνησης, αλλά παραμένει δύσπιστος και επιφυλακτικός για τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους.

Τέλος, στη περίπτωση του Τσαρλς Ταίηλορ παρουσιάστηκαν τα φιλελεύθερα στοιχεία της σκέψης του και η συσχέτιση που αυτά έχουν με ορισμένα στοιχεία της παράδοσης του πολιτικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα. Όπως αναφέρθηκε, ο Χούμπολτ και ο Τοκβίλ είναι δυο στοχαστές αυτής της παράδοσης που ασκούν μεγάλη επιρροή στον Ταίηλορ. Υπάρχουν δυο σημεία που συνδέουν τον στοχασμό του

³⁴⁸ Ζιλ Λιποβετσκί, *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, ό.π., σ. 80.

³⁴⁹ Παναγιώτης Κονδύλης, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στην μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, ό.π., σ. 101.

Τάιηλορ με εκείνον του Τοκβίλ. Αρχικά, ο Ταίηλορ προβληματίζεται σχετικά με τον κίνδυνο που ενέχει η προσήλωση στις «μικροτετριμμένες απολαύσεις» που αναζητούν οι άνθρωποι στους δημοκρατικούς καιρούς³⁵⁰. Ο Τοκβίλ επισημαίνει τον μεγάλο κίνδυνο που εμφωλεύει η εστίαση στην άμεση απόλαυση και στην γρήγορη ικανοποίηση, καθώς αυτή η στάση δημιουργεί μια έντονη τάση για απόλυτη ισότητα των συνθηκών που, μέσω μιας σειράς διαδικασιών, κατευθύνει τα υποκείμενα στην ανελευθερία και στην εξάρτηση τους από δεσποτικές και γραφειοκρατικές δομές³⁵¹. Το σημαντικό με την σκέψη του Ταίηλορ είναι ότι συνδέει την αδιαφορία για τις πολιτικές υποθέσεις με μια ευρύτερη αδιαφορία, την οποία παρατηρεί και ο Λιποβετσκί, ο οποίος υποστηρίζει, με τη σειρά του, ότι αυτή η αδιαφορία υπερβαίνει τα όρια του μηδενισμού και του «θανάτου του Θεού». Συνεπώς, ο Ταίηλορ παρατηρεί ότι η προσέγγιση του Τοκβίλ για την πολιτική αδιαφορία αποτελεί υποπερίπτωση μιας γενικότερης απουσίας της ηρωικής διάστασης της ζωής, η οποία συνδέεται, κατ' αυτόν, με τον «τελευταίο άνθρωπο» του Νίτσε (Nietzsche) και τον «ενεστώτα χρόνο» του Κίρκεγκωρ (Kierkegaard).

Επιπρόσθετα, στη συγκεκριμένη εργασία παρουσιάστηκε η σκέψη του Καναδού φιλοσόφου γύρω από την έννοια της «αυθεντικότητας» και ο λόγος για τον οποίο το συγκεκριμένο σημείο του ταιηλορικού στοχασμού συνδέεται με την προστασία της ατομικότητας στον Τοκβίλ. Ο Ταίηλορ συσχετίζει αυτή την έννοια με τον Ρουσσώ και κυρίως με τον Χέρντερ, αλλά, όπως επισημάνθηκε η πολιτική σκέψη των Χέρντερ και Ρουσσώ δεν δύναται να συνδυαστεί με το πρόταγμα της αυθεντικότητας μακροπρόθεσμα. Επομένως, στη σκέψη του Ταίηλορ το πρόταγμα της αυθεντικότητας ως προστασία της ατομικής ταυτότητας και η θέση ότι μια σχέση αμεσότητας οφείλει να χαρακτηρίζει το αυθεντικό άτομο με την κοινότητα και την κοινωνία φανερώνουν τη σύνδεση της σκέψης του φιλοσόφου με τον τοκβιλιανό στοχασμό.

Στην παρούσα εργασία έγινε η προσπάθεια να αναλυθεί μια διανοητική πορεία που ξεκινάει από την παράδοση του πολιτικού φιλελευθερισμού του 19^{ου} αιώνα και τελειώνει στα τέλη του 20^{ου}, εστιάζοντας σε στοχαστές με αρκετά διαφορετικές θέσεις μεταξύ τους. Το τέλος αυτής της προβληματικής, ωστόσο, που ο Τοκβίλ διατύπωσε πρώτος και παρατηρείται ότι συνεχίζεται μέχρι και σήμερα με αμείωτο το ενδιαφέρον δεν έχει έρθει ακόμα. Ο ατομικισμός, η αναδίπλωση του υποκειμένου στον ίδιο του τον εαυτό, η εγκατάλειψη της δημόσιας σφαίρας και ο ιστορικός ρόλος των μαζών προβληματίζουν μέχρι σήμερα έντονα τον φιλοσοφικό στοχασμό. Ο συγγραφέας αυτής της διπλωματικής εργασίας φιλοδοξεί το παρόν δοκίμιο να αποτελέσει μια μικρή συμβολή ώστε να φωτιστεί αυτή η διαδρομή εν όψει των μελλοντικών κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων.

³⁵⁰ Τσαρλς Ταίηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, ό.π., σ. 32.

³⁵¹ L. Joseph Hebert Jr., «Individualism and Intellectual Liberty in Tocqueville and Descartes», *The Journal of Politics*, τόμ. 69, τεύχ. 2 (Μάιος 2007), σ. 535.

Βιβλιογραφία

- Ελληνόγλωσση

-Αντωνίου, Θεοδώρα. *Ιστορία πολιτικών ιδεών: Από τον 17ο αιώνα έως τις απαρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Νομική βιβλιοθήκη, 2016.

-Αρόν, Ραϋμόν. *Η εξέλιξη της κοινωνιολογικής σκέψης: Μοντεσκιέ, Κοντ, Μαρξ, Τοκβίλ*(Πρώτος Τόμος), μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης. Αθήνα: Γνώση, 1994.

-Βέικος, Θεόφιλος. *Ιστορία και φιλοσοφία: Δοκίμιο για μια κοινωνική κατανόηση της φιλοσοφίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1999.

-Γκασσέτ, Ορτέγκα Ύ. *Η εξέγερση των μαζών*, μτφρ. Χρήστος Μαλεβίτσης. Αθήνα : Δωδώνη, 1972.

-Γρηγορίου, Χρήστος. *Από την Ιρλανδία στην Μεγάλη Βρετανία ο Edmund Burke ως επίδοξος «άνθρωπος των γραμμάτων»: Ευγένεια και αρετή*. Αθήνα: Νήσος, 2009.

-Καβουλάκος, Κωνσταντίνος (επιμ.), *Κριτική θεωρία: παράδοση και προοπτικές*, Αθήνα: Νήσος, 2003.

-Καραμπελιάς, Γιώργος (επιμ.), *Γκρίζο πάνω στο γκρίζο: Ο Παναγιώτης Κονδύλης και η κριτική του Διαφωτισμού*, Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2021.

-Κιτρομηλίδης, Πασχάλης Μ. *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων: Βιογραφικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2020.

-Κονδύλης, Παναγιώτης. *Συντηρητισμός: Ιστορικό περιεχόμενο και παρακμή*, μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2015.

-Κονδύλης, Παναγιώτης. *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού: Από την μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από τον φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2007.

- Κονδύλης, Παναγιώτης. *Θεωρία του πολέμου: Πόλεμος και πολιτική-πόλεμος,οικονομία και κοινωνία-πόλεμος και επανάσταση-ο θερμός πόλεμος μετά τον ψυχρό πόλεμο- ελληνοτουρκικός πόλεμος*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1997.

-Κονδύλης, Παναγιώτης. *Ισχύς και απόφαση: Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών*. Αθήνα: Στιγμή, 2001.

-Κωνσταντακόπουλος, Σταύρος. *Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία: Για την πολιτική θεωρία στον Τοκβίλ*. Αθήνα: Σαββάλας, 2008.

- Λας, Κρίστοφερ. *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2008.

- Λιποβετσκί, Ζιλ. *Η εποχή του κενού: Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*, μτφρ. Βασίλης Τομανάς. Θεσσαλονίκη : Νησίδες, 2003.
- Μισεά, Ζαν-Κλωντ. *Τα μυστήρια της αριστεράς: Από το ιδεώδες του Διαφωτισμού, στον θρίαμβο του απόλυτου καπιταλισμού*, μτφρ. Στράτος Ιωαννίδης. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2014.
- Μισεά, Ζαν-Κλωντ. *Το αδιέξοδο Άνταμ Σμιθ: Οι εκλεκτικές συγγένειες Αριστεράς και Φιλελευθερισμού*, μτφρ. Χριστίνα Σταματοπούλου. Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2008.
- Μπελ, Ντάνιελ. *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*. Αθήνα: Νεφέλη, 1999.
- Μπενουά ντε. Αλαίν. *Ο σοσιαλισμός πέραν της αριστεράς και της δεξιάς*, μτφρ. Ελένη Δημοπούλου. Αθήνα: Έξοδος, 2020.
- Ντυμόν, Λουί. *Δοκίμια για τον ατομικισμό*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης. Αθήνα: Ευρύαλος, 1988.
- Παζαρζή, Ελένη- Νίνα. *Κοινωνιολογία: Η μελέτη και κατανόηση των ανθρώπινων κοινωνιών*. Αθήνα: Da Vinci, 2014.
- Παπαϊωάννου, Κώστας. *Μάζα και ιστορία (Γενική θεωρία της επαναστατικής μάζας)*. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 2003.
- Παπανικολάτου, Ναυσικά. *Η δημοκρατική πολιτεία στον Αλέξης ντε Τοκβίλ*. Αθήνα: Επίκεντρο, 2016.
- Πόππερ, Καρλ. *Η ένδεια του ιστορικισμού*, μτφρ. Αθανάσιος Σαμαρτζής. Αθήνα: Ευρασία, 2005.
- Ράσελ, Μπέρναρντ. *Η ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας(Δεύτερος τόμος)*, μτφρ. Αιμίλιος Χουρμούζιος. Αθήνα: Αρσενίδης, 2018.
- Ταίηλορ, Τσαρλς. *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Μιχάλης Πάγκαλος. Αθήνα: Εκκρεμές, 2006.
- Τοκβίλ, Αλέξης ντε. *Η δημοκρατία στην Αμερική*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης. Αθήνα: Στοχαστής, 2008.
- Τοκβίλ, Αλέξης ντε. *Μνημόνιο για την φτώχεια*, μτφρ. Ελίζα Παπαδάκη. Αθήνα: Πόλις, 2005.
- Audi Robert, Βιρβιδάκης Στέλιος, Ξηροπαΐδης Γιώργος (επίμ.), *Το φιλοσοφικό λεξικό του Cambridge*. Αθήνα: Κέδρος, 2011.
- Berlin, Isaiah. *Τέσσερα δοκίμια περί ελευθερίας*, μτφρ. Γιάννης Παπαδημητρίου. Αθήνα: Scripta, 2001.
- Berlin, Isaiah. *Το σαθρό υλικό του ανθρώπου*, μτφρ. Γιώργος Μερτίκας. Αθήνα: Κριτική, 2015.

- Berlin, Isaiah, *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου. Αθήνα: Scripta, 2000.
- Butler, Eamonn. *101 Φιλελεύθεροι στοχαστές: Οι ζωές και οι ιδέες των κορυφαίων υπερασπιστών της ελευθερίας*, μτφρ, Μυρτώ Βλιτσάκη. Αθήνα: Φιλελεύθερος, 2020.
- Chalmers, Alan F. *Τί είναι αυτό που το λέμε επιστήμη;*, μτφρ. Γιώργος Φουρτούνης, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- Dunn, John (Επιμ.). *Δημοκρατία: Το ταξίδι που δεν τέλειωσε 500π.Χ- 1993 μ.Χ.* Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1997.
- Eco, Umberto & Fedriga Riccardo. *Η ιστορία της φιλοσοφίας: Από τον 19ο στον 20ο αιώνα* (Εκτος τόμος), μτφρ. Στέλλα Πεκιαρίδη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2018.
- Foucault, Michel. *Η γέννηση της βιοπολιτικής*. μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης. Αθήνα: Πλέθρον, 2012.
- Handdock, Bruce. *Ιστορία της πολιτικής σκέψης: Από το 1789 μέχρι σήμερα*, μτφρ. Βασίλης Φροσυνός. Αθήνα: Πατάκη, 2009.
- Heywood, Andrew. *Πολιτικές ιδεολογίες*, μτφρ. Χαρίδημος Κούτρης. Αθήνα: Επίκεντρο, 2007.
- Kymlicka, Will. *Η πολιτική φιλοσοφία της εποχής μας: Μια εισαγωγή*, μτφρ. Γρηγόρης Μολύβας. Αθήνα: Πόλις, 2014.
- Le Bon, Gustave. *Η ψυχολογία των επαναστάσεων*, μτφρ. Δημήτρης Κωστελένος. Αθήνα: Αγγελάκη, 2016.
- Le Bon, Gustave. *Πολιτική ψυχολογία*, μτφρ. Δημήτρης Γιαννόπουλος. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 1998.
- Löwy Michael & Sayre Robert, *Εξέγερση και μελαγχολία: Ο ρομαντισμός στους αντίποδες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Δέσποινα Καββαδία. Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, 1999.
- Montesquieu. *Το πνεύμα των νόμων*, μτφρ. Παναγιώτης Κονδύλης & Κωστής Παπαγιώργης. Αθήνα: Γνώση, 2006.
- Mill, John Stuart. *Περί ελευθερίας*, μτφρ. Ξενοφών Μπαμιατζόγλου. Αθήνα: Φιλελεύθερος, 2020.
- Oakeshott, Michael. *Διαλέξεις για την ιστορία της πολιτικής σκέψης*, μτφρ. Παντελής Ε. Λέκκας. Αθήνα: Τόπος 2020.
- Rawls, John. *Πολιτικός φιλελευθερισμός*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος & Αλέξανδρος Κιουπκιάλης. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2017.
- Sabine, George.H. *Ιστορία των πολιτικών θεωριών*, μτφρ. Μάνθος Κρίσπης. Αθήνα: Ατλαντίς, 1980.

- Sandel, Michael. *Δικαιοσύνη*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιόλης. Αθήνα: Πόλις, 2011.
- Schmidt, Manfred. G. *Θεωρίες της δημοκρατίας*, μτφρ. Ελευθερία Δεκαβάλλα. Αθήνα: Σαββάλας, 2004.
- Screpanti, Ernesto & Stefano Zamagni. *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*, μτφρ. Αντριάννα Σακκά. Αθήνα: Τυπωθήτω, 2004.
- Scruton, Roger. *Τρελοί τσαρλατάνοι ταραχοποιοί*, μτφρ. Άννα Δαμιανίδη. Αθήνα: Επίκεντρο, 2018
- Skinner, Quentin. *Θεωρήσεις της πολιτικής: Σχετικά με την μέθοδο*, μτφρ. Γιώργος Θ. Καράμπελας. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2008.
- Sternhell, Zeev. *Ο αντι-διαφωτισμός*, μτφρ. Άννα Καρακατσούλη. Αθήνα: Πόλις, 2009.
- Swift, Adam. *Πολιτική φιλοσοφία: Εισαγωγικός οδηγός για φοιτητές και πολιτικούς*, μτφρ. Γιώργος Λαμπράκος. Αθήνα: Οκτώ, 2015.
- Tocqueville, Alexis De. *Το παλιό καθεστώς και η επανάσταση*, μτφρ. Ανδρέας Παππάς. Αθήνα: Πόλις, 2006.
- Weiss, John. *Συντηρητισμός και ριζοσπαστική δεξιά*, μτφρ. Σπύρος Μαρκέτος. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, 2009.

- **Ξενόγλωσση**

- Abbey, Ruth. *Charles Taylor*, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Arendt, Hannah. *On revolution*, London: Penguin Books, 1963.
- Beck, Ulrich & Beck-Gernsheim. *Individualization*. London: Sage publications, 2001.
- Boesche, Roger. *Theories of tyranny: From Plato to Arendt*. University Park: Pennsylvania state university press, 1996.
- Dahl, Robert A. *Democracy and its critics*. London: Yale University Press, 1989.
- Frohnen, Bruce. *Virtue and the promise of conservatism: The legacy of Burke & Tocqueville*. Kansas: University Press of Kansas, 1993.
- Lamberti, Jean-Claude. *Tocqueville and two democracies*. Cambridge: Harvard University Press, 1989.

-Lipset, Seymour Martin. *Political Man: The social bases of politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1981.

-Offe, Claus. *Reflections of America: Tocqueville, Weber & Adorno in the United States*. Cambridge: Polity Press, 2005.

-Pope, Whitney. *Alexis De Tocqueville: His social and political theory*. London: Sage publications, 1986.

-Stone, John & Mennell Stephen. *Alexis De Tocqueville: On democracy, revolution, and society*. London: The University Press, 1980.

- **Αρθρογραφία**

-Béteille, André & Akbar S. Ahmed, N. J. Allen, Anthony T. Carter, Tim Ingold, Grahame Lock, M. N. Srinivas and Hervé Varenne, « Individualism and Equality [and Comments and Replies] », *Current Anthropology*, τόμ. 27, τεύχ. 2 (Απρίλιος 1986), σσ. 121-134.

- Boesche, Roger C., «The strange liberalism of Alexis de Tocqueville», *History of Political Thought*, τόμ. 2, τεύχ. 3, 1981, σσ. 495-524.

- Elkin. Terry Jack, «Alexis de Tocqueville's America», *National Civic Review*, τόμ. 106, τεύχ. 1 (Άνοιξη 2017), σσ. 30-31.

-Englert, Gianna, « The Idea of Rights: Tocqueville on The Social Question», *The Review of Politics*, τόμ. 79, τεύχ. 4 (Φθινόπωρο 2017), σσ. 649-674.

- Hebert Jr., Joseph L., «Individualism and Intellectual Liberty in Tocqueville and Descartes», *The Journal of Politics*, τόμ. 69, τεύχ. 2 (Μάιος, 2007), σσ. 525-537.

- Kelly, M.G.E, «International Biopolitics: Foucault, Globalisation and Imperialism» , *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, τομ. 57, τεύχ. 123, Ιούνιος 2010, σσ. 1-26.

-Lakoff, Sanford, «Tocqueville, Burke, and the Origins of Liberal Conservatism», *The Review of Politics*, τόμ. 60, τεύχ. 3 (Καλοκαίρι, 1998), σσ. 435-464.

-Lowney, Charles, «Authenticity and the Reconciliation of Modernity», *The Pluralist*, τόμ. 4, τεύχ. 1 (Άνοιξη 2009), σσ. 33-50.

- Nugent, Walter, «Tocqueville, Marx, and American Class Structure», *Social Science History*, τόμ. 12, τεύχ. 4 (Χειμώνας, 1988), σσ. 327-347.

- Pappé, H.O, «Mill and Tocqueville», *Journal of the History of Ideas*, τόμ. 25, τεύχ. 2 (Απρίλιος 1964), σσ. 217-234.
- Ratcliffe, Donald, «The Right to Vote and the Rise of Democracy, 1787—1828», *Journal of the Early Republic*, τόμ. 33, τεύχ. 2, σσ. 219-254.
- Salomon, Albert, « Tocqueville, moralist and sociologist», *Social Research*, τόμ. 2, τεύχ. 4 (Νοέμβριος 1935), σσ. 405-427.
- Schapiro, J. Salwyn, «Alexis de Tocqueville: Pioneer of Democratic Liberalism in France», *Political Science Quarterly*, τόμ. 57, τεύχ. 4 (Δεκέμβριος, 1942), σσ. 545-563.
- Villa, Dana, «Hegel, Tocqueville, and "Individualism"», *The Review of Politics*, τόμ. 67, τεύχ. 4 (Φθινόπωρο, 2005), σσ. 659-686.
- William, Henry George, «Montesquieu and de Tocqueville and Corporative Individualism», *The American Political Science Review*, τόμ. 16, τεύχ. 1 (Φεβρουάριος, 1922), σσ. 10-21.
- Qualter, Terence H., «John Stuart Mill, Disciple of de Tocqueville», *The Western Political Quarterly*, τόμ. 13, τεύχ. 4 (Δεκέμβριος, 1960), σσ. 880-889.